

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Lənkəran Dövlət Universiteti**

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
94-cü ildönümünə həsr olunmuş
“Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişafı problemləri”
mövzusunda Respublika Elmi Konfransının**

M A T E R İ A L L A R I

(Lənkəran Dövlət Universiteti 5-6 may 2017-ci il)

Lənkəran-2017

Təşkilat komitəsi

- Natiq İbrahimov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin rektor vəzifəsini icra edən, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
- Aydın Kazımsadə** - Bakı Dövlət Universitetinin Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü
- Yədulla Ağazadə** - Lənkəran Dövlət Universitetinin tədqiqat işləri və innovasiyalar üzrə prorektor vəzifəsini icra edən, filologiya elmləri doktoru, professor
- Rafiq Novruzov** - Bakı Slavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Yusif Qasımov** - BDU-nun nəzdində Tətbiqi Riyaziyyat İnstitutunun şöbə müdiri, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
- Mikayıl Məhərrəmov** - Lənkəran Dövlət Universitetində rektorun müşaviri, dosent
- Kamran Kazımov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Xarici dillər kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - məsul katib

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

Tahir Ağayev,
professor
Natavan İbrahimova,
mühəndis ETSN
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Hidrometeorologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu
aqayev_tahir@mail.ru

Abşeron yarımadasının helioresursları və onlardan istifadənin əhəmiyyəti

Kurort rekreasiya baxımından Abşeron yarımadasının dənizkənarı yaşayış məntəqələri çox-çox əvvəldən fəaliyyətdə olan sanatoriya-kurort müəssisələrinin vahid mərkəzinə çevrilmişdir. Son illərdə Abşeronun dənizkənarı çimərliklərindən istifadə etmək məqsədilə gələnlərin sayı xeyli artmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq bir sıra xarici ölkələrdə olduğu kimi Xəzər dənizinin bu təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə, yeni-yeni müalicə və istirahət mərkəzlərinin müasir normalara uyğun yaradılması dövlətimizin iqtisadi inkişafına çox müsbət təsir göstərə bilər.

Abşeron yarımadası bol günəş enerjisinə malikdir. Müəyyən edilmişdir ki, burada günəş şəfəqlənməsinin müddəti 2200-2500 saat arasında tərəddüd edir. Günəş şəfəqlənməsi saatlarının miqdarının belə çox olması buludluluq rejimi ilə sıx əlaqədardır. İllik gedişdə günəş şəfəqlənməsinin ən böyük hissəsi yay fəslində olub, bu da qış dövründəki günəş şəfəqlənməsi saatlarından təxminən 3 dəfə çoxdur. Yay dövründə müşahidə edilən günəş şəfəqlənməsinin mümkün şəfəqlənmənin 75-80%-ni təşkil edir. İl ərzində günəşsiz günlərin miqdarı olduqca azdır və 46-58 gündən artıq deyildir. Günəşsiz günlərin ən böyük miqdarı qış dövründə (28-33 gün) ən azı isə yay fəslində müşahidə edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, Sumqayıtın sahil zonasında zəifləmiş günəş vannası yay dövründə, səhər saatlarında və axşam üstü qəbul edilə bilər. Bu zaman günəş enerjisinin miqdarı $0,30 \div 0,43$ kal/sm²-dən çox olmur, mülayim gərginlikli günəş vannasının qəbulu üçün, ərazidə saat 9-dan 11 qədər saat 14-dən 15-ə qədər olan dövrdə şərait yaranır və bu zaman müşahidə edilən günəş enerjisinin miqdarı $1,0 \div 1,16$ kal/sm² arasında dəyişir. Yay dövründə günəş radiasiyası ən intensiv gərginliyə günorta vaxtı malik olur və gələn günəş enerjisinin miqdarı $1,36$ kal/sm²-dən çoxdur.

Abşeron yarımadasının sahil zonasında zəif gərginlikli 1 doza ($0,5-0,55$ kal/sm²) vanna qəbul etdikdə, 9,1 dəqiqədən 10,0 dəqiqəyədək vaxt lazımdır. Mülayim gərginlikli ($1,0-1,16$ kal/sm²) vanna qəbul etdikdə, 4,3 dəqiqədən 5,0 dəqiqəyədək vaxt lazımdır. Intensiv gərginlikli ($1,36$ kal/sm²) vanna qəbul etdikdə isə 1 doza günəş radiasiyası ilə şüalanmaq üçün 3,7 dəqiqədən 3,8 dəqiqəyədək vaxt lazımdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, tədqiq edilən ərazi bol günəş enerjisinə malikdir. Bu günəş enerjisi isə ərazidə helioterapiyanın keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Helioterapiya ərazidə bütün il boyu keçirilə bilər, çünki ilin xarakterik dövrlərində (qış və yay) günəşsiz günlərin miqdarı azdır (qışda 28-33 gün və yayda 1 gündən az), bunun əksinə günəşin şəfəqlənməsi saatlarının miqdarı (yayda 933-1009 saat, qışda 244-266 saat) olduqca çoxdur. İqlimterapiyanın bir növü olan helioterapiyanın keçirilməsi insanların daha möhkəm və fiziki cəhətdən daha davamiyyətli olmasına səbəb ola bilər.

Məhəmmədli Zərbəliyev
f/r.e.d.
Fərzəli Əliyev
f/r.e.d.

Ülkər Ağayeva, Rübabə Xəlilova, Aysel Talıblı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
zarbalievmm51@mail.ru

$TlIn_{1-x}Yb_xTe_2$ bərk məhlullarında istilikkeçirmə

Ümumi istilikkeçirmə nəzəriyyəsinə müvafiq əvəz etmədə iştirak edən kationun atom kütləsinin artması ilə istilikkeçirmənin azalması müşahidə olunur. Bununla bərabər $TlInTe_2$ birləşmələrindən onlar əsasında indium atomlarının bir hissəsini daha ağır itterbiyat atomları ilə əvəz etdikcə istilikkeçirmənin atom kütləsindən asılı olaraq azalması qanunundan kənara çıxmalar müşahidə olunur. Buna səbəb məhlullarda lokal nöqtəvi defektlərdən səpilmənin üstün rol oynamağa başlamasıdır, buda In atomlarını Yb atomları ilə əvəz etdikcə sıxlığın və elastiki xassələrin orta atom kütlələrinin fərqi, elastiki xassələrin loka dəyişməsi isə onların orta atom radiuslarının fərqi ilə müəyyən olunur. Bu komponentlərin istilikkeçirməyə təsiri həmin işlərdə nəzərə alınmaqla təhlil olunmuşdur. $TlIn_{1-x}Yb_xTe_2$ bərk məhlulların monokristalları kristallik quruluş nöqtəvi- nəzərinə son illərdə mürəkkəb tərkibli materialların istilikkeçirmələrinin izahında istifadə olunan fononların kristallik quruluşun lokal təhriflərindən səpilməsi nəzəriyyəsinə yoxlamaq üçün maraqlı bir obyekt ola bilər. Beləki, elektrofiziki və quruluş tədqiqatlarından təsdiq olunduğu kimi $TlIn_{1-x}Yb_xTe_2$ bərk məhlulları $TlInTe_2$ birləşmələrində In atomlarını Yb atomları ilə tədricən əvəz etməklə alınmışdır. Bunu sxematik olaraq $TlTe \rightarrow Tl^+Tl^{3+}Te_2 \rightarrow Tl^+In^{3+}Te_2 \rightarrow Tl^+In_{1-x}^{3+}Yb_x^{3+}Te_2$ kimi göstərmək olar. Belə əvəzləmədə In^{3+} və Yb^{3+} atomları izovalent olduqlarından atomlararası əlaqənin tipi dəyişməz qalır, bu səbəbdən də elastiki xassələrin ciddi dəyişməsi müşahidə olunmur. Baxılan halda In^{3+} və Yb^{3+} atomlarının kütlə fərqləri böyük olduğundan bu əvəzləmə sıxlığın lokal dəyişməsi idaha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ambeqaokor və Klemens nəzəriyyəsinə uyğun olaraq aparılan hesablar $Tl[InTe_2]_{1-x}[YbTe_2]_x$ radikal əvəzləmələri halındakı mülahizələrin doğruluğunu bir daha təsdiq etdi. Sıxlığın lokal dəyişməsinin fononların səpilməsinə və eləcə də nəticədə istilikkeçirməyə təsirini nəzərə almaqla nəzəri hesablanmış qiymətlərlə təcrübi nəticələrin xeyli yaxınlaşması baş verir, lakin bununla belə yenə də müəyyən qədər istilik müqaviməti qalmaqda davam edir. Bunun istilikkeçirməyə normal proseslərin təsiri ilə əlaqədar olduğunu fərz edərək Kolloveyin təklifinə uyğun aparılan hesablamalar nəzəri qiymətlərlə təcrübi nəticələrin daha yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, müəyyən olduğu, $TlInTe_2$, $TlYbTe_2$ birləşmə və bərk məhlullarında istilik əsasən fononlarla daşınır. Göstərilən üç və dördqə birləşmələrdə fononların səpilməsində əsas rol üçfononlu səpilmə prosesləri (U-proseslər), bərk məhlullarda isə U- proseslərlə yanaşı normal proseslər və nöqtəvi defektlərdən səpilmələr oynayıır.

$TlIn_{1-x}Yb_xTe_2$ bərk məhlullarında fononların əsas səpilmə mexanizmlərini müəyyən etmək məqsədi ilə 300K temperaturda qəfəs istilikkeçirməsi üçün təcrübədən alınan qiymətləri Klemens nəzəriyyəsinə müvafiq üçfononlu qayıdış prosesləri (U - proseslər) və nöqtəvi defektlərdən səpilmələri nəzərə almaqla hesablanmış qiymətləri müqayisə olunmuşdur.

Hesablamalar göstərir ki, tədqiq olunan bərk məhlullarda kristal qəfəsdə sıxlığın lokal dəyişmələrinin qəfəs istilik keçirməsinə təsirinin nəzərə alınması təcrübi nəticələri və nəzər hesablamaları xeyli yaxınlaşdırır. Amma bütün tərkiblərdə hələ müəyyən qədər istilik müqavimət qalmaqda davam edir. Buna səbəb istilikkeçirməyə normal proseslərin (N - proseslərin) təsiridir. Tədqiq etdiyimiz $TlIn_{1-x}Yb_xTe_2$ tərkibli bərk məhlullarda bu halların baş verməsi üçün real imkan yaranır və aldığımız nəticələr söylədiyimiz mülahizələrin reallığını təsdiq edir.

Azərbaycan florasında bitən dərman bitkilərinin itmək təhlükəsində olan növlərinin ekoloji genetik monitorinqi

Müxtəlif geoloji dövrlərdə baş verən təkamül prosesləri Yer sakinlərinin növ tərkibində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Çox miqdarda bitki, heyvan və mikroorqanizm növləri itmişdir. Bütün bu itkilərin əksəriyyəti təbii təsirlərlə törənmişdir. Bu gün genetik ehtiyatlar üçün təhlükə və risk dərəcəsi insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq daim artır, hansı ki, həyatın əvvəlki dövrlərində belə qısa müddətdə, bu miqdarda növlər məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalmamışlar. Biomüxtəlifliyin itməsi əhalinin sayının sürətlə artması nəticəsində onların tələbatının yüksəlməsi ilə zəncirvari bağlıdır. Antropogen fəaliyyətlə əlaqədar olaraq baş verən çox miqdarda qeyri-əlverişli müstəqil amillər cəmləşərək eksponensial asılılıqda situasiyanı daha da pisləşdirirlər. Müasir şəraitdə polyutantların müxtəlifliyi və əmələ gəlmə sürəti o qədər artmışdır ki, bioloji sistemlər uyğun adaptiv sistemlərini aktivləşdirməyə macal tapmırlar ki, yeni növlərin itmək təhlükəsinin qarşısını alsınlar. Ekspertlərin fikrinə görə yaxın 20-30 ildə Yer üzərindəki növlərin 5 %-dən 15 %-ə qədər ciddi itmək təhlükəsi ilə üzbəüz qalacaqdır.

Azərbaycanda bu gün 4200-dən çox bitki növü vardır, onlardan 800-ə qədər dərman əhəmiyyətlidir. Yerli ekspertlərin fikrinə görə Respublikada 10 %-ə qədər bitki növü itmək təhlükəsi altındadır.

Son illərin işlərinin analizi göstərmişdir ki, antioksidant genlərin ekspressiyası ilə inisiasiya olunan biantioksidant fermentlərin konstitutiv miqdarı və aktivliyi, həmçinin qeyri-fermentativ antioksidantların miqdarı xarici stress situasiyalara bitki orqanizminin adaptasiyasını xarakterizə edir.

Bununla əlaqədar olaraq, hazırki işin məqsədi dərman bitkilərinin itmək təhlükəsində olan növlərinin adaptasiya prosesini xarakterizə edən genetik və metabolik göstəricilərinin müqayisəli tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan Respublikası Cənub bölgəsindən toplanmış *Centaurea*, *Alcea*, *Thymus*, *Hipericum* cinslərinə aid dərman bitkiləri götürülmüşdür.

Məlumdur ki, xarici stress amillərin təsirinə qarşı biosistem genlərin ekspressiyasının, metabolizmin intensivliyinin, sərbəst radikalların, peroksidlərin, antioksidantların dəyişməsi ilə adaptiv cavab verirlər. İstənilən xarici təsire mümkün cavablardan biri sərbəst radikal proseslərinin güclənməsi və bunun təzahürü kimi lipidlərin peroksidləşmə prosesinin aktivləşməsidir. Peroksidləşmə prosesinin inkişafı membranın quruluşunda və funksiyasında əhəmiyyətli dəyişikliklər törədir. Lakin peroksidləşmə ilə antioksidant mühafizə sistemləri arasında balans mövcuddur, hansı ki, hüceyrənin normal həyat fəaliyyətinin saxlanması üçün vacib şərtidir.

Centaurea, *Alcea*, *Thymus*, *Hipericum* cinslərinə aid toplanmış bitki nümunələrində laboratoriya şəraitində genetik adaptasiyanın meyarı olaraq spontan aberrasiyalarının tezliyi, metabolik adaptasiyanın meyarı olaraq LPO-nun intensivliyinin göstəricisi MDA-nın miqdarı, antioksidant mühafizə sisteminin əsas fermentlərindən olan katalaza və peroksidazanın aktivliyi və fotosintetik piqmentlərin miqdarı öyrənilmişdir.

Beləliklə, *Centaurea*, *Alcea*, *Thymus*, *Hipericum* cinslərinin müxtəlif növlərinə aid bitkilərin ekoloji-genetik monitorinqi nəticəsində bitkilərin adaptasiya imkanları məhdud olması və ona görə də həmin bitkilər daha çox təhlükəyə məruz qalması müəyyən edilmişdir. Buna görə də bu növlərin mühafizə olunması üçün müxtəlif istiqamətli tədbirlərin görülməsi və ilk növbədə toxumlarının *ex situ* saxlanması tövsiyyə olunur.

Tədqiqatlarımız göstərmişdir ki, istifadə olunan kriteriyalar - xromosom aberrasiyalarının tezliyi, LPO-nun intensivliyi, katalaza və peroksidaza fermentlərinin aktivliyi ətraf mühitin mövcud şəraitlərinə bitkilərin adaptivliyinin markeri kimi qəbul oluna bilər.

**Qafqaz xurması (Diospyros.L) bitkisi meyvələrindən alınmış
biokomplekslərlə zərərli mutasiya proseslərinin tənzimlənməsi**

Müasir dövrdə irsi strukturları zədələmək qabiliyyətinə malik mutagen və kanserogenlərin ətraf mühitdə toplanması ilə əlaqədar, bioloji növlərin genomunun mühafizəsi problemi aktuallaşıb. Ona görə də genomun ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizə etməyin müxtəlif üsulları yaradılmışdır. Hüceyrə daxili sistemlərin etibarlılığına nəzarət etmək və ya orqanizmlərin davamlılığını artırmaq üçün biokomplekslərdən məqsədyönlü istifadə bu üsulların ən konstruktividir. Bunun üçün də genetik davamlılığın artırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar öz aktuallığını itirmir. Genomun mühafizəsində təbii mənşəli maddələrdən istifadəyə daha çox üstünlük verilir. Çünki, tərkibi bioloji aktiv maddələrlə zəngin olan bitki mənşəli maddələr təsir mexanizminə və təsir effektivinə görə fərqlənirlər.

Tədqiqat işimizdə məqsəd Qafqaz xurmasının (Diosporus lotus L.) meyvələrindən alınmış ekstraktların gen mühafizəedici xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Tədqiqat zamanı Qafqaz xurması meyvələrindən alınmış ekstraktların kimyəvi mutagenlərin zərərli təsirinin modifikasiyalaşdırıcı xüsusiyyətləri qiymətləndirilmişdir. Təcrübələrdə obyekt kimi istifadə olunan buğda toxumları antimutagen xüsusiyyətləri yoxlanılan ekstraktların ayrı-ayrı dozaları ilə işlədikdən sonra, onlara 0,02 %-li NMSC (nitroza-meti-sidikcövheri) məhlulu ilə təsir edilmişdir. Buğda toxumlarının rüşeym kökcüklərinin apikal meristem hüceyrələrinə NMSC – in 0,02 %-li məhlulu ilə təsir olunmuş, nəticədə bu onlarda xromosom aberrasiyaları tezliyinin dəfələrlə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, əgər kontrol variantlarda xromosom aberrasiyalarının tezliyi $2,72 \pm 0,57$ % olmuşdursa, NMSC –in 0,02 %-li məhlulu ilə təsirdən sonra bu göstərici $11,53 \pm 1,11$ %-ə qədər yüksəlmişdir. Buğda toxumlarına Qafqaz xurması bitkisi meyvələrindən alınmış ekstraktın müxtəlif dozaları ilə (0,001; 0,01; 0,1 mkq/ml) təsir göstərilməsi isə NMSC –in mutagen təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Ekstraktın istifadə edilən dozalarından ən yüksək aktivliyi 0,01 mkq/ml doza göstərmişdir. Bu doza da ekstrakt xromosom aberrasiyaları tezliyini $11,53 \pm 1,11$ %-dən $4,76 \pm 0,74$ %-ə qədər aşağı salmışdır. Bu zaman antimutagen effektləri göstəriciləri 0,59-a bərabər olmuşdur. Bu dozadan istənilən kənara çıxma, yəni qatılığın həm azalması, həm də artması antimutagen effektivliyində nisbətən aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. 0,001 mkq/ml və 0,1 mkq/ml Qafqaz xurması meyvələrindən alınmış ekstrakt xromosom quruluşu dəyişilmələrinin tezliyini $11,53 \pm 1,11$ %-dən $6,72 \pm 0,87$ % və $6,48 \pm 0,87$ %-ə qədər aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Antimutagen effektivliyi göstəricisi isə müvafiq olaraq 0,42 və 0,44-ə bərabər olmuşdur.

Təcrübələrdən alınmış nəticələr göstərir ki, NMSC -in buğda toxumları rüşeym kökcüklərinin apikal meristem hüceyrələrində xromosom quruluşu dəyişilmələrinin tezliyini dəfələrlə yüksəldir. Qafqaz xurması bitkisi meyvələrindən alınmış ekstrakt isə istifadə edilən qatılıqlar çərçivəsində NMSC -in mutagen tezliyini əhəmiyyətli dərəcədə modifikasiya edir.

Beləliklə, yerinə yetirilən təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, Qafqaz xurması bitkisi meyvələrindən alınmış ekstraktlar yüksək effektivliklə NMSC-in mutagenliyini modifikasiya edirlər. Qafqaz xurması bitkisi meyvələrindən alınmış biokomplekslərin antimutagen aktivliyi əsasən iki parametrdən – ekstraktların doza nisbətələrindən və kimyəvi tərkiblərindən birbaşa asılıdır.

Lənkəran təbii vilayəti çaylarının ekoloji problemləri

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq sahəsində yerləşən və respublika ərazisinin 7,2%-ni təşkil edən Lənkəran təbii vilayəti çaylarının ümumi su ehtiyatları antropogen amillərin və iqlim ehtiyatlarının təsiri nəzərə alınmaqla 1,64 km³-ə bərabərdir. Bunun 26%-ni ekoloji axım kəmiyyəti təşkil edir, yəni çay sularından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edildikdə çaylarda ekoloji axımın kəmiyyətinə uyğun su sərfi saxlanılmalıdır. Deməli ərazi çaylarının su ehtiyatlarının yalnız 74%-dən (1,21 km³) istifadə edilə bilər.

Ərazi çaylarının orta illik axımının antropogen azalması 25-35% təşkil edir. Digər tərəfdən axım kəmiyyətinin regional iqlim dəyişmələrinin təsiri nəticəsində də daha 15-18% azaldığı nəzərə çarpır.

Vilayətdə yerinə yetirilmiş tədqiqatlar göstərir ki, çay sularını çirkləndirən bir sıra çirklənmə mənbələri mövcuddur. Çirklənmə daha çox təmizlənməmiş məişət-təsərrüfat və kənd təsərrüfatı sularının çaylara daxil olması zamanı baş verir. Sənaye obyektlərinin, mədənlərin, kommunal xidmətlərin tullantı suları səth və yeraltı axım vasitəsilə torpaqdan duzların yuyulması kimyəvi çirklənməsinə səbəb olur. Kifayət qədər təmizlənməmiş məişət-təsərrüfat və heyvandarlıq komplekslərinin tullantı suları, habelə yaşayış məntəqələrindən, xüsusilə zibilxanalardan axan səth sularının çaya tökülməsi çay sularının bakterioloji çirklənməsinə səbəb olur. Çay sularının radioaktiv çirklənməsi yüksək radioaktivli suların, radioaktiv yağışların və sənaye suları ilə qarışması nəticəsində baş verir.

Beləliklə Lənkəran təbii vilayəti çaylarında müşahidə olunan ekoloji problemlərin əmələgəlmə səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bir çox çaylar təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinə və qorunmasına- yönəlmiş qanunverici və normativ qərarlarında- axımın istifadə, idarə və qorunmasını həyata keçirən orqan və idarələrin diqqətindən kənar qalır.
2. Bu çayların əksəriyyəti kiçik çaylar olduğundan və kiçik çaylar bir qayda olaraq yerli iadrətmə orqanlarının istifadəsində olur və ərazidə yeganə su mənbəyidirlər. Bu səbəbdən səmərəli istifadə sxeminin və lazımı biliklərin çatışmaması üzündən kiçik çaylar və onların hövzələri müxtəlif antropogen proseslərin təsirinə məruz qalır.
3. Yerli qanunverici aktların və sudan istifadə üzrə Beynəlxalq Konvensiyaların pozulması
4. Əhalinin kiçik çayların problemlərinin həllində və su təchizat məsələləri ilə bağlı qərarların qəbulunda iştirak etməməsi.

Bu səbəblər üzündən aşağıdakı nəticələr müşahidə olunur:

- Əkin sahələri və heyvandarlıq komplekslərindən daxil olan çirkləndirici maddələr və digər çirkəb sular hesabına suyun keşfiyyəti pisləşir;
- Meşələrin qırılması, dik yamacların şumlanması, bataqlıqlaşmış torpaqların qurudulması bir qayda olaraq gursululuq axımının güclənməsinə, eroziya proseslərinin intensivləşməsinə, çayların lillənməsinə və azsulu dövrdə axımın azalmasına səbəb olur;
- Təsərrüfat ehtiyacları üçün həddən artıq su götürülməsi və çayın bütün su ehtiyatlarını təsərrüfat məqsədlərinə və məişətə cəlb etmək səyləri çayların antropogen quruması ilə nəticələnir;
- Kiçik çay dərələrinin yamaclarının və subasarlarının əkin məqsədilə şumlanması gətirmələr axımını kəskin artırır;
- Azsulu dövrdə axımın süni surətdə azaldılması nəticəsində kiçik çay bütün bitki və heyvanlar aləmini itirir və coğrafi landşaftın bir elementi kimi məhv olur.

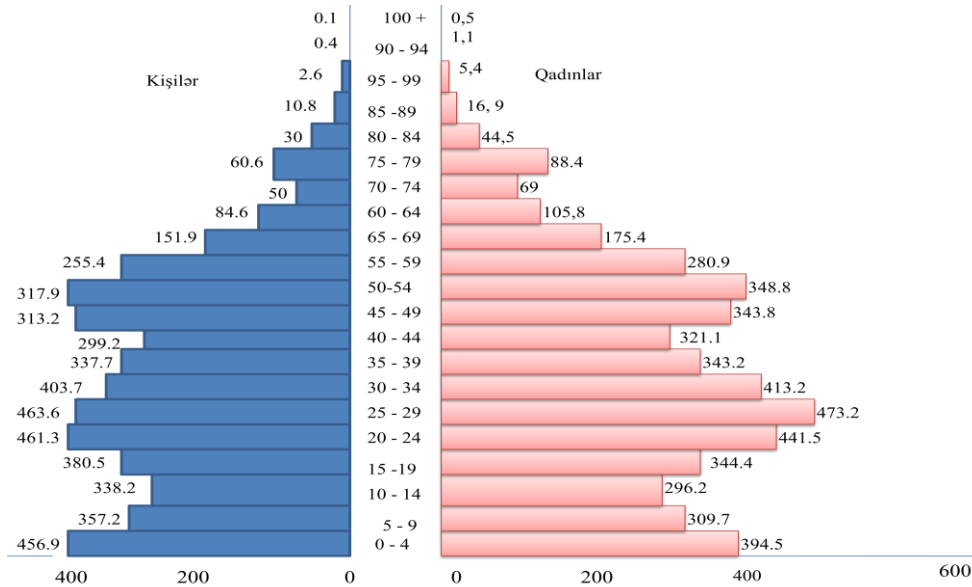
Ərazi çaylarının vəziyyətini tam xarakterizə etmək üçün çayın özü və qolların hidroloji və morfometriki göstəriciləri, su rejimi, sahillərin xarakteri, hövzənin təsviri, hövzədəki fəaliyyəti və potensial çirklənmə mənbələri haqqında məlumatlar tələb olunur.

Azərbaycan əhalisinin cins-yaş strukturu

Cins-yaş strukturu əhalinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Əhali coğrafiyası və iqtisadiyyat elmlərində ölkələrin və bölgələrin əhalisinin yaş və cins tərkibini öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Əhalinin yaş və cins tərkibi haqqında məlumatlar əmək ehtiyatlarının, uşaqların, təqaüdüçülərin sayının müəyyən edilməsi zamanı zəruridir.

Bununla yanaşı, təsərrüfat sahələrinin planlaşdırılması, eləcə də əhali tərəfindən çox işlənən malların çeşidinin müəyyən edilməsi və s. məsələlərdə əhalinin cins tərkibi öyrənilməli və nəzərə alınmalıdır. Tarixən Azərbaycanda kişilər qadınlardan üstün olmuşdur. Məsələn, 1897-ci ilin məlumatlarına görə, Azərbaycanda əhalinin 54,9%-ni kişilər, 45,1%-ni qadınlar təşkil etmişdir. 1926-cı ildə əhalinin 52,4%-i kişilər, 47,6%-i qadınlar olmuşdur. 1939-cu ildə də kişilər əhalinin cins tərkibində üstünlüyə malik olmuşdur (51,2%), qadınlar isə 48,8% təşkil edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə baş verən itkilərlə əlaqədar olaraq əhalinin cins tərkibində qadınlar üstünlük təşkil etmişdir. 1999-cu ildə əhalinin 48,8%-i kişilərin, 51,2% qadınlara payına düşmüşdür. 2015-ci ildə isə bu göstəricilər kişilər üçün 49,8%, qadınlar üçün 50,2% təşkil etmişdir.

Hər 1000 nəfər kişiye görə olan qadınlara sayı da mühüm göstəricilərdən biridir. 1999-cu ildə bu göstərici 1048 olmuşdur. Onun səviyyəsi ildən-ildə azalır, 2015-ci ildə 1008,7-ə enmişdir. Əhalinin cins-yaş tərkibinin öyrənilməsi üçün demografik piramidalar qurulur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan əhalisinin cins - yaş strukturu.

Dünya əhali üzrə aparılan statistika məlumatları göstərir ki, doğulan oğlan uşaqlarının sayı, bir qayda olaraq doğulan qızların sayından bir qədər çoxdur və ildə doğulan 100 qız uşağının müqabilində 104-107 nəfər oğlan uşağı dünyaya gəlir. Sonradan bu nisbət əsaslı dəyişikliyə məruz qalır. Bu da müxtəlif ölkələrdə bir çox ictimai-iqtisadi amillərin təsiri altında baş verir. Məsələn, iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrdə daha gərgin, ağır iş şəraiti və s. səbəblər nəticəsində kişilər arasında orta ömür müddəti aşağıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə islam dininin hakim olduğu ölkələrdə qadınlara təsərrüfatda və evdə gərgin işləmələri, erkən yaşlarında nikah bağlamaları və çox uşağa malik olmaları nəticəsində qadınlar arasında orta ömür müddəti aşağı, ölüm halları isə yüksəkdir. Yuxarıda araşdırdığımız ümumi qanunauyğunluqlardan başqa hər bir rayonda mövcud olan əhalinin mexaniki hərəkəti də onun cins tərkibinin dəyişməsinə təsir göstərir.

Müxtəlif yaş qrupları üzrə əhalinin cins tərkibinin təhlili maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu ona görə vacibdir ki, yaş qrupları üzrə qadın və kişilərin nisbəti müxtəlifdir. Məsələn, 1897-ci ilə görə, 70 yaşdan yuxarı olanlar arasında qadınlar üstünlük təşkil edirdilərsə, 1926-cı ilə görə 60 yaşdan, 1939-cu ilə görə isə 50 yaşdan yuxarı olanlar arasında qadınlar üstünlük təşkil edirdilər. Bu da 1930-40-cı illərdən sonra Azərbaycanda qadınlar arasında ölüm hallarının azalması ilə əlaqədardır. Respublikada qadın və kişilərin nisbəti şəhər və kəndlər üzrə də müxtəlifdir.

Bu prosesə əhalinin mexaniki hərəkəti güclü təsir göstərir. Kənddən şəhərə, eləcə də başqa yerlərə köçən əhalinin 80 %-ni kişilər, ancaq 20 %-ni qadınlar təşkil edir. Əgər bu proses bir qədər də davam edərsə, arzuolunmaz demografik, sosial və iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikanın kəndlərində qadın və kişilərin nisbətini saxlanılması vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycanın ayrı-ayrı iqtisadi rayonları üzrə məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər inkişafı da şəhər və kəndlər üzrə qadın və kişilərin nisbətini pozulmasına təsir göstərən amillərdəndir.

Əhalinin orta ömür müddəti

İllər	Orta ömür müddəti		
	Ümumi	Kişilər üçün	Qadınlar üçün
1989	69,8	69,9	75,9
1995	69,1	65,2	72,9
1999	71,6	68,1	75,1
2003	72,3	69,5	75,1
2007	72,4	69,7	75,1
2011	73,8	71,2	76,5
2015	74,2	71,6	76,8

*Cədvəl "Azərbaycanın əhalisi 2015-ci ildə" statistika bülleteni əsasında verilir.
Bakı, DSK, 2015. Səh. 103.*

Əhalinin yaş tərkibi ictimai həyatın bir çox sahələrində nəzərə alınır. Yaş doğum və ölümün intensivliyinə təsir göstərməklə, özü bu proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Hər hansı bir ərazidə əhalinin bu günkü vəziyyətini, onun perspektivdə dəyişilməsini qabaqcadan müəyyənləşdirərkən yaş tərkibinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Əhalinin yaş tərkibi əsasən üç yaş qrupunun nisbəti ilə müəyyən olunur: əmək qabiliyyətli yaşına qədər (0-15 yaş), əmək qabiliyyətli yaşda (15-63 kişilər, 15-60 qadınlar) və təqaüdüçülər (63 yaşdan yuxarı kişilər, 60 yaşdan yuxarı qadınlar).

1999-2015-ci illərin məlumatlarının təhlili göstərir ki, yaş qruplarının nisbəti dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məsələn, 0-14 yaşda olanların ümumi əhali arasında xüsusi çəkisi illər üzrə 31,8%-lə 23,8%, 15-49 yaşda olanlar 54,0%-lə 59,3%, 50 yaşdan yuxarı olanlar isə 14,2%-lə 16,9% arasında dəyişilmişdir. Respublika əhalisinin müasir yaş strukturu əhalinin təkrar istehsalında progressiv tipə aid olmaqla çox mürəkkəb tarixi şəraitdə formalaşmışdır.

İlham Mərdanov,
e.ü.f.d., dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
geography.sumqayıt@mail.ru

Böyük Qafqazın cənub yamacında dağ-çəmən torpaqlarının eroziyaya uğraması və onların mühafizəsi

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında dağ-çəmən torpaqları Şəki və Zaqatala rayonlarında 84330 ha sahədə, Qəbələ rayonu ərazisində Göyçay və Turyançayın başlanğıc hissələrində nisbətən geniş ərazidə yayılaraq, qərbə doğru bəzi yerlərdə eni dəyişən, çay dərələri ilə kəsilən və bəzən də, qırılan zolaq şəkilində respublikanın Gürcüstanla olan

sərhəddinə qədər uzanır. Dağ-çəmən torpaqlarının cənub sərhəddi ayrı-ayrı çıxıntılar şəklində Qax, Zaqatala, Balakən rayonları ərazisində çay dərələri və meyilli yamaqlarla nisbətən aşağıya doğru enir. Dağ-çəmən torpaqları Böyük Qafqazın suayırıcısı və ona yaxın olan alp və subalp zonalarında dəniz səviyyəsindən 2000-3000 m yüksəkliklər arasında, əsasən eroziya prosesinə məruz qalan, daşlı-çınqıllı, kəskin parçalanmış relyef sahələrində yayılmışdır.

Respublikamızın başlıca olaraq, yay otları kimi istifadə edilən dağ-çəmən zonasında əsasən otarılmanın normadan artıq və nizamsız aparılması ilə əlaqədar eroziya prosesinin intensiv inkişafı müşahidə edilir. Eroziya prosesinin intensivliyinə yamaqların meyilliyi ilə yanaşı, uzunluğu və forması da böyük təsir göstərir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yamacın 10⁰ meyliyə malik sahəsində 82,4 t torpaq yuyulduğu halda 28⁰ meyli sahədə 210 t torpaq yuyulur. Həmin təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, yamacın yuxarı hissəsində torpağın yuyulması aşağı hissələrindəkinə nisbətən 2-2,5 dəfə çox olmuşdur.

Son dövrlərdə ölkəmizdəki bir sıra təsərrüfatlarda səth axınlarının nizamlanması yolu ilə eroziyanın qarşısının alınması və məhsuldarlığın artırılması üçün kontur-meliorativ əkinçilik sistemi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sistem şum və becərmə işlərinin relyefin horizontlarına müvafiq surətdə aparılmasını, eroziya təhlükəsi olan ərazilərdə və təsərrüfat sahələrinin kənarlarında suötürücü və susaxlayıcı tirə və bəndlərin yaradılması, sahələrin kənarlarında meşə zolaqlarının salınması, xüsusi aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Eroziyaya qarşı səmərəli aqrotexniki tədbirlərdən yamac boyu hər 1,4-1,7 m-dən bir çəkilən, 30 sm-dək dərinliyə malik susaxlayıcı şırımların yaradılmasını göstərmək olar. Respublikamızın müxtəlif rayonlarında (Şamaxı, Gədəbəy, Tovuz, Qazax və s.) bu tədbirlər torpağın yuyulmasını 2-3 dəfə azaltmış, rütubətliyi 3-5%, bitkilərin məhsuldarlığını isə 15-20% artırmışdır. Qar və yağış sularının torpağa hopmasının sürətləndirilməsi, səthi axını və eroziya təhlükəsini azaltmaq üçün payız şumunun 30-25 sm-dək dərinləşdirilməsi müsbət nəticələr verir.

Torpaqların eroziyadan mühafizə olunmasında ən mühüm tədbirlərdən biri ölkəmizdə getdikcə daha geniş tətbiq olunan kotansız torpaqqoruyucu əkinçilik sistemidir. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində adi şumda olduğu kimi torpağın layları çevrilir, bitki qalıqlarından ibarət mulça torpaq səthində qalır və torpağı yağış damcılarının dağıdıcı təsirindən, eroziya və deflyasiyadan, torpaq rütubətinin faydasız buxarlanmasından qoruyur.

Məmmədhüseyn Hüseynov,
biol.e.n., dosent
Mədinə Abışova
Lənkəran Dövlət Universiteti
abishovamada@gmail.com

Lənkəran bölgəsində kivi (*Actinidia deliciosa*) növünün biomorfoloji xüsusiyyətləri

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu aqrar islahatlar kənd təsərrüfatının digər sahələri kimi bağçılıq sahəsini də tədricən dirçəltməkdədir. Bölgədə qida əhəmiyyətli bitkilərin becərilməsi ilə bağlı son dövrlərdə geniş tədbirlər görülür, daha məsuldar sortlar seçilir və onlar üzərində seleksiya işləri genişləndirilir. Daha məsuldar və keyfiyyət göstəriciləri yüksək olan, yerli torpaq və iqlim şəraitinə uyğunlaşmış sortların yaradılması, mövcud sortların isə daha perspektivlilərini seçmək zəruriyyəti meydana çıxır. Əhəlinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunması və sənayenin xammalla təchizi müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biridir. Bu təminatın ödənilməsində subtropik bitkilərin özünəməxsus yeri vardır. Müasir ekoloji şəraitdə subtropik bitkilərinin genofondunun öyrənilməsi günün ən aktual problemlərindəndir. Çünki, mövcud formalarda tədricən məhsuldarlığın azalması, bəzi formalarda isə keyfiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsi bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsini tələb edir. Tədqiqat işimizdə məqsəd Lənkəran bölgəsində kivi (*Actinidia deliciosa*) növünün biomorfoloji xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Hazırkı, dövrdə kivi geniş yayılmağa başlamış, dünyanın bir çox ölkələrində becərilir. Lakin onun törəmə və mədəniləşmə mərkəzi Şərqi Asiya sayılır. Bura əsasən Çin, Hindistan, Yaponiya, Koreya yarımadası və qismən də Üssuriya ölkələri və məntəqələri daxildir. Aktinidiyanın çin növ müxtəlifliyi (Aktinidiya cinensis), başqa sözlə "kivi" ən çox Yeni Zenlandiyada yayılmışdır. Bölgədə torpaq və iqlim şəraitindən asılı olaraq

kivi bitkisinin biomorfoloji xüsusiyyətlərində müəyyən spesifiklik özünü göstərir. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, biomorfoloji xüsusiyyətlərdə baş verən dəyişiklik bitkinin ümumi məhsuldarlığına təsir göstərir. Biomorfoloji xüsusiyyətlərlə məhsuldarlıq arasında əlaqənin öyrənilməsi aktual mövzudur. Tədqiqat işimizdə Lənkəran bölgəsində yerli torpaq və iqlim şəraitinə daha yaxşı uyğunlaşmış formaları müəyyən etmişik. Tədqiqatlar əsasən Lənkəran rayonu, Nərimanabad qəsəbəsində yerləşən kivi plantasiyasında aparılmışdır. Müşahidələrimiz göstərdi ki, ərazidə bitən kivi ağac tipli sarmaşlıq olub hər hansı dayağa saat əqrəbinin əksi istiqamətində hərəkət etməklə dolanaraq inkişaf edir. Kivi bitkisi sürətlə sarmaşan (lian) bitkidir, meyvələri sort və formalardan asılı olaraq oval, uzunsov, yumurtavari olmaqla, nazik qabıqlı, üzəri xırda qəhvəyi rəngli sıx tüklüdür. Gövdəsinin diametri 15-20 sm - ə çatan uzun ömürlü bitkidir. Yarpaqları uzun saplaqlı, kifayət qədər iri olmaqla, uzunsov, oval formalıdır. Yarpaqların səthi qırıqlı, tükcüklü, kənarları isə xırda dişlidir, tünd -yaşıl rənglidir, alt tərəfdən isə sıx tüklüdür və damarları çox qabarıqdır. Cavan yarpaqların alt üzü qırmızımtıl tükcüklərlə örtülüdür. Vegetasiyanın sonu yaxınlaşdıqca yarpaqlar qızılı - sarı rəng alır. Yarpaq saplağı 5 - 7 sm uzunluğunda olub, zəif tükcüklüdür. Kivi ikievlil bitkidir. Apardığımız müşahidələr göstərdi ki, işıqlanma şəraitindən asılı olaraq yarpaqların morfoloji quruluşunda fərq nəzərə çarpır. Zəif işıqlanma şəraitində bitən bitkilərdə ümumi məhsuldarlıq aşağı olur. Çiçəkləri iki tipdə olur: dişicik və erkəkcik olan çiçəklər. Bunlar bir bitkinin üzərində və bircinsli, yəni bir erkəkciyi olan çiçəklərdir. Belə çiçəklər isə digər bitkidə olmur. Yəni kivi ikievlil bitki hesab olunur. Məhz elə buna görə də plantasiya salınarkən cərgədə hər 5 - 6 dişi çiçəkli bir erkək çiçəkli bitki əkilməlidir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, Lənkəran bölgəsində normal işıq və rütubətlə təmin olunmuş bitkilərdə vegetativ və generativ orqanlar yaxşı inkişaf edir, həmin bitkilərdə məhsuldarlıq yüksək olur.

Elvin Əliyev,
biol.ü.f.d.

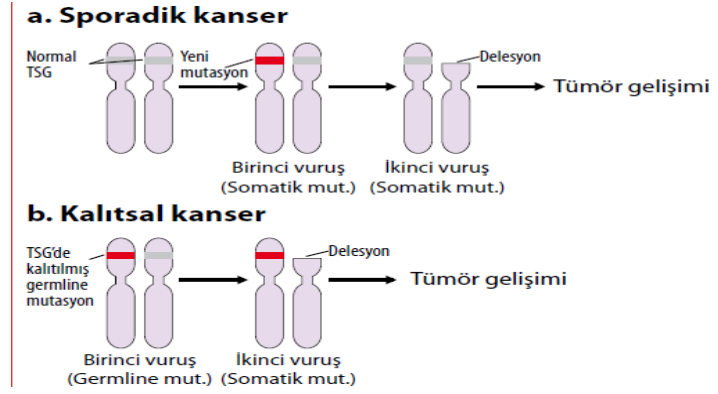
Lənkəran Dövlət Universiteti
elvinaliyev1989@hotmail.com

Kanserde temel genetik kavramlar

Kanser, kontrollü büyüme özellikleri bozulmuş hücrelerin klonal yayılımıdır ve aynı zamanda somatik genetik hastalıkların en sık, en yaygın en komplike olanıdır. Kanserin gelişim ve oluşum mekanizması ile ilgili yapılan ən son çalışmaların ışığı altında yapılan işler, genetik mekanizmasının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Kanser Genetiğinde Temel Kavramlar

1. **“Germline” mutasyon:** Gonadlardaki germ hücrelerinde (eşey hücresi; sperm ya da ovum) ortaya çıkan mutasyonlardır. Kalıtsal kanserlerden germline mutasyonlar sorumludur.
2. **Somatik mutasyon:** Germ hücreleri haricindeki vücut hücrelerinde, yani somatik hücrelerde ortaya çıkan mutasyonlardır. Bu tür mutasyonlar sonraki kuşağa geçmez, biyolojik sonuçları yalnızca ortaya çıktıkları bireyi etkiler.
3. **Proto - onkogen:** Hücre çoğalmasında rol oynayan genlerdir. Bir proto-onkogen, aktive edici bir mutasyona uğrayarak devamlı (konstitüsyonel) bir etkinlik durumu içine girebilir. Böyle bir proto-onkogene de onkogen denir.
4. **Tümör süpresör genleri:** Hücre çoğalmasında negatif yönde rol oynayan genlerdir. Proliferasyonu doğrudan baskılayan tümör süpresör genlere “bekçi” (gatekeeper) tipi genler denmektedir. Bazı germline tümör süpresör gen mutasyonları kalıtsal kanserlerle ilişkilidir. Bunlar sporadik kanserlerde de mutasyona uğrayabilirler.
5. **“İki vuruş” hipotezi ve retinoblastoma:** “İki vuruş hipotezi”, Alfred Knudson’ın ailesel ve sporadic retinoblastomaya ait epidemiyolojik verilere dayanarak ortaya attığı bir kavramdır. Kalıtsal olgular, kromozom 13q’da bulunan RB1 geninde mutasyon taşımaktadırlar. Geriye kalan %60 olgu ise sporadiktir.
6. Heterozigozite kaybı (loss of heterozygosity; LOH):

Şekil-1 "İki vuruş" hipotezi

RB1 allelinin yer aldığı 13q14 kromozomal bölgesinin onkogenез sırasında interstisyel delesyona uğramasıdır. Bu durumda, tumor dokusunda RB1 gen lokusunda moleküler yöntemlerle heterozigote kaybı saptanmaktadır. İnterstisyel delesyon diğer önemli ikinci vuruş mekanizmaları mitotic rekombinasyon ve mitotic non disjunction'a bağlı kromozomal delesyondur.

Kanserde temel genetik baktığımızda tüm bilgiler ışığı çerçevesinde kanser –genetik ilişkisini şu şekilde özetleyebiliriz.

Hücreyi kanserleşmeye götüren yolda özel bazı genlerin mutasyona uğraması gereklidir.

Bu genlerin işlevleri açısından daima ya bir proto-onkogen ya da bir tümör süpresör geni olduğu anlaşılmıştır.

Onkogeneз, genetik açıdan çok aşamalı (multistep) bir süreçtir.

Bu süreç sırasında oluşan mutasyonlar kendiliğinden ya da mutajenik etkilere (örneğin radyasyon) bağlı olarak gelişebilir.

Mətanət Musayeva,
c.ü.f.d. baş müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
musaeva.matanat@mail.ru

Xəzərsahili ərazilərində atmosfer yağıntılarının paylanması xüsusiyyətləri

Yer üzərində gedən fiziki-coğrafi proseslər günəş enerjisinin yer səthində paylanması ilə sıx surətdə bağlıdır və onun yer səthində paylanması bütün meteoroloji və yer səthi amillərinin şaquli və üfüqi zonallıq qanunu ilə paylanma xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu baxımdan tədqiq olunan ərazidə atmosfer yağıntılarının paylanması, onlarda olan dəyişkənliyinin öyrənilməsi məqsəduşundur.

Təhlillər göstərir ki, yağıntıların ərazi üzrə paylanmasında, il ərzində gedişində və yağıntıların iqlim normalarında dəyişiklik müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunan ərazidə yağıntıların orta illik miqdarı ərazinin şimal hissəsi və Abşeron yarımadasında 0.1-18.6% artmışdır. Yaz fəslində atmosfer yağıntıları Quba-Xaçmaz zonası üzrə normaya nisbətən 17.3-19.8% azalmışdır. Abşeron yarımadasında da yağıntıların 22.5-37% aralığında, cənubunda yerləşən sahil ərazilərində isə 2.1-11% aralığında azalması müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunan ərazinin bütün hissələrində yaz fəslində yağıntıların iqlim normalarının 3.9-43.6 mm aralığında azalması müşahidə edilmişdir. Yay fəslində üzrə tədqiqat ərazisinin şimal hissəsində yağıntıların orta çoxillik normaları son 25 ildə Qubada 3.5% azalmış, Xaçmazda isə 8.9% artmışdır. Minimal yağıntılar əsasən iyul ayında müşahidə edilmişdir. Abşeron yarımadasında (Pirallahı adası istisna olmaqla) 1-1.5mm aralığında azacıq azalma, Pirallahı adasında əksinə 1990-2013-cü illəri əhatə edən dövr ərzində yağıntıların 3.6mm artımı qeydə alınıb. Ələt və Neftçala stansiyalarında yağıntıların miqdarı 21 və 16% azalma müşahidə olunur. Ərazinin cənubunda-Lənkəranda azalma 4.6%,

Astarada isə artma 6.6% müşahidə edilir. Payız fəslində atmosfer yağıntıları Quba-Xaçmaz zonası üzrə normaya nisbətən 14.6-29.6% artmışdır. Abşeron yarımadasında da artım müşahidə olunur (5-18.6%) Neftçala stansiyasından başlayaraq cənub doğru 1990-2013-cü dövr ərzində normaya nisbətən Lənkəranda 8.2% (25.4 mm), Astarada 7.5% (10.8 mm) azalma qeydə alınmışdır. Qış fəslində tədqiq olunan ərazinin şimal hissəsində yağıntıların orta çoxillik normaları 1990-ci ildən sonrakı dövrdə 4.0-12% artmışdır. Burada maksimal yağıntılar yanvar ayında, minimal yağıntılar isə əsasən fevral aylarında qeydə alınmışdır. Abşeron yarımadasında artım (4.2-11.4%) müşahidə edilsə də, Abşeron yarımadasından cənubda yerləşən ərazilərdə yağıntıların qiyməti 12-40% azalıb. Lənkəran-Astara zonasında da bu tendensiya davam edib və onun miqdarı 5.0-7.5% azalmışdır.

Abşeron yarımadasından cənubda yerləşən ərazilərdə isə onların miqdarı 5.1-30% azalmışdır. Yaz fəslində bütün ərazi üzrə atmosfer yağıntılarının miqdarında orta hesabla 20.5mm azalma baş vermiş, yayda isə atmosfer yağıntılarının miqdarı ərazi stansiyalarının 78%-də 7.9mm azalmışdır. Payız və qış fəsilərində atmosfer yağıntılarının miqdarındakı artım əsasən ərazinin Abşeron yarımadası və ondan şimalda yerləşmiş ərazilərində, cənubda yerləşən ərazilərdə isə azalma müşahidə olunur. Lənkəran-Astara zonasında mümkün buxarlanmanın artması fonunda atmosfer yağıntılarının illik miqdarının 5.8% azalmasına gətirib çıxarıb. Atmosfer yağıntılarının illik miqdarının dəyişməsi müxtəlif istiqamətlidir:

- ərazinin şimal hissələrində orta hesabla 12.5mm artım,
- Abşeron yarımadasında 14.6% artım,
- Abşeron yarımadasından cənubda yerləşən Kür-Araz ovalığı dəniz sahili ərazilərində 30.4mm azalma,
- Lənkəran-Astara zonasında 64.1mm azalma müşahidə olunur.
- bütün ərazidə isə atmosfer yağıntılarının miqdarı orta hesabla 14.2mm azalmışdır.

Telman Bayramov,
Baş müəllim
bayramov.47@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Deportasiya və ekoloji miqrasiya

Deportasiya sözünün latın dilində mənası- *deportatio* - qovulma, sürgün, hansısa şəxsin və ya hansısa kateqoriyaya aid edilən şəxslər qrupunun məcburən, kanvoy altında digər dövlətə və başqa yaşayış yerinə sürgün edilməsidir.

Azərbaycan əhalisinin zorla öz ana yurdundan ermənilər tərəfindən qovulması deportasiyanın bariz nümunəsidir. Bu cür hallara 90-cı illərdə axıska terklərinin Özbəkistanın Fərqanə şəhərindən qovulması, Bolqarıstandan türklərin qovulması və sair misal göstərmək olar.

Deportasiya insanları öz doğma torpaqlarında yaşamaq hüququndan məhrum edirsə, ekoloji miqrasiyada əhalinin öz xoşları ilə ekoloji cəhətdən çirklənmiş ərazilərdən daha saf və təmiz ərazilərə köçürülməsidir. Azərbaycanda bu formada miqrasiyalar Şamaxı, İsmayılı regionunda (sürüşmə və zəlzələ təsirindən), 1970-ci illərdə Sumqayıt şəhərində kimya kombinatlarının atmosferi çirkləndirməsi təsirindən ərazinin "ölü şəhər" ləqəbi almasını misal göstərmək olar. Hal-hazırda bu cür halların baş verməməsi üçün Azərbaycanın ekoloji xəritəsi hazırlanmalıdır.

Mexaniki məskunlaşma siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

Miqrasiya prosesi ölkənin sosial - iqtisadi inkişafı üçün düzgün istifadə edilməlidir. Qeyri - qanuni miqrasiya prosesinə yol verilməməlidir.

Mexaniki miqrasiya zamanı əhalinin yaş və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Miqrasiya prosesində dövlətin tənzimləyici proqramı olmalıdır. Əhalinin ərazi üzrə düzgün yerləşdirilməsində mexaniki məskunlaşmasının böyük təsiri var. Mexaniki miqrasiya zamanı ərazinin gələcək inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Ölkə daxilində təbii artımın tənzimlənməsi prosesi əhalinin cinsi tərkibindən çox asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının da yerləşdiyi Qafqaz regionu geoloji və ekoloji nöqtəyindən çox aktiv və təhlükəli zona hesab olunur: bu əsasən daşqın, fırtına, torpaq sürüşmələri, sellər və zəlzələlərin intensivliyi və tezliyi ilə özünü biruzə verir. Eyni zamanda, bu

iqlim dəyişikliyi səbəbindən su qıtlığı, şoranlaşma, çirklənmə, havanın hərərətinin artması, dəniz suyunun səviyyəsinin dəyişməsi, quraqlıqlar və torpaqların pisləşməsi kimi asta baş verən proseslərə daha da çox məruz qalmaqdadır. 2009-2014-cü illər ərzində baş vermiş təbii fəlakətlər nəticəsində 67,865 insanın yerdəyişmələrə məruz qaldığı bir vaxtda kəskinliyi artmaqda olan şiddətli ekoloji tənəzzülün ölkənin müəyyən bölgələrində xüsusilə yaşayış şəraitinə və icmalara əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərməsi ehtimal olunur.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutundan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası ağır iqtisadi böhrandan əziyyət çəksə də, növbəti illər ərzində neft sənayesinin inkişafı və bunun nəticəsində yeni iş yerlərinin açılması ilə sürətli inkişafa nail olmuşdur. Son illər ərzində məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası qonşu regionlardan olan minlərlə insan üçün təyinat ölkəsinə çevrilməklə yanaşı kənd yerlərindən şəhərlərə, əsasən də paytaxt Bakıya istiqamətlənmiş və getdikcə artmaqda olan daxili miqrasiya axınları ilə də səciyyələndirilir.

Bu qısa analitik təhlil birincisi, Azərbaycan Respublikasında müşahidə olunan ekoloji vəziyyətin bir xülasəsini təqdim edir, ikincisi fəlakətlər və iqlim dəyişikliyinə əhaliyə və onun mobillik (yerdəyişmə) səviyyəsinə mümkün təsirlərini araşdırır və, nəhayət, iqlim dəyişikliyi təsirlərinə dair əlavə tədqiqatların həyata keçirilməsi və faktların toplanması zərurətini ön plana çəkərək milli ekoloji siyasətlərin və proqramların təhlilini aparır.

Respublikası müxtəlif ekoloji çətinliklərlə üzləşir. Bir tərəfdən zəlzələ, daşqın və torpaq sürüşmələri kimi təbii fəlakətlər son illər ərzində minlərlə insanın yerdəyişməsinə səbəb olmuşdur, digər tərəfdən isə şoranlaşma, havanın hərərətinin artması, dəniz suyunun səviyyəsinin dəyişməsi, quraqlıqlar və torpaqların pisləşməsi kimi asta baş verən proseslərin icmalara və yaşayış şəraitinə təsirləri artır. İqlim dəyişikliyi səbəbindən bu cür ekoloji hadisələrin intensivliyi və tezliyinin kəskinləşməsi gözlənilir.

Səmərəli adaptasiya və yüngülləşdirmə siyasət və proqramlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsi üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində miqrasiya ilə ekologiya arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmaq, habelə siyasət hazırlayanlara və dövlət orqanlarına köməklik göstərmək məqsədilə əlavə tədqiqatlara ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikasında nəzərdən keçirilmiş mövcud siyasətlər miqrasiya-ekologiya qarşılıqlı əlaqəsinin kifayət qədər öyrənilmədiyini göstərir. Ekoloji proseslər, iqlim dəyişikliyi və insan mobilliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair məsələlər Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti, həmçinin milli ekologiya və fəlakət risklərinin azaldılması üzrə müvafiq siyasətlərə daxil edilməlidir.

Azərbaycanın kəskin hava hadisələrinə məruz qalması və bunun nəticəsində əhaliyə mənfi təsirlərin göstərilməsi halları artmaqdadır. Təkcə 2015-ci ildə 74 kəskin hava hadisəsi qeydə alınmış, 2014-cü ildə isə, bu rəqəm 94-ə bərabər olmuşdur.

Adətən dağlıq ərazilərdə əmələ gələn qar suları və yağın leysanlar nəticəsində çayların daşması ilə baş verən güclü daşqın və sellərin böyük əksəriyyəti Böyük Qafqazın cənub yamacının yuxarı hissələrində və Naxçıvan Muxtar Respublikasında müşahidə olunur. Yağintıların toplanması kimi qeyri-iqlim amilləri Kür çayı hövzəsində və ətrafında baş verərək daşqınların baş vermə ehtimalını artırır. Əksər hallarda əsasən şiddətli yağışlar, qırt suları və eroziya səbəbindən torpaq sürüşmələri baş verir. Nəhayət, zəlzələlər əsasən Böyük Qafqazın cənub hissələrində, Kiçik Qafqazın Gəncə bölgəsində və Naxçıvan Muxtar Respublikasında daha tez-tez qeydə alınır.

Eyni zamanda, Azərbaycan dəniz suyunun səviyyəsinin dəyişməsi, havanın hərərətinin artması, şoranlaşma, səhralaşma, torpaqların pisləşməsi, meşələrin seyrəkləşməsi və biomüxtəlifliyin itməsi kimi fərqli və qarşılıqlı əlaqədə olan asta ekoloji proseslər qarşısında xüsusi həssaslığı ilə səciyyələndirilir. Xəzər dənizinin ən təsirli xüsusiyyətlərindən biri dəniz suyunun səviyyəsinin daim dəyişməsindən ibarətdir: bu dənizdə suyun səviyyəsi ayda 30-40 santimetrlik interval civarında dəyişə bilər ki, dəniz suyunun ən yüksək dəyişmə göstəricisi iyun ayından avqust ayınadək, ən aşağı göstəricisi isə dekabrda fevraladək müşahidə olunur. Dəniz suyunun səviyyəsinin dəyişməsi həm ekoloji amillər nəticəsində, həm də region sularının balansının pozulması, çirklənmə, havanın hərərətinin artması, infrastrukturların inşa edilməsi və neft və qaz hasilatı kimi texnogen amillər səbəbindən baş verir. Öz növbəsində Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin enib-qalxması əsasən neft və qaz sənayesinə, habelə kimya sənayesinə, kənd təsərrüfatına və balıqçılığa təsirsiz ötüşür. Bu məsələ ilə bağlı verilən proqnozlar daim debatlarla səbəb olsa da, region üzrə iqlim dəyişikliyi prosesinə əsaslanan proqnozlar göstərir ki, 2020-ci ilədək Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin təxminən 70- 80 sm qalxması gözlənilir.

Spor-tozcuqlarin miqdarından istifadə etməklə paleoiclimin təyin edilməsinin yeni metodu

Müasir dövrümüzdə və geoloji keçmişdə iqlimə ən həssas reaksiya verən və dəyişikliyə məruz qalan bitki və heyvanlar aləmi olmuşdur. Elə bu nöqtəyi nəzərdən də biz paleoiclimin təyin edilməsində bitki spor və tozcuqların miqdarına əsaslanaraq öz hesablamə təklifimizi vermişik. Bu sahədə V.P.Qriçuk, E.M.Zelikson, Z.P.Qubonina, Q.F.Bukreeva, M.P.Botax, A.A.Bişaev, B.A.Klimanovun təklif etdiyi metod da paleoiclimin təyin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Paleoiclimin riyazi-statistik üsullarla bərpası üçün bizim tərəfimizdən yeni yanaşma üsulu müəyyən edilmişdir. Bu üsul vasitəsilə iqlimin aşağıdakı elementləri müəyyənləşdirmək mümkündür: temperatur (yanvar, iyul və orta illik), yağıntı(yanvar, iyul və orta illik), rütubətlik, şaxtalı günlər və s. Yuxarıda sadalanan elementlərdən iqlimin əsas göstəriciləri sayılan yağıntı və temperatur kəmiyyətlərinin hesablanma qaydasını işləyib (Microsoft Excel proqramı ilə) aşağıdakı cədvəldə nümunə olaraq vermişik (şəkil 1).

Məsələn, U8 xanasına yazılmış "Bitki 2" nin müasir dövrdəki formalaşdığı optimal temperatur şəraiti yanvar ayında 2-6°C, iyul ayında 22-24°C, orta illik isə 12-15°C təşkil edir. Yağıntıların miqdarı isə müvafiq olaraq 700-1200, 200-250 və 450-725mm təşkil etmişdir.

Şəkil 1

HAL-HAZIRDA BITKİLƏRİN FORMALAŞDIĞI OPTİMAL ŞƏRAİT												BƏRPA EDİLMİŞ TEMPERATURLAR VƏ BƏRPA KƏMIYYƏTLƏRİ											
TEMPERATUR						YAĞINTI						Spor və tozcuqların miqdarı						BƏRPA EDİLMİŞ TEMPERATURLAR VƏ BƏRPA KƏMIYYƏTLƏRİ					
YANVAR			İYUL			ORTA İLLİK			YANVAR			İYUL			ORTA İLLİK			YANVAR		İYUL		ORTA İLLİK	
1	3	4	18	26	8	15	600	900	300	400	450	650	Bitki 1	40	120	160	720	1040	24000	36000	12000	16000	
2	2	6	24	24	12	15	700	1200	200	250	450	725	Bitki 2	120	240	720	2640	2880	84000	144000	24000	30000	
3	1	8	23	26	12	17	800	1200	600	800	700	1000	Bitki 3	320	320	2560	7360	8320	256000	384000	192000	256000	
4	1	3	25	25	15	16	800	900	120	320	460	610	Bitki 4	20	20	60	560	580	16000	18000	2400	6400	
5	1	6	16	16	16	20	1200	1400	230	350	715	825	Bitki 5	20	20	60	640	720	24000	28000	4600	5000	
6	2	4	30	32	14	18	1400	1500	450	500	925	1000	Bitki 6	45	90	180	1350	1440	63000	67500	20250	22500	
7	1	6	15	20	9	13	1000	1100	300	320	650	710	Bitki 7	66	66	396	1056	1320	66000	72600	19800	21120	
8	1	6	18	22	10	14	680	800	250	300	465	550	Bitki 8	8	8	48	144	176	5440	6400	2000	2400	
9	5	3	22	24	8	11	800	600	120	350	310	375	Bitki 9	5	30	15	110	120	2500	3000	600	750	
Orta illik						Orta illik						S.T cəmi		B.K cəmi		B.K cəmi		B.K cəmi		B.K cəmi			
11 15						569 716						644 394 4169		14580 16596		540940 759500		277650 360170					

W7:X15 diapozonunda alınmış rəqəmlər tərəfimizdən **bərpa kəmiyyətləri** kimi adlandırılmışdır. Bu kəmiyyətlər bitkilərin spor-tozcuqlarının miqdarının həmin bitkilərin yanvar ayındakı temperaturlarına hasilindən alınır. Məsələn "Bitki 4"-də yanvar ayında temperatur 1-3°C arasında dəyişir. Həmin bitkinin kəsilişdən əldə edilmiş spor tozcuqlarının miqdarı isə 10-dur. Burada bərpa kəmiyyətləri müvafiq olaraq 10 və 30 olacaqdır. Bu qayda ilə Microsoft Excel proqramında bütün bitkilərin onların kəsilişlərdən əldə edilmiş spor tozcuqlarına hasil hesablanır. Bərpa kəmiyyətləri müəyyənləşdikdən sonra onların ümumilikdə cəmi hesablanaraq

W19 və X19 xanalarına yazılır. Kəsilişdən əldə edilmiş spor tozcuqların ümumi miqdarı isə V19 xanasında qeyd edilir. Bundan sonra bərpa kəmiyyətləri W19 və X19 ayrı-ayrılıqda V19 xanasındakı kəmiyyətlərə bölünür və müvafiq olaraq Y7 və AA7 xanalarına qeyd edilir. Bizim cədvəldəki şərti rəqəmlərə əsasən bu kəmiyyətlər 384:634 və 4139:634 olacaqdır. Artıq buradan yanvar ayının orta temperaturunu müəyyən etmək olar. Bu interval 0,6-6.5⁰C olacaqdır. AB7:AC15 diapozonunda iyul ayındakı temperaturun hesablanması üçün bərpa kəmiyyətləri yerləşdirilmişdir. Misal üçün şərti götürülmüş "bitki 5"-də iyul ayının orta temperaturu 32-36⁰C müşahidə edilməkdədir. Bu bitkidən kəsilişdən əldə edilmiş spor tozcuqların miqdarı isə 20-dir. Belə olan halda "bitki 5"-də bərpa kəmiyyətləri müvafiq olaraq 640-720 olacaqdır. Bu prosesi diapozon üzrə bütün bitkilərə tətbiq etsək və bərpa kəmiyyətlərini cəmləsək bərpa kəmiyyətlərinin cəmi müvafiq olaraq 14580-16596 müəyyən edilmiş olacaqdır. İyul ayının temperaturunu almaqdan ötrü bərpa kəmiyyətlərinin cəmini kəsilişdən əldə edilmiş spor tozcuqların ümumi miqdarına bölməklə əldə edə bilərik. Belə olan halda müvafiq olaraq 14580/644 (AB19/V19) və 16596/644 (AC19/V19) olacaqdır. Buradan isə iyul ayının orta temperaturunu 22,6-25,8⁰C müəyyən etmiş olacağıq.

AJ7:AK15 diapozonunda bitkilərin yanvar ayı üçün bərpa kəmiyyətləri verilmişdir. Həmin kəmiyyətlər hər bitki növünün qış ayı üçün aldığı yağıntının miqdarının spor tozcuqlara hasilindən əldə edilmişdir. L7:N15 diapozonundakı yağıntı kəmiyyətləri bitkilərin optimal şəraitdə qış ayında aldığı yağıntının miqdarını göstərir. V7 və V15 xanaları arasında olan kəmiyyətlər isə spor tozcuqların miqdarıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AJ7:AK15 diapozonundakı kəmiyyətlər yanvar ayı üçün iki göstəricini müəyyənləşdirir. Belə ki, şərti götürdüyümüz "bitki 8"-də bərpa kəmiyyətində iki rəqəm verilmişdir. Bunlardan birincisi 5440, ikincisi isə 6400 bərpa kəmiyyətləridir. "Bitki 8"-in optimal şəraitdə inkişafı üçün yanvar ayında 680-800mm yağıntı lazım olması və həmin bitkinin kəsilişdən əldə edilmiş spor tozcuqlarının miqdarının 8 olması şəraitində yuxarıda qeyd etdiyimiz bərpa kəmiyyətləri (5440 və 6400) alınmışdır. Verilmiş diapozonda (hər kəsiliş üçün ayrı diapozon) yanvar ayının yağıntısını müəyyən etməkdən ötrü sütün üzrə bərpa kəmiyyətləri cəmlənir, alınmış nəticə 540940 və 759500 müəyyən edilir. Bu kəmiyyətlər spor tozcuqların ümumi miqdarına bölünür və yanvar ayı üçün yağıntı kəmiyyətləri müəyyənləşir. Şərti götürdüyümüz kəsilişdə yanvar ayı üçün yağıntının miqdarı 840,0-1179,3mm kimi müəyyən edilmişdir.

İyul ayı üçün AO7:AP15 diapozonunda qeyd edilən bərpa kəmiyyətlərinin hesablanması qaydası yanvar ayında tətbiq etdiyimiz qaydaya uyğun olaraq həyata keçirilir. Lakin buradakı bərpa kəmiyyətləri bitkinin və ya bitkilərin optimal inkişafı üçün iyul ayında aldıkları yağıntının miqdarı (diapozon O7:Q15) spor tozcuqlara hasilindən alınır. Bərpa kəmiyyətləri cəmlənir və spor tozcuqların ümumi miqdarına bölünərək sonda iyul ayının yağıntısı hesablanır. Şərti götürdüyümüz bitkilərə əsasən iyul ayında yağıntının miqdarı 431,1-559,3mm təşkil etmişdir. Orta illik yağıntının miqdarı isə 635,6-869,3mm təşkil edəcəkdir.

Paleoiclimin təyini zamanı riyazi-statistik məlumatların müxtəlif proqramlar vasitəsilə təyin edilməsi daha dəqiqdir. Bu isə əldə edilmiş nəticələrin hesablama prosesinin sürətli olmasına səbəb olacaqdır. Bu da öz növbəsində bu işlə məşğul olan şəxslərin işinin sürətini və səmərəliliyini artırmış olacaqdır

Sevda Bağırova,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
konul.1972@mail.ru

Azərbaycanın cənub bölgəsi meşələrində biomüxtəlifliyin dəyişməsinə səbəb olan faktorların araşdırılması

Tədqiqat işimizdə məqsəd Cənub bölgəsi meşələrində biomüxtəlifliyin dəyişməsinə səbəb olan faktorların araşdırılmasıdır. Biomüxtəlifliyin dəyişməsinə səbəb olan əsas faktorlardan biri meşə yanğınlarıdır. Qlobal iqlim dəyişmələri və antropogen təsirlər nəticəsində meşə yanğınlarının miqyası getdikcə artmaqdadır. Dünya üzrə statistik göstəricilərə əsasən hər on meşə yanğından səkkizi insanların ehtiyatsızlığı nəticəsində baş verir. Əhalinin meşə haqqında

biliklərinin artırılması və ekoloji mədəniyyətinin yüksəldilməsi meşə yanğınları ilə mübarizə sahəsində mühüm vəzifələrdən biridir. Meşə yanğınlarının əsas səbəblərinin aradan qaldırılması üçün profilaktik tədbirlərin aparılmasına, meşə istifadəçilərinin yanğın təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməsinə ehtiyac vardır. Meşə yanğınları canlı və cansız aləmi məhv edən dəhşətli hadisədir. Yanğınların böyük əksəriyyəti insan amilinin təbiətə şüurlu və şüursuz şəkildə təsiri nəticəsində baş verirsə, cüzi bir hissəsi təbii fəlakətlərlə əlaqədardır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, hər iki halda biomüxtəliflik dəyişir. Biomüxtəlifliyin dəyişməsi ekoloji tarazlığı pozur, bərpası çətin olan dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur.

Meşə mühiti canlıların uyğunlaşdığı həyat şəraitidir. Müxtəlif növlər arasında mürəkkəb qida əlaqələri bir sıra trofik zəncirlərin yaranmasına səbəb olaraq ekoloji sistemin sabitliyini təmin edir. Heyvanlar və quşlar bitkilərin toxumlarının yayılmasında, həşəratlar tozlanmada iştirak edərək, bitki örtüyünün özünü bərpasına və dinamik inkişafına kömək edir. Öz növbəsində müxtəlif heyvan növlərinə sığınacaq verməklə bitkilər də onların nəsil artırması üçün şərait yaradır. Məhv olmuş bitki və heyvan qalıqları həşəratların, çürümə bakteriyalarının, mikroorqanizmlərin qidasını təşkil edir. Meşənin canlılar aləminin bioloji müxtəlifliyi onun ekoloji sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Meşə yanğınları nəticəsində salamat qalan ağaclar da zəifləyir və zərərvericilərin hücumuna məruz qalır. Yanmış ərazidə çoxalan zərərverici həşəratlardıgər salamat qalmış meşə sahələrinə yayılaraq bitki örtüyünə böyük zərər vurur. Qeyd olunan proseslər həmin ərazilərdə biomüxtəlifliyin dəyişməsinə səbəb olur.

Meşə ekologiyasında, təbiətdən istifadə və bioloji ehtiyatların davamlı idarə olunması sferasında meşə biomüxtəlifliklərinin mövcud məlumatlardan istifadə etməklə bir sıra elmi və metodoloji məsələlər həll olunmuşdur. Yanğınlarla mübarizə, qeydiyyat və nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemlərinin kefiyyəti və təşkili müxtəlifdir. Meşə yanğınları ətraf mühitin davamlılığını pozmaqla, həm də yenidən yaratmaqla səciyyəli. Bəzi təbii ərazilər yanğınların çoxluğundan zərər çəkir. Təkcə baş verdikləri regiona deyil, həm də bütün planetin atmosfer prosesinə təsir edən meşə yanğınlarının nəticələri xüsusilə ağır, çoxşaxəli və uzunmüddətlidir.

Meşə yanğınları nəticəsində aşağıdakı proseslər baş verir.

1. Əsas yaşayış məskənlərinin dağılması nəticəsində bitki örtüyünün bioloji məhsuldarlığının azalması və az qiymətli meşələrlə əvəz olunması.
2. Torpağın donma-ərimə rejiminin geri dönməyən dəyişiklikləri.
3. İstilik rejiminin uzunmüddətli dəyişmələrinin davamlılıqdan kənara çıxması (İqlim sığrayışları).
4. Biomüxtəlifliyin azalması.
5. Yanğın zamanı əmələ gələn zərərli maddələrin ətraf mühitə yayılması.

Kazım Əliyev,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
kazim.aliyev-66@mail.ru

Müasir təsərrüfatın inkişafı baxımından Təngərüd çayının iqtisadi əhəmiyyəti

Azərbaycanın cənub qapısı Astara inzibati rayonu cənubda və qərbdə İranla həmsərhəddir. Sahəsi 616 km² (61 min 643 hektar). Relyefi qərbdə dağlıq (Talış dağları), şərqdə düzənlikdir (Lənkəran ovalığı). Dağlıq hissədə bəzi zirvələrin hündürlüyü 2 min metrə çatır. Respublikanın rütübətli (mülayim rütübətli) subtropik zonasına daxildir. Orta aylıq temperatur yanvarda müsbət 4 dərəcədən mənfə 1,5 dərəcəyə, iyulda isə müsbət 25-dən 15 dərəcəyə qədərdir. Astara ölkənin ən yağıntılı rayonlarındadır (illik yağıntı 1200-1750 mm). Tədqiqat obyektimiz Təngərüd çayı Astara inzibati rayonunda yerləşir.

Talış dağlarından başlanan çayların region təsərrüfatçılığı baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, əkin sahələrinin suvarılmasında, əhalinin il boyu ekoloji təmiz içməli suya ehtiyacının təmin olunmasında, hidroenerji qurğularının formalaşmasında, respublika daxili və beynəlxalq turizmin formalaşmasında əvəzedilməz imkanlara malikdir. Müasir təsərrüfatçılıq

baxımından Təngərüd çayı da, çay boyu yerləşən yaşayış məntəqələrinin əhalisi və iqtisadi rayon üçün böyük önəm daşıya bilər.

Uzunluğu 48 km olan Təngərüd çayı Şindan yüksəkliyindən (1815 m) başlayaraq dağlıq ərazilərdən keçməklə Lənkəran ovalığından Xəzər dənizinə tökülür. Təngərüd çayı dağ çayı olduğundan axın sürətinin yüksək olması hidroenerji potensialı olduğunu, bol su ehtiyatı kənd təsərrüfatı əkinçiliyini, xüsusən çoxillik sitrus və mədəni subtropik bitkilərin yetişdirilməsində, son zamanlar böyük şöhrət qazanmış yerli ekoloji təmiz çəltikçiliyin inkişafı baxımından suvarmada istifadə etmək olar.

Məlumdur ki, Xəzər dənizində 124-dən artıq balıq növü yaşayır, bu balıqlardan 30 növü vətəgə əhəmiyyətlidir. Respublika daxilində balıq yetişdirmə təsərrüfatının Təngərüd çayı mənsəbində yerləşdirib formalaşması bir sıra balıq növlərinin artırılmasına xidmət etmiş olar.

Bildiyimiz kimi Respublikamızın təbii iqlim və rekreasiya ehtiyatları daxili və beynəlxal turizmin inkişafı üçün bütün imkanlara malikdir. Bu baxımdan əvəzedilməz təbiəti və əlverişli iqlim şəraitinə görə seçilən respublikamız üçün cənub Xəzərsahili ərazisidir. Talış dağları yamaclarının lap sahil zonasına kimi yaxınlaşması təbiətin rəngarəngliyini daha da artırır. Mineral və termal bulaqların olması, ərazidə müalicə əhəmiyyətli isti su vannaları və Milli park və qoruqların olması təbii rekreasiya ehtiyatlarımızı bir qədər də zənginləşdirir.

Turistləri maraqlandıran əsas cəhətlərdən biri də ekoloji təmiz və təbii landşaftı zəngin və özünəməxsusluğu ilə seçilən saf təbiətdir. Xəzər sahilli ərazilərindən Təngərüd çayı üzrə üzü dağa doğru formalaşmış canlı təbiət türistləri özünə bu baxımdan cəlb etmiş ola bilər.

Dünya təcrübəsindən bəhərlənməklə əminlik ki, dövlətimiz tərəfindən iş adamları cəlb olunmaqla cənub Xəzərsahili, düzən və dağlıq ərazilərində bu istiqamətdə sərmayələr qoyulacaq. Təbii ki, regionda xidmət sferasının inkişafı respublikamıza valyuta axınını və bir sıra yeni iş yerlərinin açılmasına xidmət edəcəkdir.

**Ülkər Salayeva,
Doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
babayevauka@gmail.com**

Rütubətli subtropik zonanın torpaqlarının pestisidlər və digər zəhərli maddələrlə çirklənməsi

İnsan təbiətin məhsulu kimi həmişə onunla sıx surətdə bağlı olmuşdur. İlk vaxtlar təbiətdə baş verən və onun üçün qeyri-adi sayılan hadisələrin sirrini bilməsə də, sonradan həmin sirlərə tədricən yiyələnmiş, təbiətin passiv müşahidəçisindən onun fəal bir üzvünə çevrilmiş və tədricən ona təsir göstərməyə başlamışdır. təəsüf ki, insanın təbiətə göstərdiyi təsir əksər hallarda təbiətdə milyon illər ərzində mövcud olan tarazlığın pozulması ilə nəticələnmişdir. Çünk insanlar yeni torpaq sahələrindən istifadə edərkən ona hərtərəfli təsir göstərmiş və bununla da bezi bitki və heyvan areallarının kiçilməsinə, ayrı-ayrı növlərin məhv olmasına, digərlərinin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Torpaq sahələrindən getdikcə daha çox istifadə olunması və həmin ərazilərdə yeni mədəni bitkilərin becərilməsi bir qrup heyvanları bol yem ehtiyatı ilə təmin etmiş oldu ki, bu da onların təbii saylarının artması ilə nəticələndi. Məsələn, taxılçılıq inkişaf edən rayonlarda həşəratlar üçün küllü miqdarda yem ehtiyatları yaranmış oldu. Həşəratlar artdıqca onların kənd təsərrüfatı bitkilərinə vurduqları ziyan çoxaldıqca, zərərvericilərə qarşı mübarizə məqsədilə insanlar müxtəlif kimyəvi preparatlar kəşf etməyə başladılar. belə maddələr də pestisidlər adlanır. "Pestisid" latın sözü olub, pestis - ziyanverici, cide - öldürmək deməkdir. Kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə qarşı tətbiq edilən pestisidləri bir neçə qrupa bölürlər. Bunlardan - insektsidlər, herbisidlər, funqisidlər, akarasidlər, bakterisidlər və s. daxildir. Uzun müddət ərzində pestisidlər içərisində ən geniş tətbiq ediləni dixlordifeniltrişlorometilmetan - DDT hesab edilmişdir. Həmin preparat 1874-cü ildə Almaniyada Tseydler tərəfindən süni surətdə sintez olunmuş, XX əsrin 30-cu illərindən etibarən isə kənd təsərrüfatında tətbiq edilməyə başlanmışdır. XX əsrin 60-cı illərində Dünya üzrə 100 min ton DDT istehsal edildiyi halda, sonrakı illərdə onun istehsalı o qədər genişləndirildi ki, respublikamızın pambıqçılıq, üzümçülük və eyni zamanda tərəvəzçiliklə məşğul olan Lənkəran-Astara bölgəsində 70-ci illərdə torpaqda toz şəklində olan

DDT-nin miqdarı artıq bir milyon tonu ötmüşdür. Pestisidlər çay sularına, dəniz və okeanlara düşərsə o su axını vasitəsilə çox uzaq yerlərə aparılaraq öz təsirini göstərir. Antarktida sularında tutulmuş pinqvin və suitilərin bədəninin analizi zamanı onlarda DDT aşkar edilməsi buna inandırıcı sübutdur. Çünki Antarktida sularında DDT heç vaxt tətbiq edilməmişdir.

Kənd təsərrüfatı zərərvericilərinə qarşı tətbiq edilən pestisidlər əksər hallarda ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə, o cümlədən landşaftın əsas komponentlərindən biri olan torpaqların çirklənməsinə səbəb olur. Milyon Manatlarla valyutaya xarici ölkələrdən alınan pestisidlərdən düzgün istifadə olunmadığına görə onlar ətraf mühiti çirkləndirən əlavə maddələrə çevrilir. "Ümumittifaq bostanı" adlandırılan Lənkəran-Astara bölgəsində də tərəvəz sahələrində bu pestisiddən istifadə edilmiş, nəticədə torpaq, su və havanın çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Torpağın, suyun və atmosferin çirkləndirilməsinin əsas səbəblərindən biri də kimyalaşdırmaqdır. Bölgədə istər sitrus istərsə də tərəvəz bitkilərinin ziyanvericilərdən və xəstəliklərdən qorunması üçün müxtəlif preparatlardan istifadə olunur. Nəzərə alsaq ki, qeyd olunan tədbir həyata keçirilməzsə, onda məhsulun 30-50%-i bu səbəbdən məhv olur. Əkinəyararlı torpaq sahəsinin məhdud və günü-gündən artan əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün bu cür preparatlardan istifadənin vacib olduğu aydın olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, zərərverici və xəstəliklərə qarşı tətbiq edilən preparatlardan istifadə zamanı aqrotexniki qaydalara düzgün əməl etməklə ziyanı minimuma endirmək olar. Bir vaxt bölgədə üzümçülükdə zərərverici və xəstəliklərə qarşı göydaş məhlulu, fosfor və sink birləşmələrindən istifadə olunmuşdur ki bu da torpağın çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə mis və sink ağır metallar olduğu üçün tezliklə torpağın üzərinə çökür və bununla da onların torpaqdakı miqdarı getdikcə çoxalır. İstər Lənkəran-Astara bölgəsində və istərsə də respublikamızın digər bölgələrində torpağın pestisidlərlə daha çox zəhərlənməsinin və bu zəhərin insan sağlamlığına vura biləcəyi zərərin qarşısını almaq üçün faydalı tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq və onlardan istifadə etmək çox vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə ekoloji cəhətdən qorxulu olmayan metodlardan biri kənd təsərrüfatı ziyanverici və xəstəliklərinə qarşı tətbiq edilən bioloji mübarizə üsuludur. Hazırda respublikamızda bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, ölkəmizin ərazisində 11 bioloji laboratoriya fəaliyyət göstərir ki, bunların da doqquzu mexanikləşdirilmişdir. Lənkəran-Astara bölgəsinin dağlıq ərazilərində mailliyi çox olan yamaqlarda suvarma sularından normadan çox istifadə olunması həmin torpaqlarda su eroziyasının yaranmasına və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bölgənin düzən ərazilərində isə qrunt sularının torpaq səthinə yaxın olması və suvarma zamanı su normalarına əməl olunmaması relyefi çökək olan ərazilərin bəzi yerlərində bataqlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

RİYAZİYYAT BÖLMƏSİ

Nihan Əliyev,
professor
Ramin Zeynalov,
Lənkəran Dövlət Universiteti
raminz.math@gmail.com

Koşi-Riman tənliyi üçün qeyri-lokal sərhəd şərti daxilində məsələnin təqribi həlli

İşdə Koşi-Riman tənliyi üçün qoyulmuş qeyri-lokal sərhəd şərti daxilində məsələ diskretləşdirilərək (verilmiş məsələ xətti cəbri tənliklər sisteminə gətirilir) təqribi həll qurulmuşdur. Belə ki,

$$\frac{\partial u(x)}{\partial x_2} + i \frac{\partial u(x)}{\partial x_1} = 0, \quad x_1 \in (0, a_1), x_2 \in (0, a_2) \quad (1)$$

$$u(0, x_2) = \alpha_2 u(a_1, x_2) + \varphi_2(x_2), \quad x_2 \in [0, a_2], \quad (2)$$

$$u(x_1, 0) = \alpha_1 u(x_1, a_2) + \varphi_1(x_1), \quad x_1 \in [0, a_1], \quad (3)$$

burada $i = \sqrt{-1}$, α_k və a_k $k = 1, 2$ olduqda sabitlər, $a_1 > 0, a_2 > 0$ və $\varphi_k(x_k)$ $k = 1, 2$ olduqda kəsilməz funksiyalardır [2]. Həm x_1 istiqamətində həm də x_2 istiqamətində addımı h –ilə işarə etsək,

$$u(x) = u(x_1, x_2) = u(ph, qh) = u_{pq},$$

onda

$$\frac{\partial u(x)}{\partial x_1} \approx \frac{u_{p+1,q} - u_{pq}}{h}, \quad \frac{\partial u(x)}{\partial x_2} \approx \frac{u_{p,q+1} - u_{pq}}{h},$$

olduğundan (1)-(3) məsələsi aşağıdakı şəkllə düşər:

$$\begin{aligned} u_{p,q+1} + i u_{p+1,q} &= (1+i)u_{pq}, \quad p = \overline{0, N_1 - 1}; \quad q = \overline{0, N_2 - 1}. \\ u_{0q} &= \alpha_2 u_{N_1 q} + \varphi_{2q}, \quad q = \overline{0, N_2}, \\ u_{p0} &= \alpha_1 u_{pN_2} + \varphi_{1p}, \quad p = \overline{0, N_1}. \end{aligned} \quad (4)$$

Aldığımız (4) xətti cəbri tənliklər sisteminə $N_1 N_2 + N_1 + N_2 + 2$ tənlik, $N_1 N_2 + N_1 + N_2 + 1$ məchul iştirak edir. Burada tənliklərin sayı məchulların sayından bir vahid çoxdur. Amma düzbucaqlının təpə nöqtələrinə uyğun gələn dörd tənliyin müqayisəsi məsələnin verilənləri üzərinə

$$\alpha_1 \varphi_{2N_2} + \varphi_{10} = \alpha_2 \varphi_{1N_1} + \varphi_{20}, \quad (5)$$

şərtinin ödəniləcəyini gətirir. Bununla da (4) sistemi uyğun hala gətirilmiş olur. Beləliklə, düzbucaqlının təpələrinə uyğun gələn dörd tənlik (5) münasibətinə və üç tənliyə çevrilir ki, ona görə də alınan sistemdə məchulların sayı tənliklərin sayına bərabər olur.

Misal. $N_1 = N_2 = 2$ olarsa, onda 9 məchul u_{pq} , $p = \overline{0, 2}; q = \overline{0, 2}$ və

$$\begin{array}{lll}
u_{01} + iu_{10} = (1+i)u_{00} & u_{00} = \alpha_2 u_{20} + \varphi_{20} & u_{00} = \alpha_1 u_{02} + \varphi_{10} \\
u_{02} + iu_{11} = (1+i)u_{01} & u_{01} = \alpha_2 u_{21} + \varphi_{21} & u_{10} = \alpha_1 u_{12} + \varphi_{11} \\
u_{11} + iu_{20} = (1+i)u_{10} & u_{02} = \alpha_2 u_{22} + \varphi_{22} & u_{20} = \alpha_1 u_{22} + \varphi_{12} \\
u_{12} + iu_{21} = (1+i)u_{11} & &
\end{array}$$

10 xətti cəbri tənliklər sistemi alınmış olur. Kvadratin tənələrinə uyğun olanlardan məchulları yox etməklə

$$\alpha_2 \varphi_{12} + \varphi_{20} = \alpha_1 \varphi_{22} + \varphi_{10}$$

şərtini və

$$u_{00} = \alpha_2 u_{20} + \varphi_{20}$$

$$u_{02} = \alpha_2 u_{22} + \varphi_{22}$$

$$u_{20} = \alpha_1 u_{22} + \varphi_{12}$$

tənliklərini almış oluruq. Bu tənliklərin həlli aşağıdakı kimidir.

$$\begin{array}{ll}
u_{22} = \frac{i(\varphi_{12} + \varphi_{22}) - 2i(\alpha_2 \varphi_{12} + \varphi_{20})}{2\alpha_1 \alpha_2 - (\alpha_1 + \alpha_2)} & u_{10} = \frac{u_{11} + iu_{20}}{1+i} \\
u_{02} = \alpha_2 u_{22} + \varphi_{22} & u_{01} = \frac{u_{02} + iu_{11}}{1+i} \\
u_{20} = \alpha_1 u_{22} + \varphi_{12} & u_{21} = \frac{u_{01} - \varphi_{21}}{\alpha_2} \\
u_{00} = \alpha_1 \alpha_2 u_{22} + \alpha_2 \varphi_{12} + \varphi_{20} & u_{12} = \frac{u_{10} - \varphi_{11}}{\alpha_1} \\
u_{11} = \frac{(\alpha_1 - \alpha_2)u_{22} + \varphi_{12} - \varphi_{22} + 2iu_{00}}{2i} &
\end{array}$$

Bu şəkilli məsələlərə [1], [3] də baxılmışdır.

Əbülfət Pələngov,
p.e.d., professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
abulfat1@mail.com

Tənliklər sisteminin və loqarifmik bərabərsizliklərin həllinin öyrədilməsində tətbiqi proqramlardan istifadə

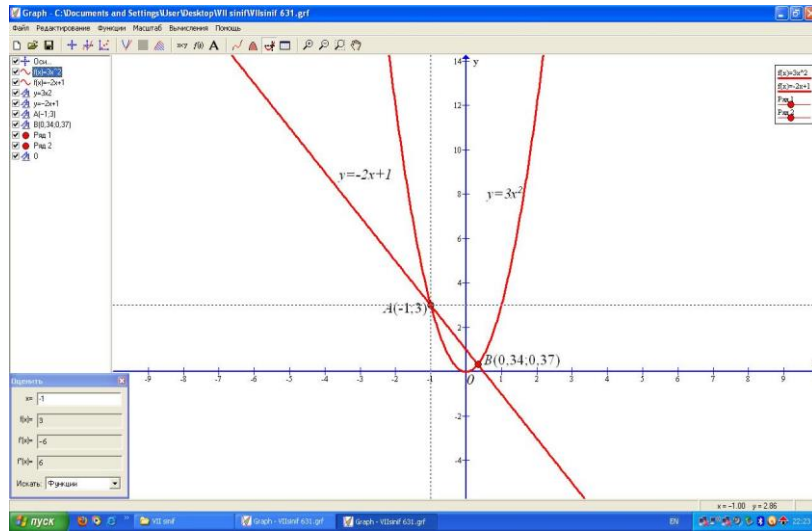
Məlumdur ki, orta məktəb riyaziyyatının bəzi mövzularının öyrədilməsində nəzəri materiallardan və əyanılıqdan istifadə etmək mütləq lazım gəlir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər isə nəzəri materialın öyrənilməsinə o qədər də həvəs göstərmirlər. Bundan başqa hansı praktik işlərin nəticələrində konkretlik varsa, həmin çalışmaların həllinə daha çox diqqət yetirilir. Lakin izahat və məntiqi mühakimə tələb edən çalışmaların həllində isə şagirdlərin çoxu tez yorulur və həvəsdən düşürlər. Belə mövzulardan biri də tənliklər sisteminin və loqarifmik bərabərsizliklərin öyrədilməsi zamanı müşahidə edilir. Ona görə də belə xarakterli mövzuların öyrədilməsi prosesində yeni vasitələrdən və metodlardan istifadə olunmalıdır. İndi ən rahat və istifadəsi asan olan tədris vasitələrindən biri də kompüterlər və onlarda olan tətbiqi proqram vasitələridir. Riyaziyyat müəllimlərinin əksəriyyəti tətbiqi proqramlarla işləməyi bacarırlar. Bu mövzuların da tədrisi prosesində tətbiqi proqramdan elektron resurs kimi istifadə etməyi məsləhət bilirik. Ona görə də mövzuya aid nəzəri və praktik materialın sistemləşdirilməsi və təqdim olunması yollarından birini məqalədə nəzərdə tuturuq. Əvvəlcə elektron resurslardan istifadə edərkən bir sıra fundamental metodik problemlərini şərh edək və istifadədə nəzərdə saxlayaq:

- 1) elektron tədris resurslarının konkret fənnin tədrisindəki rol və yerinin əsaslandırılması;

- 2) elektron tədris resurslarının məzmununu seçərkən hansı prinsipləri əsas götürməyin tədqiqatı;
- 3) elektron tədris resursları vasitəsilə təqdim olunan təlim prosesinin strukturlaşma problemlərinin öyrənilməsi;
- 4) elektron tədris resurslarının təlim prosesində həcmnin müəyyən edilməsi və optimal formada ondan istifadənin təyin edilməsi;
- 5) onların işlənmə prosesi və hazır proqram məhsulunun ekspertizası zamanı qiymətləndirmə texnologiyasının hazırlanması.

Bütün bu məsələləri əsas götürməklə elektron resursları hazırlamaq lazımdır:

Mövzunun tədrisi zamanı dərsin mərhələlərini müəyyən etməklə əvvəlcə problemin qoyuluşuna diqqət cəlb etmək lazımdır. Belə ki, tənliklər sistemini həll edərkən Graph tətbiqi proqramından istifadə etmək şagirdlərdə maraq yaradır. Onlar əyani şəkildə həm də çox qısa zamanda həlli tapa bilirlər. analitik həllə müqayisə aparılır, həllin üst-üstə düşməsi onlarda maraq və özünə inam yaradır.

Bunun üçün əvvəlcə İnternetdən Graph tətbiqi proqramını yükləmək lazımdır. Proqramın son versiyası Graph 4.2.2 yüklənəcək, ondan sonra da internet şəbəkəsiz belə istifadə etmək asan olacaqdır. Şagirdlərə sadə əməllərlə işləmək qaydalarını izah etdikdən sonra bir neçə xətti, kvadratik funksiyaların qrafiklərinin proqram vasitəsilə qurulması öyrədilir (şəkil 1).

Daha sonra müəkkəb misalların həllinə keçmək lazımdır. Bir neçə tənlikdən ibarət olan sistem tənliklərini, bərabərsizlikləri və sair bu tətbiqi proqram vasitəsilə həll etməyə səmərə verəcəkdir.

Əbülfət Pələgov,
p.e.d., professor
Cəsur Şahiyev
cesurshahiyev@gmail.com

Riyaziyyatdan ümumiləşdirici çalışmaların hazırlanmasının əsas prinsipləri

Məlumdur ki, müasir orta məktəb dərslərinə daxil olan mövzular tədris vahidlərinə (fəsillərə) bölünmüşdür. Hər bir tədris vahidi bir və ya bir neçə məzmun xəttinə aid olan alt standartlar qrupunun ehtiva etdiyi anlayışlar çoxluğudur. Deməli bu və ya digər tədris vahidində daxil olan məzmun üzrə ümumiləşdirmə aparmaq üçün həmin məzmunun daxil olduğu məzmun standartlarından istifadə etmək daha məntiqəuyğundur. Məzmun standartları əsasında tədris vahidləri üzrə ümumiləşdirmə məqsədi ilə çalışmaların hazırlanması müəyyən şərtləri ödəməlidir. Bu şərtləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar.

1. Tədris vahidini əhatə edən alt standartlar qrupunun bilik komponentinin növünü (deklarativ, prosedural və ya kontekstual olmasını) müəyyənləşdirmək;
2. Çalışmaların sayını alt standartlar üzrə bölüşdürmək;
3. Bütün alt standartlar üzrə hazırlanacaq çalışmaların sayında asan-20%, orta-30%, yüksək-30% və ən yüksək-20% olmasına diqqət yetirmək;
4. Hər bir alt standart əsasında hazırlanmış çalışmanın ən azı 2 analoq variantının olması;
5. Seçilmiş çalışmaların həllində müxtəlif idraki bacarıqların tətbiq olunmasına diqqət yetirmək;

Yuxarıda irəli sürülmüş şərtlərin hər birinə ayrılıqda nəzər salmaq. Birinci bənddə qoyulmuş tələb hazırlanacaq tapşırığın tipinin müəyyənləşdirilməsinə köməklik göstərir. Hər bir alt standart iki hissədən ibarətdir- bilik və fəaliyyət. Alt standartın bilik komponenti anlayışın məzmununa uyğundur.

Deklorativ bilik kateqoriyasına aid olan biliklər məlumat xarakterli biliklərdir. Buraya təriflər, ilk anlayışlar, terminlər; bir sözlə yaddaşa əsaslanan fənlə bağlı əsas informasiyalardır. Deklorativ biliyə əsaslanan anlayışlar üzrə ümumiləşdirici çalışmalar riyaziyyat fənni ilə bağlı əsas informasiyalarla bağlı çalışmalar olur.

Prosedural biliklər isə müəyyən prosedur qaydaları əhatə edən biliklərdir. Bu biliklər əsasında hazırlanan çalışmalar isə həll prosesində müəyyən prosedurun, alqoritmin, düsturun, qaydanın və s. tətbiqi ilə müşayiət olunur. Məsələn, kvadrat tənliyinin köklərinin kvadratları cəmini tapmaq üçün viyet teoreminin tətbiq olunması buna misal ola bilər.

Kontekstual biliklər isə problemin həllənməsi yolu ilə əldə olunan yeni biliklərdir. Bu biliklər əsasında hazırlanan çalışmalar şagirdi öz bilik dairəsi çərçivəsində yeni informasiyalar və nəticələr çıxartmağa yönəldir. Şagird bu çalışmaların həlli zamanı yeni nəticələr əldə edir, ona məlum olan biliklər əsasında özü üçün yeni olan biliklər müəyyənləşdirir.

İkinci bənddəki tələblər çalışmaların sayının ümumiləşdirilməsi aparılacaq fəsili əhatə edən alt standartlar qrupu üzrə bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. Elə alt standartlar vardır ki, onlar digər alt standartlara nisbətən tədris vahidinin daxilindəki anlayışlardan həcme daha böyük olanına uyğundur. Deməli, alt standartın əhatə etdiyi məzmunun həcmi nə qədər böyükdürsə, bəhs olunan bölgədə bu alt standartın payına düşən çalışmaların sayı o qədər çox olacaqdır. Yəni alt standarta düşən çalışmaların sayı bu alt standartın əhatə etdiyi məzmunun həcmindən asılıdır.

Alt standartlar üzrə hazırlanacaq çalışmaların müxtəlif çətinlik dərəcələri üzrə paylanmalıdır. Yaxşı olar ki, ümumiləşdirməyə asan suallarla başlayıb, orta səviyyəli, nisbətən yüksək səviyyəli çalışmalarla davam edib, yüksək səviyyəli suallarla bitirilsin. Bu çalışmaların sayında isə asan-20%, orta-30%, nisbətən yüksək-30% və ən yüksək-20% olmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Hazırlanmış çalışmaların çətinlik səviyyələrini Blum taksanomiyasının mərhələlərinə görə müəyyən etmək olar. Belə ki, bilmə və anlama mərhələsinə aid olan çalışmalar nisbətən sadə çalışmalardır. Tətbiqetmə mərhələsinin ehtiva etdiyi bacarıqları tətbiqini tələb edən çalışmalar orta səviyyəli, təhlil etmə mərhələsinə aid çalışmalar nisbətən yüksək, sintezetmə və dəyərləndirmə mərhələsinə aid olan çalışmalar isə mürəkkəb çalışmalar olur. Riyaziyyatdan çalışmalar vasitəsi ilə ümumiləşdirmənin aparılması zamanı bütün kriteriyaların diqqət mərkəzində saxlanması üçün ümumiləşdirmə tapşırıqlarını aşağıdakı cədvəldə təqdim etdiyimiz model üzrə hazırlamağı məsləhət görürük

Ümumiləşdirmənin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o eynitipli çalışmaların ardıcıl tətbiqi nəticəsində mümkün olur. Belə ki, müəyyən bir çalışmanın bir neçə oxşar variantının həll edilməsi bu çalışmaların aid olduğu anlayışın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Çalışmanın analoqu dedikdə isə elə çalışma başa düşülür ki, o təqdim olunmuş çalışma ilə eyni üsulla həll olunsun, şərtləri isə yalnız müəyyən parametrlərlə fərqlənsin. Buna nümunə olaraq aşağıdakı çalışmaları göstərmək olar.

Çalışma № 1: $y=x^2+3x+5$ funksiyasının işarə sabitliyi aralıqlarını tapın.

Analoq №1.1: $y=2x^2+3x+1$ funksiyasının işarə sabitliyi aralıqlarını tapın.

Analoq №1.2: $y=x^2-3x+4$ funksiyasının işarə sabitliyi aralıqlarını tapın.

Çalışmaların çoxsaylı analoq variantda həll edilməsi sayəsində bu tipli çalışmaların həll üsullarının daha yadda qalan olmasını təmin edir.

Riyaziyyatdan çalışmalar vasitəsi ilə ümumiləşdirmənin aparılması yolları

Tədris vahidini əhatə edən alt standartlar qrupu					
№	Ümumiləşdirici tapşırığın təsviri	Alt standartın nömrəsi	Çətinlik dərəcəsi	Həllində istifadə olunan idraki bacarığın növü	Alt standartın bilik komponentinin kateqoriyası
1	Çalışma № 1 Analoq №1.1 Analoq №1.2				
2	Çalışma № 2 Analoq №2.1 Analoq №2.2				
.	.				
.	.				
.	.				
n	Çalışma №n Analoq №n.1 Analoq №n.2				

Yaqub Məmmədov,
 r.ü.e.d., professor,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 yagubmammadov@yahoo.com
Azad Məmmədli,
 f.r.ü.f.d., dosent,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
 azad_mammadli@yahoo.com

Mətnli məsələlərin həlli prosesində modelləşdirmə

Çox sayda elmi və praktik məsələlərin həlli üçün modelləşdirmə üsulundan istifadə olunur. Real obyektlər və ya proseslər bəzən o qədər mürəkkəb və çətin olurlar ki, onların öyrənilməsi bu proses və ya obyektin ancaq hansısa bir tərəfini əks etdirən və ona görə də realıqla müqayisədə daha sadə olan modeli qurmadan və tədqiq etmədən mümkün deyildir. Məsələn, insanları müalicə etmək üçün tibbdə işlənilib hazırlanan bir çox dərman preparatları əvvəlcə heyvanlar üzərində sınaqdan keçirilir. Bu halda heyvanlar insanın modeli rolunda çıxış edirlər.

Model (lat. modelus – ölçü) təsvir edilən və ya maddi cəhətdən realizə olunan elə bir sistemdir ki, tədqiqat obyektini əks etdirə və ya canlandırır, müəyyən şəraitdə isə obyektə əvəz edər bildiyindən onun özünün öyrənilməsi bu obyekt haqqında yeni informasiya verir.

Ən geniş mənada model modelləşdirilən obyektin (orijinalın) hər hansı bir xəyali və ya işarəli surətidir. Şəkilləri, təsvirləri, sxemləri, çertyojları, qrafikləri, tənləkləri, planları, xəritələri, orijinalın surətlərini (kiçildilmiş yaxud böyüdülmüş), kompüter proqramlarını və sairəni model kimi qəbul etmək olar. Bu halda yadda saxlamaq lazımdır ki, model həmişə orijinalın ancaq təsvirini verir, o, hər hansı bir cəhətdən tədqiq olunan obyektin əlamətlərini öyrənmək üçün əlverişli olmaqla yanaşı həm də onu öyrənərkən əldə olunmuş bilikləri əsas obyektə köçürməyə imkan verməlidir.

Adətən model elə qurulur ki, ona ancaq orijinalın verilmiş situasiyada çox mühüm və öyrənilməsi tələb olunan əlamətləri cəlb olunsun.

Belə ki, məsələn, layihələndirilən təyyarənin havada özünü necə aparmasını öyrənmək üçün onun çoxqat kiçildilmiş modelini qururlar və onu aerodinamik boruya yerləşdirirlər. Sonra bu modelin boruda yaradılan müxtəlif hava axınlarındakı hərəkət tərzinə görə əsl təyyarənin uçuşda özünü necə aparacağı barədə mühakimə yeridirlər. Real obyektlərin (avtomobillərin, qatarların, heyvanların və s.) modellərini təmsil edən bir çox uşaq oyuncaqları uşağa onu əhatə edən əşya və hadisələrin müəyyən əlamətlərini dərk etməyə imkan verir.

Modelləşdirmə – modellərin qurulması, habelə müvafiq hadisələr, proseslər və obyektlər (orijinalar) sisteminin onlar üzərində öyrənilməsi prosesidir. Modelləşdirmə ondan ibarətdir ki, hər hansı bir hadisəni və ya obyektə tədqiq etmək üçün tədqiq olunan obyektə hansısa cəhətdən oxşar olan digər bir obyekt (model) seçilir və ya qurulur. Qurulmuş yaxud seçilmiş obyekt öyrənilir, onun köməyi ilə tədqiqi məsələlər həll edilir, sonra isə bu məsələlərin həlli nəticələri əvvəlinci hadisə və obyektlərə köçürülür. Modelləşdirmə o hallarda tətbiq olunur ki, hər hansı bir səbəbdən orijinalı təbii şəraitdə öyrənmək çətin olur yaxud ümumiyyətlə mümkün olmur, bu və ya digər obyektin araşdırılması prosesini yüngülləşdirmək zərurəti ortaya çıxır. Model həmişə ancaq modelləşdirilən obyektin verilmiş şərtlər daxilində mühüm hesab edilən bəzi əlamətlərinə malik olur.

İstənilən mətn məsələsini həll edərkən bu həllin ayrılmaz hissəsi məsələnin modelinin qurulmasından ibarətdir. Bu modelin öyrənilməsi isə məsələdə tələb olunanı cavablandırmaq üçün vasitə rolunu oynayır. Bir qayda olaraq, bu, riyazi anlayışlar, düsturlar və münasibətlər dilində məsələnin təsviri kimi başa düşülən riyazi model olur. Məsələnin həlli gedişində seçilmiş üsulla onun “öz” riyazi modeli: əgər məsələ hesabi üsulla həll edilirsə, həllin əməllərə görə müşayətedici şərtlərlə yazılışı yaxud ifadə; əgər məsələ cəbri üsulla həll edilirsə (bu halda riyazi model məsələnin cəbri modeli adlanır), tənlik yaxud tənliklər və bərabərsizliklər sistemi; əgər məsələ hündəsi üsulla həll edilirsə, diaqramma yaxud qrafik qurulur və s.

Məsələnin həlli prosesində riyazi modelləşdirməni üç mərhələyə ayırırlar.

I. Riyazi modelin qurulması: məsələnin analizi və məsələnin şərtinin riyazi dilə çevrilməsi, başqa sözlə başlanğıc verilənlərin və axtarılan kəmiyyətlərin seçilib ayrılması, onlar arasında əlaqələrin təsviri.

II. Seçilmiş riyazi model çərçivəsində məsələnin həlli: ifadələrin qiymətlərinin tapılması, əməllərin yerinə yetirilməsi, tənlik və bərabərsizliklərin həlli.

III. Nəticələrin interpretasiyası: alınmış həllərin adi dilə çevrilməsi, axtarılan kəmiyyətlərin qiymətlərinin alınması.

Hamlet Quliyev,
professor
Bakı Dövlət Universiteti
Vüsalə Nəsbzadə
doktorant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hkuliyev@rambler.ru

Dalğa tənliyi üçün Neyman məsələsində optimallaşdırma üsulu haqqında

İşdə dalğa tənliyi üçün korrekt olmayan Neyman məsələsi optimal idarəetmə məsələsinə gətirilib, bu məsələyə optimallaşdırma üsulu tətbiq olunub, baxılan məsələyə qoşma məsələ daxil edilib və funksionalın qradienti hesablanıb.

İşdə

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, \quad (x, y, t) \in Q = \Omega \times (0, T), \quad (1)$$

$$\frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=0} = f_1(x, y), \quad \frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=T} = f_2(x, y), \quad (x, y) \in \Omega, \quad (2)$$

$$\frac{\partial u}{\partial n} \Big|_{\partial\Omega} = 0, \quad t \in [0, T] \quad (3)$$

məsələsinə baxılıb, burada $\Omega = (0, \ell) \times (0, \ell)$ – kvadratdır, $\ell > 0, T > 0$ – verilmiş ədədlərdir, $n - \Omega$ – nın sərhədi $\partial\Omega$ – ya çəkilmiş xarici normaldır, $f_1(x, y), f_2(x, y)$ – verilmiş funksiyalardır.

(2)-sərhəd şərtlərinin ikincisi $u|_{t=0} = v(x, y)$ ilə əvəz edilir, belə ki, $v(x, y)$ –idarəedici funksiyadır. Bu zaman alınan sərhəd məsələsi korrekt məsələ olur. Sonra (2) sərhəd şərtlərinin ikincisinin köməyi ilə funksional qurulub və bu funksionalın qradienti hesablanır.

Arif Heydərov,
f.,r.e.n.,dosent
Abid Fərzullazadə, Ramin Fərzullazadə
Lənkəran Dövlət Universiteti
arif_heydarov@mail.ru

Adamar mənadada yığılan ədədi sıraların bəzi xassələri

İşdə Adamar mənadada yığılan ədədi sıraların xəttilik xassəsi öyrənilmişdir. Tutaq ki,

$$\sum_{n=1}^{\infty} a_n \quad (1)$$

ədədi sırası verilmişdir. $S_n (n=1,2,\dots)$ ilə (1) sırasının xüsusi cəmlərini işarə edək.

A ilə $n^\lambda \ln^{r-1} n, \ln^r n (\lambda > 0, r=1,2,\dots)$ və sonsuz kiçik $\{\alpha_n\}$ ardıcılıqlarının ixtiyari sonlu sayda xətti kombinasiyalarından ibarət olan ardıcılıqlar çoxluğunu işarə edək.

Tərif. Tutaq ki, $\{S_n\}$ ardıcılığının Adamar mənadada limiti var, yəni $\exists S \in R \forall n \in N :$

$S_n - S \in A$. Onda S ədədinə (1) sırasının Adamar mənadada cəmi deyilir. Bu halda (1) sırası Adamar mənadada yığılan sıra adlanır və

$$H - \sum_{n=1}^{\infty} a_n = S$$

yazırlar.

Adamar mənadada yığılan sıraların aşağıdakı xassələrini qeyd edək.

I. Əgər $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ sırası Adamar mənadada yığılırsa, onda $\forall c \in R$ üçün $\sum_{n=1}^{\infty} ca_n$ sırası Adamar mənadada yığılır və

$$H - \sum_{n=1}^{\infty} ca_n = C \cdot H - \sum_{n=1}^{\infty} a_n.$$

II. Tutaq ki, $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ və $\sum_{n=1}^{\infty} b_n$ sıraları Adamar mənadada yığılır. Onda $\sum_{n=1}^{\infty} (a_n \pm b_n)$ sıraları Adamar mənadada yığılır və

$$H - \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \pm b_n) = H - \sum_{n=1}^{\infty} a_n \pm H - \sum_{n=1}^{\infty} b_n$$

bərabərliyi doğrudur.

Bu xassələrdən Adamar mənadada yığılan sıraların xəttilik xassəsi alınır.

Əgər $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ və $\sum_{n=1}^{\infty} b_n$ sıraları Adamar mənadada yığılırsa, onda $\forall \lambda, \mu \in R$ üçün

$\sum_{n=1}^{\infty} (\lambda a_n \pm \mu b_n)$ sırası Adamar mənadada yığılır və

$$H - \sum_{n=1}^{\infty} (\lambda a_n \pm \mu b_n) = \lambda \cdot H - \sum_{n=1}^{\infty} a_n + \mu \cdot H - \sum_{n=1}^{\infty} b_n$$

bərabərliyi doğrudur.

Misal. $H - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{n}{n+1} = 1 - c$, burada c - Eylər sabitidir. Doğrudan da,

$$\begin{aligned} S_n &= \sum_{k=1}^n \frac{k}{k+1} = \frac{1}{2} + \frac{2}{3} + \frac{3}{4} + \dots + \frac{n-1}{n} + \frac{n}{n+1} = \\ &= \left(1 - \frac{1}{2}\right) + \left(1 - \frac{1}{3}\right) + \left(1 - \frac{1}{4}\right) + \dots + \left(1 - \frac{1}{n}\right) + \left(1 - \frac{1}{n+1}\right) = \\ &= n - \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{n} + \frac{1}{n+1}\right) = n - ((c-1) + \ln(n+1) + \alpha_n) = \\ &= 1 - c - n - \ln(n+1) - \alpha_n, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \alpha_n = 0. \end{aligned}$$

Buradan alırıq ki, $S_n - (1 - c) \in A$. Deməli, $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n}{n+1}$ sırasının Adamar mənadında cəmi $1 - c$ ədədinə bərabərdir.

Dağılan sıraların cəmlənməsi üsulları [1] kitabında verilmişdir.

Ариф Гейдаров,
доценть
Полад Махмудов преподаватель
Ленкоранский Государственный Университет
arif_heydarov@mail.ru

Решение одной задачи Коши для уравнения теплопроводности с δ' коэффициентом

В данной работе доказано существование решения задачи Коши для уравнения теплопроводности

$$\frac{\partial u(x, t)}{\partial t} - a^2 \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2} + \frac{\partial u(x_0, t)}{\partial x} \delta'(x - x_0) = 0 \quad (1)$$

$$\begin{aligned} u(x, 0) &= f(x) \\ (-\infty < x < +\infty, \quad 0 < t < +\infty) \end{aligned} \quad (2)$$

с условиями сопряжения

$$\begin{aligned} u(x_0 + 0, t) - u(x_0 - 0, t) &= \frac{1}{a^2} \acute{u}_x(x_0, t) \\ \acute{u}_x(x_0, t) &:= \acute{u}_x(x_0 + 0, t) = \acute{u}_x(x_0 - 0, t), \end{aligned} \quad (3)$$

где $x_0 \in R$ – фиксированная точка, $\delta'_{\square}(x - x_0)$ – обобщенная производная первого порядка функции Дирака $\delta(x - x_0)$, $a > 0$, $f(x) \in L_2(R)$ заданная функция.

Определение Функция $u(\cdot, t) \in W_2^2(R \setminus \{x_0\})$ называется решением задачи (1)-(3), если $u(x, t)$ является обобщенным решением уравнения (1) и удовлетворяет условиям (2) и (3).

Справедлива следующая

Теорема. Решение задачи (1)-(3) существует и единственно, причем

$$u(x, t) = \int_{-\infty}^{+\infty} K(x, y, t) f(y) dy$$

где

$$K(x, y, t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{(x-y)^2}{4a^2 t}} + \frac{\text{sign}(x-x_0)\text{sign}(y-x_0)}{2a\sqrt{\pi t}} \left[e^{-\frac{(|x-x_0|+|y-x_0|)^2}{4a^2 t}} - 2a^3 e^{2a^2(|x-x_0|+|y-x_0|)} \int_{\frac{1}{a}(|x-x_0|+|y-x_0|)}^{+\infty} e^{-2a^3 \xi - \frac{\xi^2}{4t}} d\xi \right].$$

При доказательстве теоремы используются преобразования Фурье и Лапласа. Задача Коши для уравнения теплопроводности с δ коэффициентом исследована в работе [1].

Zakir Məhərrəmov,
t.e.n., dosent
Aybəniz Rəfiyeva
Tale Ələsgərzadə
Lənkəran Dövlət Universiteti
zakirmaharramov@rambler.ru

Multiservis kommunikasiya şəbəkələrində optimal marşrutlaşdırma məsələsinin həllinə bəzi yanaşmalar

Multiservis kommunikasiya şəbəkələri – səsli, video təsvirləri və müxtəlif xarakterli verilənləri ötürən vahid şəbəkədir. Multiservis konsepsiyası həm periferiya hissəsində, həm də şəbəkənin əsas nüvəsində trafikləri ötürmək qabiliyyətinə malik olan şəbəkələrin qurulmasının müxtəlif tərəflərinə aid olan bir neçə cəhəti özündə birləşdirir: müxtəlif tipli verilənlərin ötürülməsi üçün şəbəkənin yüklənməsinin konvergensiyası, protokolların konvergensiyası (şəbəkənin vahid protokola yönəldilməsi), fiziki konvergensiya (eyni avadanlıqlardan istifadə etməklə multimedia və səs trafiklərinin ötürülməsi), şəbəkə qurğularının arxitekturasının qurulması tendensiyasını müəyyən edən qurğuların konvergensiyası, proqramların konvergensiyası, texnologiyaların konvergensiyası (şəbəkələrin qurulması üçün vahid texnologiya bazasının yaradılması) və şəbəkənin mərkəzləşdirilmiş xidmətini nəzərdə tutan təşkilati konvergensiya. Xidmət keyfiyyəti aşağıdakı bir çox parametrlərlə xarakterizə edilir:

- ləngimə (*delay*) – paketlərin qəbulu və ötürülməsi arasında interval;
- variasiya və ya ləngimələr (*jitter*) – paketlərin ötürülməsi zamanı ləngimə vaxtından mümkün meyl etmələri təsvir edən parametrdir;
- məhsuldarlıq və ya buraxılış qabiliyyəti (*throughput*) – şəbəkədə paketlərin ötürülməsi sürəti – orta (*averagerate*) və pik (*peakrate*) sürəti – ilə xarakterizə olunur;
- buraxılış zolağı (*bandwidth*) – informasiyanın ötürülməsi mühitinin nominal buraxılış qabiliyyətini təsvir edir;

- paketlərin itirilmə sürəti (*packetlossrate*) – şəbəkədə ötürülməsi zamanı paketlərin rədd edilməsinin maksimal sürətdir; paketlərin itməsi, adətən, şəbəkənin həddən artıq yüklənməsi (*congestion*) zamanı baş verir.

Rabitənin təşkili üçün məlumatların ötürülməsinin multiservis şəbəkəsi müasir yanaşma tələb edir. Çoxsaylı qovşaqlardan ibarət kommunikasiya sistemlərinin topologiyası və yüklənməsinin dinamik dəyişikliyi şəraitində informasiyanın effektivliyinin yüksəldilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır [1]. Bu məsələnin həlli isə bilavasitə informasiya axınlarının marşrutlaşdırması məsələsini həllindən asılıdır.

Optimal marşrutun seçilməsində əsas üstünlük adətən ən qısa marşrutun seçilməsinə verilir. Digər vacib kriterilərdən biri qovşaqlar arasında əsas və ehtiyat yollarının ümumi dəyərinin minimallaşdırılması və yuxarıda sadaladığımız xidmət keyfiyyəti parametrləridir. Şəbəkə qəza hallarındansağırtalanmamışdır. Qovşaqlar arasında əlaqə kəsildikdə tam əmin olmaq lazımdır ki, ehtiyat yol mövcuddur və əsas yol ehtiyat yolun tərkib hissəsi deyildir. Bu halda optimalıq kriterisini belə tərtib etmək olar: əsas və ehtiyat yollar arasında əlaqələri minimallaşdırmaq. Mümkün kriterilərdən birini belə də tərtib etmək olar: ehtiyat yollar arasında ümumi əlaqələrin maksimallaşdırılması.

Aydın ki, sadaladığımız kriterilər bir-birindən asılıdır və ona görə də çoxkriterili optimallaşdırma məsələsini həll etmək zərurəti ortaya çıxır. Bu zaman qəbul ediləcək həllin keyfiyyəti eyni zamanda bir neçə kriteri üzrə qiymətləndirilir. Çoxkriterili məsələnin müvəffəq həlli müxtəlif xarakterli qərarlar qəbul edən şəxsin nəyə üstünlük verməsini nəzərə almadan mümkün deyildir. Belə üstünlükdən əsas mənbələrindən biri kriterilərin nisbi vacibliyi haqqında informasiyadır. Buna görə problemin çətinliyi məhz məsələnin çoxkriterili olmasıdır.

Çoxkriterili optimallaşdırma (vektor optimallaşdırma) məsələsini belə tərtib edə bilərik:

$$x \in X \text{ olduqda}$$

$$\begin{cases} F(x) \rightarrow \max, \\ x \in X. \end{cases}$$

Burada, $X \in R^n$ – mümkün həllər çoxluğu və

$$F(X) = (f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)), \quad f_i: R^n \rightarrow R, \quad i = 1, \dots, n$$

məqsəd funksiyalarıdır. $F(x) \rightarrow \max$ yazılışı – $\forall i (f_i(x) \rightarrow \max)$ yazılışına ekvivalentdir.

Çoxkriterili məsələ adi məsələdən mahiyyətə onunla fərqlənir ki, burada vektor kriterisini əmələ gətirən bir neçə məqsəd funksiyaları mövcud olur.

Qeyd edək ki, hətta yalnız iki kriteridən ibarət olduqda, çoxkriterili məsələ artıq qeyri-aşkar olur, belə ki, əgər

$$f_1^{\max}(x') > f_2^{\max}(x')$$

və eyni zamanda

$$f_1^{\max}(x'') < f_2^{\max}(x'')$$

olarsa, onda son nəticə kimi hansı qiymətin qəbul edilməsi aydın olmur.

Vektor optimallaşdırması modeli şəklində tərtib edilmiş məsələlərdə həllin seçilməsi üçün Pareto-optimal (Paretoya görə optimal) həllər oblastının ayrılmasını ilk addım hesab etmək olar [2].

$x \in X$ həlli o vaxt Pareto-optimal həll adlanır ki, elə $x_0 \in X$ həlli yoxdur ki, onun üçün $f_i(x_0) \geq f_i(x)$ bərabərsizlikləri doğru olsun. Pareto aksiomuna görə çoxkriterili optimallaşdırma məsələlərində \geq binar münasibəti vacib rol oynayır. Ona görə də \geq münasibətinə xüsusi ad verilmişdir: Pareto-optimal və ya effektiv qiymətləndirmələr çoxluğu.

Çoxkriterili optimallaşdırma məsələlərinin həlli üçün ən geniş yayılmış metodlardan biri çəki əmsalları metodudur. Bu halda məqsəd funksiyası

$$F = \text{extr} (k_1 f_1 + k_2 f_2 + \dots + k_n f_n)$$

şəklində olur və k_i əmsalları

$$\sum_{i=1}^n k_i = 1, \quad k_i > 0,$$

şərtlərdən seçilir. Pareto-optimal həllər çoxluğu elə variantlardan ibarətdir ki, k_1, k_2, \dots, k_n çəki əmsallarının qiymətlərinin müxtəlif kombinasiyalarında F funksiyasının ekstremum qiyməti təmin edilir.

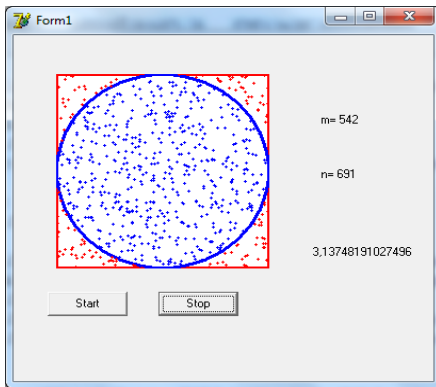
Zakir Məhərrəmov,
t.e.n., dosent
Mahir Əmənullayev,
zamanli.aman@mail.ri
Fərid Hüseynov
Lənkəran Dövlət Universiteti
zakirmaharramov@rambler.ru

Monte-karlo metodunun kompyuter imitasiya modelləşdirilməsi

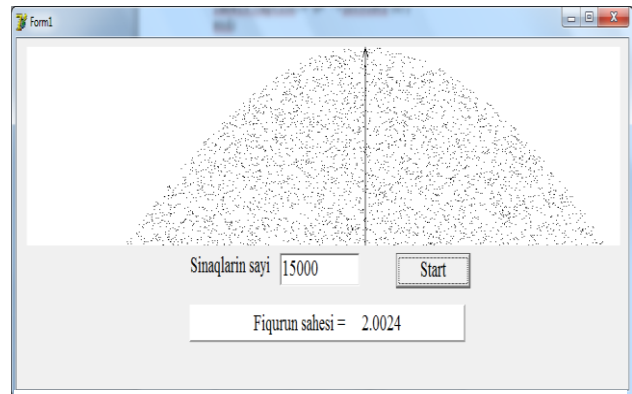
Məqalədə π ədədinin və müəyyən inteqralın (sahənin) Monte-Karlo metodu ilə hesablanması üçün kompyuter imitasiya modelləşdirilməsinə baxılmışdır.

Monte-Karlo metodunun mahiyyəti belədir. Hər hansı fiqurun sahəsini hesablamaq üçün eksperiment aparılır: sahəsini hesablamaq istədiyimiz fiquru kvadrat daxilində yerləşdiririk və təsadüfi olaraq bu kvadrata nöqtələr atırıq. Təbii ki, bu fiqurun sahəsi nə qədər böyük olarsa, oraya daha çox nöqtələr düşəcəkdir. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, kvadrat daxilinə bəxtə-bəxt atılmış nöqtələrin sayı çox olduqda, bu fiqura düşən nöqtələrin payı təxminən bu fiqurun sahəsinin kvadratın sahəsinin nisbətində bərabər olacaqdır. Həmin nisbətdən π ədədinin hesablanması üçün $\pi = (4m/n)$ düsturu alınır. Burada, m – daire daxilinə düşən nöqtələrin sayı, n kvadrat daxilinə düşən nöqtələrin sayıdır. Analoji düstur müəyyən inteqralın hesablanması üçün də çıxarılmışdır.

Atılmış hər nöqtə üçün onun daire və ya kvadrat daxilinə düşməsinə müəyyən edən şərt belədir: əgər $0 \leq x \leq 2$ və $0 \leq y \leq 2$ olarsa, onda nöqtə kvadrata, $(x-1)^2 + (y-1)^2 \leq 1$ olduqda isə daireyə aid olur.

Şəkil 1. π ədədinin hesablanması üçün imitasiya

Şəkil 2. İnteqralın hesablanması üçün imitasiya

n nə qədər böyük olarsa, qiymətləndirmə bir o qədər dəqiq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hesablanma metodu yalnız o vaxt doğru olacaqdır ki, təsadüfi nöqtələr nəinki yalnız təsadüfi olacaqdır, onlar həm də bütün kvadrat boyu bərabər səpələnmiş olacaqdır. Bərabər paylanmış təsadüfi ədədlərin modelləşdirilməsi üçün Delphi proqramlaşdırma dilində təsadüfi ədədlər

yaradan RANDOM funksiyasından istifadə edilir.

π ədədinin və müəyyən inteqralın Monte-Karlo metodu ilə hesablanması üçün Delphi mühitində kompyuter imitasiya modelləşdirilməsinin nəticəsi uyğun olaraq şəkil 1 və şəkil 2-də göstərilmişdir.

π ədədinin hesablanmasının imitasiyası prosesində Start düyməsini basmaq kifayətdir. Bu zaman interfeysdə sınaqların sayı və π ədədinin onlara uyğun qiymətləri təsvir ediləcəkdir. Stop düyməsini basdıqda imitasiya prosesi başa çatır. İnteqralı hesabladıqda isə sınaqların sayını daxil edib, Start düyməsini basdıqda imitasiya prosesi işə başlayır və öz axını ilə dayanır.

Sahib Zeynalov,
f.r.ü.f.d, dosent
ADPU-nun Ağcabədi filiali

Nyutonun birinci interpolyasiya düsturunun $in_2Te_3-Cr_3Te_4$ sisteminin faza dioqramının likvidus xəttinə tətbiqi

Təcrübə əsasında $in_2Te_3-Cr_3Te_4$ sisteminin hal dioqramı qurulmuş və başlanğıc komponentlər əsasında bərk məhlul sahələri aşkar edilərək, onların sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir[1]. Likvidus xəttinə aid çoxlu sayda termodinamik hesabatlar aparılmışdır. Ancaq, riyazi hesabatlar çox azdır. M.Əsədov və H.Cəbrayilov tərəfindən $Hg - TL_2X(X = S, Se, Te)$ sistemlərində hesabat aparılmış və əyrilər binodial əyrilərə ayrılmaqla tənliklərin çıxarılışına cəhd edilmişdir[2]. $in_2Te_3-Co_3Te_4$ sisteminin fəza dioqramına iki parabolun qolları kimi baxılmış və tərkibin temperaturdan asılılığı $U(t) = U_0 \cdot e^{at + \frac{b}{2}t^2}$ şəkilində müəyyənləşdirilmişdir. U_0 -ın qiyməti başlanğıc şərtədən tapılmışdır. Təcrubi və hesablanmış qiymətlər müqayisə edilmişdir[3]. $in_2Te_3-Cr_3Te_4$ sistemi üçün də oxşar araşdırmalar aparmaq olar və müxtəlif interpolyasiya düsturlarını tətbiq edərək tərkibin ərimə temperaturunu nəzəri olaraq təyin etmək olar.

$in_2Te_3-Cr_3Te_4$ sistemi üçün təcrübə əsasında müəyyən olunmuş aşağıdakı cədvəl nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, təcrübədən alınan qiymətlərin sonuncu rəqəmləri yuvarlaqlaşdırılmışdır.

Tərkib (mol%, Cr_3Te_4) <i>u</i>	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
Temperatur (°C) <i>t</i>	840	915	1040	1135	1225	1340	1450	1570	1675	1770

Temperaturun tərkibdən asılı olaraq (necə) dəyişməsinə ifadə edən $t \sim f(u)$ asılılığını müəyyənləşdirək. Qoyulmuş məsələni həll etmək üçün Nyutonun, interpolyasiya düsturlarını tətbiq edək. Bu məqsədlə əvvəlcə Nyutonun interpolyasiya düsturlarını nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, düyün nöqtələri bərabər addımlı olduqda praktik məsələlərin həllində Nyutonun

$$\varphi_n(x) = y_0 + q\Delta y_0 + \frac{q(q-1)}{2!}\Delta^2 y_0 + \dots + \frac{q(q-1)\dots(q-n+1)}{n!}\Delta^n y_0 \quad (1) \quad \text{və} \quad \varphi_n(x) = y_n + q\Delta y_n + \frac{q(q-1)}{2!}\Delta^2 y_n + \dots + \frac{q(q-1)\dots(q-n+1)}{n!}\Delta^n y_n \quad (2)$$

interpolyasiya düsturlarından istifadə olunur[4]. (1) düsturu Nyutonun birinci, (2) düsturu isə ikinci interpolyasiya düsturu adlanır və $q = \frac{x-x_0}{h}$ - addımların sayını təsvir edir. Qiymətinin hesablanması tələb olunan x nöqtəsi düyün nöqtələrinin başlanğıcına yaxın olduqda (1) düsturundan, sonuna yaxın olduqda isə (2) düsturundan istifadə etmək əlverişlidir. Funksiya cədvəl şəklində verildikdə Nyutonun birinci interpolyasiya düsturunun xətası $R_n(x) \approx \frac{q(q-1)(q-2)\dots(q-n)}{(n+1)!}\Delta^{n+1} y_0$ (3) düsturu ilə, ikinci interpolyasiya düsturunun xətası isə

$$R_n(x) \approx \frac{q(q+1)(q+2)\dots(q+n)}{(n+1)!}\Delta^{n+1} y_n \quad (4)$$

hesablanır. Burada $q = \frac{x-x_n}{h}$.

Qoyulmuş məsələdə $h = \frac{U_i - U_0}{i} = \frac{20 - 10}{1} = 10$. Nyutonun birinci interpolyasiya düsturuna daxil olan kəmiyyətlər təyin olunmuş və uyğun cədvəllər tərtib olunmuşdur. $n = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10$ götürsək, təcrübədən alınan nəticələri alarıq. $U = 25\%$ olduqda t -ni hesablayaq. Bu halda $n = 2, 5$ götürmək lazımdır. $t = P_{2,5}(10 \cdot 2,5) = 975,414886s^\circ \approx 975s^\circ$; $t = P_{7,5}(10 \cdot 7,5) = P_{7,5}(75) = 1506,62094s^\circ \approx 1507s^\circ$. Nyutonun interpolyasiya düsturundan istifadə edərək cədvəl şəklində verilmiş funksiyanın $x = a$ nöqtəsində qiymətini hesablamaq üçün BASIC alqoritmik dilində proqram tərtib edilmişdir.

Ruslan Həmidov,
r.ü.f.d.
Lənkəran Dövlət Universiteti
rqamidov@mail.ru

Elliptik tip tənlik üçün tərs məsələnin variasiya metodu ilə həlli

Çoxölçülü elliptik tip tənlikdə naməlum əmsalın tapılması tərs məsələ sayılır. İşdə tərs məsələnin həllinin varlığı, yeganəliyi və həll üçün variasiya metoduna əsaslanan requlyarlaşdırıcı alqoritmin tapılması öyrənilir.

Тытаг ки, D n ölçülü R^n Evklid fəzasında kifayət qədər hamar ∂D sərhədinə malik əlaqəli oblastdır və $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ nöqtəsi D oblastının ixtiyari nöqtəsidir.

Aşağıdakı elliptik tip tənliklə təsvir olunan prosesə baxaq

$$Au + v(x)u = f(x), \quad x \in D \quad (1)$$

Burada $u = u(x)$ bu tənliyin həlli, $v(x)$ naməlum əmsal, A verilmiş əmsalın elliptik operatoru, $f(x)$ isə $L_2(D)$ fəzasında verilmiş funksiyadır. Tutaq ki, bundan əlavə aşağıdakı 1-ci və 2-ci sərhəd şərtləri verilmişdir:

$$u|_{\partial D} = g_1(x), \quad x \in \partial D \quad (2)$$

$$\frac{\partial u}{\partial N}|_{\partial D} = g_2(x), \quad x \in \partial D \quad (3)$$

Burada $g_1(x)$ və $g_2(x)$ uyğun olaraq $W_2^1(\partial D)$ və $L_2(\partial D)$ fəzalarından verilmiş funksiyalar və N isə ∂D sərhəddinin ko-normalıdır.

Məqsədimiz naməlum $v(x)$ funksiyasını və (1) - (3) şərtlərindən $u(x)$ funksiyasını tapmaqdır.

Tutaq ki,

$$V_{ad} = \left\{ v = v(x) : v \in L_p(D), v(x) \geq 0, \quad \|v\|_{L_p(D)} \leq d, p \geq 2 \right\}.$$

Burada $d > 0$ verilmiş ədəddir. V_{ad} çoxluğu naməlum $v(x)$ əmsallarının mümkün çoxluğu adlanır. R^n -də təyin olunmuş funksiyalar V_{ad} çoxluğuna aiddir. V_{ad} -dən olan hər bir $v(x)$ funksiyası üçün (1), (2) şərtlərini ödəyən və $W_2^1(D)$ fəzasından olan bir $u_1(x)$ funksiyasına (1), (2) birinci sərhəd məsələsinin ümümləşmiş həlli deyəcəyik. Eyni qayda ilə (1), (3) – ikinci sərhəd məsələsinin həlli dedikdə $W_2^1(D)$ fəzasından olan və (1), (3) şərtlərini ödəyən $u_2(x)$ funksiyası başa düşülür. (1) - (3) məsələsi (1) - (3) şərtlərindən naməlum $v(x)$ funksiyalarının tapılması haqqında tərs məsələdir.

İndi isə A verilmiş əmsallarla hər hansı elliptik diferensial operator olduqda aşağıdakı diferensial tənliyə baxaq:

$$Au_1 + v(x)u_1 = f_1(x), \quad x \in D \quad (4)$$

$$Au_2 + v(x)u_2 = f_2(x), \quad x \in D \quad (5)$$

Burada $u_1 = u_1(x)$ və $u_2 = u_2(x)$ tənliyin həlləri, $v(x)$ - naməlum funksiya, $f_1(x)$ və $f_2(x)$ isə $L_2(D)$ fəzasından verilmiş funksiyalardır. Bu tənlik üçün aşağıdakı iki sərhəd şərtinə baxacağıq:

$$B_1 u_1|_{\partial D} = g_1(x), \quad x \in \partial D \quad (6)$$

$$B_2 u_2|_{\partial D} = g_2(x), \quad x \in \partial D \quad (7)$$

Burada $g_1(x), g_2(x)$ verilmiş funksiyalardır. Verilmiş B_1 və B_2 diferensial operatorları isə D oblastının sərhədində təyin olunmuş funksiyalara təsir edir.

İndi fərz edək ki, (4), (6) və (5), (7) şərtlərindən uyğun olaraq $u_1 = u_1(x)$ və $u_2 = u_2(x)$ funksiyalarının tapılması məsələlərinin unikal ümumləşmiş həlləri var. Bizi verilmiş (4) - (7) şərtlərindən naməlum $v = v(x)$ əmsallarını və $u_1 = u_1(x)$, $u_2 = u_2(x)$ funksiyalarını tapmaq maraqlandırır. Elliptik operator ikinci tərtib olduqda bu tərs məsələ (1) - (3) məsələlərinin ümumləşməsidir.

(1)-(3) məsələsi variasiya formasında qoyulur: V_{ad} çoxluğunda aşağıdakı funksionalın minimumlaşdırılması tələb olunur

$$J_\alpha(v) = \|u_1(x) - u_2(x)\|_{L_2(D)}^2 + \alpha \|v - v_0\|_{L_2(D)}^2 \quad (8)$$

burada $\alpha \geq 0$ parametr, $v_0 \in L_p(D)$ isə verilmiş funksiyadır.

(8) məsələsində optimallıq üçün zəruru şərt ifadə olunur. $\psi_1 = \psi_1(x)$ aşağıdakı Dirixle məsələsinin $W_2^1(D)$ -dən olan ümumləşmiş həlli olduqda

$$A\psi_1 + v(x)\psi_1 = 2(u_1(x) - u_2(x)), \quad x \in D, \quad (9)$$

$$\psi_1|_{\partial D} = 0, \quad (10)$$

və $\psi_2 = \psi_2(x)$ aşağıdakı Neyman məsələsinin $W_2^1(D)$ -dən olan ümumləşmiş həlli olduqda

$$A\psi_2 + v(x)\psi_2 = 2(u_1(x) - u_2(x)), \quad x \in D, \quad (11)$$

$$\frac{\partial \psi_2}{\partial N} \Big|_{\partial D} = 0, \quad (12)$$

(8) məsələsinə uyğun qoşma hallara baxılır. Burada $u_1(x) = u_1(x, v)$, $u_2(x) = u_2(x, v)$ reduksiya olunmuş uyğun məsələlərin həlləridir.

İşdə bu məsələ üçün aşağıdakı teoremlər isbat olunmuşdur.

Teorem 1 (1)-(3) tərs məsələsinin ümumləşmiş həlli var.

Teorem 2 $L_p(D)$ fəzasında sıx olan K çoxluğunda ixtiyarı $v_0 \in K$ və $\alpha > 0$ üçün (1)-(3) tərs məsələsinin unikal ümumləşmiş həlli var.

Teorem 3 $L_p(D)$ fəzasının V_{ad} mümkün əmsallar çoxluğunda $J_\alpha(v)$ funksionalı Freşe mənada diferensiallandıdır və onun $v \in V_{ad}$ nöqtəsində gradienti

$$J'_\alpha(v) = u_1\psi_1 - u_2\psi_2 + 2\alpha(v - v_0) \quad (13)$$

ifadəsilə təyin olunur.

Матанат Мусаева,
r.ü.f.d.

Обратные задачи для стационарной системы уравнений термоупругости

В работе изучаются вопросы корректности обратной задачи об определении коэффициентов системы уравнений термоупругости в стационарном режиме и разрабатываются алгоритмы численного решения. Доказаны теоремы о единственности существования решения, разработана вычислительная процедура определения термомеханических характеристик неоднородных изотропных материалов на основе измерений значений упругих напряжений, перемещений, теплового потока и температуры на поверхности тела. Вычислительный алгоритм основан на вариационной формулировке обратной задачи [1].

Пусть требуется определить выбранный набор из класса допустимых неизвестных коэффициентов следующей стационарной системы уравнений термоупругости

$$\nabla(\mu(x)\nabla u) + \text{grad}(\lambda(x) + \mu(x))\text{div}u = \gamma(x)\text{grad}\theta + f(x), x \in D,$$

$$\nabla(a(x)\nabla\theta) = \eta(x)\text{div}u + f_0(x), \quad x \in D,$$

Где $u = (u_1, u_2, u_3)$ -вектор смещения, $\theta = T - T_0$, T -абсолютная температура тела, T_0 - абсолютная температура тела вне деформированном состоянии, $\lambda = \frac{\nu E}{2(1+\nu)(1-2\nu)\rho}$ = $\frac{E}{2(1+\nu)}$ – коэффициенты Ляме, E – модуль упругости, ν – коэффициент Пуассона, $\gamma = (2\mu + 3\lambda)\beta$, β -коэффициент линейного теплового расширения, $\eta = \gamma T_0/c$, c - коэффициент теплоемкости, a -коэффициент теплопроводности, ρ -плотность материала, $f = (f_1, f_2, f_3)$ - вектор плотности объемных сил, f_0 - функция плотности внутренних тепловых источников, коэффициенты зависят от пространственных переменных x , которые меняются в ограниченной 3-х мерной области с достаточно гладкой границей. Разработанный алгоритм решения является общим для определения каждого выбранного набора из допустимого класса неизвестных коэффициентов. Для исходной обратной задачи исследуется также ее вариационная постановка. Этим расширяется класс исходных обратных задач и создается возможность разработки вычислительной процедуры для ее решения. На этом пути разработан итеративный регуляризирующий алгоритм с указанием правила останова вычислительной процедуры для решения как исходной, так и для вариационной постановки обратной задачи. Анизотропная и нелинейная термоупругости рассматриваются по аналогичной схеме. Стационарная модель является базовой для изучения динамических и квази стационарных режимов термоупругости.

Şakur Həbibov,
Baş müəllim
vahab.hebibov@mail.ru
Əliyeva Könül,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti

Riyaziyyatın tədrisində problemlı təlim texnologiyasından istifadə

Şəxsiyyətin formalaşmasında məktəblərdə tədris olunan “Riyaziyyat” fənninin rolu böyükdür. Lakin şagirdlərin intellektual inkişafında riyazi biliklərin özündən daha çox, bu biliklərin mənimsənilməsi metodları böyük rol oynayır. Əgər tədris fəaliyyəti yalnız şagirdlərə hazır bilikləri verməkdən ibarət olarsa, bu şagirdlərin inkişafına bir o qədər təsir edə bilməz. Odur ki, riyaziyyatın tədrisində müasir pedaqoji texnologiyalardan, o cümlədən, problemlı təlim texnologiyasından istifadə olunması aktualıq kəsb edir.

Проблемли təlim-müəllim tərəfindən sistemli şəkildə problemlı şəraitin yaradılması, şagirdlərin bu problemi həll etməkdən ötrü fəaliyyətlərinin təşkil olunması, onların müstəqil fəaliyyəti ilə elmin hazır nəticələrinin mənimsənilməsinin optimal əlaqələndirilməsini təmin edən təlim texnologiyasıdır.

Проблемли təlim - əslində yeni pedaqoji texnologiya deyil. Проблемли təlimin elementlərinə Sokratın evrestik müsahibələrində rast gəlmək olur. J.J.Russonun, K.D.Uşinskinin əsərlərində də bu təlim texnologiyasına toxunulmuşdur. 20-ci yüzillikdə problemlı təlim texnologiyası daha intensiv inkişaf etmişdir. A.M.Matyuşkin, J.Y.Lerner, M.N.Skatkin, M.J.Maxmutov bu ideyanın araşdırılmasına böyük tövhələr vermişlər.

Проблемли şərait – şagirdin elə psixi vəziyyətidir ki, bu zaman o, dərk etməkdə çətinlik çəkir və bu çətinlik onun öz-özünə verdiyi sual şəklində üzə çıxır. Burada əsas odur ki, problemlı şərait şagirdi təəccübləndirsin, onda araşdırmağa maraqlı yaratsın.

Tədqiqatçılar göstərmişlər ki, riyaziyyat dərslərində problemlı şərait aşağıdakı üsullarla yaradıla bilər:

- Yeni faktın əvvəlki biliklərlə uyğun gəlməməsini göstərməklə;
- Eyni bir fakt haqqında ziddiyyətli fikirləri müqayisə etməklə;
- Qeyri-standart situasiyalarda nəzəri biliklərin tətbiqinin həmişə mümkün olmadığını göstərməklə;
- İlk baxışda müqayisə oluna bilməyən faktları müqayisə etmək tapşırığını verməklə.
- Fikrimizcə riyaziyyat dərslərində problemlı şəraitin aşağıdakı tiplərini göstərmək olar:
 - 1) Yeni faktın izahı üçün əvvəlki biliklərinin kifayət etmədiyini şagirdin dərk etməsi ilə problemlı şəraitin yaranması;
 - 2) Şagird əvvəllər mənimsəmiş olduğu bilikləri yeni praktik şəraitdə tətbiq etməli olarkən problemlı şəraitin yaranması;
 - 3) Məsələnin həlli üçün nəzəri yol mümkün olsa da, onun praktik olaraq həyata keçirilməsi mümkün olmadıqda problemlı şəraitin yaranması;
 - 4) Məsələnin həlli üçün praktik nəticə alınsa da, onun nəzəri əsaslandırılması mümkün olmadıqda problemlı şəraitin yaranması.

Проблемли şəraitin yaradılmasına aşağıdakı tələblər verilir:

- Problemin çətinlik səviyyəsi şagirdin gücünə müvafiq olmalıdır;
- Qoyulan suallar məzmunu ilə şagirdlərdə maraqlı yaratmalıdır;
- Problem-tədqiqat tapşırığı şagirdlərin yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə şərait yaratmalıdır.

Ümumiyyətlə riyaziyyat dərslərində problemlı təlim texnologiyasının aşağıdakı mərhələlərini göstərmək olar:

- 1) Problemin mənimsənilməsi. Səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyən olunması;
 1. Həllin axtarışı. Hipotezlərin irəli sürülməsi;
 2. Hipotezlərin yoxlanması və isbatı;
 - 5) Problemin həlli.

Вахаб Габиров,
Старший преподаватель
Лянкяранский Государственный Университет
vahabhebibov@mail.ru

Коэффициентная обратная задача типа управления для параболического уравнения с дополнительным интегральным условием

В данной работе рассматривается оптимизационная постановка коэффициентной обратной задачи для параболического уравнения с дополнительным интегральным условием. Исследованы вопросы корректности постановки задачи. Доказана дифференцируемость целевого функционала и найдена формула для его градиента. Установлено необходимое условие оптимальности.

Пусть требуется минимизировать функционал

$$J(v) = \int_0^T \left| u(\ell, t; v) - \int_0^\ell K(x, t) u(x, t; v) dx \right|^2 dt \quad (1)$$

на решениях $u(x, t) = u(x, t; v)$ краевой задачи

$$u_t - (\kappa(x, t) u_x)_x + q(x, t) u = f(x, t), \quad (x, t) \in Q_T = \{(x, t) : 0 < x < \ell, 0 < t \leq T\}, \quad (2)$$

$$u|_{t=0} = \varphi(x), \quad 0 \leq x \leq \ell, \quad (3)$$

$$u_x|_{x=0} = u_x|_{x=\ell} = 0, \quad 0 < t \leq T \quad (4)$$

соответствующих всем допустимым управлениям $v(x, t) = (k(x, t), q(x, t))$ из множества

$$V = \{v(x, t) = (k(x, t), q(x, t)) \in E = W_\infty^1(Q_T) \times L_\infty(Q_T) : \\ 0 < v \leq k(x, t) \leq \mu, |k_x(x, t)| \leq \mu_1, |k_t(x, t)| \leq \mu_2, 0 \leq q_0 \leq q(x, t) \leq q_1 - \text{п.в.на} - Q_T\} \quad (5)$$

Здесь $\ell, T > 0, \mu \geq v > 0, \mu_1, \mu_2 q_1 \geq q_0 \geq 0$ – заданные числа, $K(x, t), f(x, t), \varphi(x)$ – заданные функции, удовлетворяющие условиям

$$K(x, t) \in L_\infty(Q_T), |K(x, t)| \leq \mu_3 - \text{п.в.на} - Q_T, \mu_3 = \text{const} > 0,$$

$$f(x, t) \in L_2(Q_T), \varphi(x) \in W_2^1(0, \ell).$$

Под решением краевой задачи (2)-(4), соответствующим управлению $v \in V$, будем понимать обобщенное решение из $V_2^{1,0}(Q_T)$. т.е. функцию $u = u(x, t) = u(x, t; v)$ из $V_2^{1,0}(Q_T)$, удовлетворяющую интегральному тождеству

$$\iint_{Q_T} [-u \eta_t + k(x, t) u_x \eta_x + q(x, t) u \eta] dx dt = \iint_{Q_T} f(x, t) \eta dx dt + \int_0^\ell \varphi(x) \eta(x, 0) dx$$

при любой функции $\eta = \eta(x, t) \in W_2^1(Q_T)$, равной нулю при $t = T$.

Задача (1)-(5) тесно связана с коэффициентной обратной задачей, заключающейся об определении функций $\{u(x, t; v), k(x, t), q(x, t)\}$ удовлетворяющих условиям (2)-(5) и дополнительному интегральному условию

$$u(\ell, t; v) = \int_0^\ell K(x, t) u(x, t; v) dx, \quad 0 \leq t \leq T.$$

Теорема 1. Пусть выполнены условия, принятые при постановке задачи (1)-(5). Тогда множество оптимальных управлений задачи (1)-(5) $V_* = \{v_* \in V : J(v_*) = J_*\}$ не пусто, слабо компактно в пространстве $H = W_2^1(Q_T) \times L_2(Q_T)$ и любая минимизирующая последовательность $\{v_n\} \subset V$ функционала (1) слабо в H сходится к множеству V_* .

Для задачи (1)-(5) введем сопряженное состояние $\psi = \psi(x, t) = \psi(x, t; v)$, как решение задачи

$$\psi_t + (k(x, t) \psi_x)_x - q(x, t) \psi = -2 \left[u(\ell, t; v) - \int_0^\ell K(\xi, t) u(\xi, t; v) d\xi \right] K(x, t), \quad (x, t) \in Q_T, \quad (6)$$

$$\psi|_{t=T} = 0, \quad 0 \leq x \leq \ell, \quad (7)$$

$$\psi_x|_{x=0} = 0, \quad k(x, t) \psi_x|_{x=\ell} = -2 \left[u(\ell, t; v) - \int_0^\ell K(\xi, t) u(\xi, t; v) d\xi \right], \quad 0 \leq t < T. \quad (8)$$

Под обобщенным решением из $V_2^{1,0}(Q_T)$ краевой задачи (6)-(8), соответствующим управлению $v \in V$, будем понимать функцию $\psi = \psi(x, t) = \psi(x, t; v)$ из $V_2^{1,0}(Q_T)$, удовлетворяющую интегральному тождеству

$$\int_{Q_T} [\psi \eta_t + k(x, t) \psi_x \eta_x + q(x, t) \psi \eta] dx dt = 2 \int_{Q_T} \left[u(\ell, t; v) - \int_0^\ell K(\xi, t) u(\xi, t; v) d\xi \right] K(x, t) \eta dx dt -$$

$$- 2 \int_0^T \left[u(\ell, t; v) - \int_0^\ell K(\xi, t) u(\xi, t; v) d\xi \right] \eta(\ell, t) dt$$

при любой функции $\eta = \eta(x, t) \in W_2^1(Q_T)$, равной нулю при $t = 0$.

Введем еще одну вспомогательную краевую задачу об определении функции $\omega = \omega(x, t) = \omega(x, t; v)$ из условий:

$$-\omega_{xx} - \omega_t + \omega = u_x \psi_x, (x, t) \in Q_T, \quad (9)$$

$$\omega_x|_{x=0} = \omega_x|_{x=\ell} = 0, 0 < x < \ell, \quad (10)$$

$$\omega_t|_{t=0} = \omega_t|_{t=T} = 0, 0 < t < T. \quad (11)$$

Под обобщенным решением краевой задачи (11)-(13) при заданном $v \in V$, будем понимать функцию $\omega = \omega(x, t) = \omega(x, t; v)$ из $W_2^1(Q_T)$, удовлетворяющую интегральному тождеству

$$\iint_{Q_T} (\omega_x \eta_x + \omega_t \eta_t + \omega \eta) dx dt = \iint_{Q_T} u_x \psi_x dx dt$$

при любой функции $\eta = \eta(x, t) \in W_2^1(Q_T)$.

Теорема 2. Пусть выполнены условия теоремы 1. Тогда функционал (1) непрерывно дифференцируем по норме пространства V на множестве V и его градиент в произвольной точке $v \in V$ определяется равенством

$$J'(v) = (\omega(x, t; v), u(x, t; v) \psi(x, t; v)), (x, t) \in Q_T$$

Необходимое условие оптимальности в задаче (1)-(5) устанавливает

Теорема 3. Пусть выполнены условия теоремы 1. Тогда для оптимальности управления $v_* = (k_*, q_*) \in V$, в задаче (1)-(5) необходимо, чтобы выполнялось неравенство

$$\iint_{Q_T} \{ \omega_* [k(x, t) - k_*(x, t)] + \omega_{*x} [k_x(x, t) - k_{*x}(x, t)] +$$

$$+ \omega_{*t} [k_t(x, t) - k_{*t}(x, t)] + u_* \psi_* [q(x, t) - q_*(x, t)] \} dx dt \geq 0$$

для любого $v(x, t) = (k(x, t), q(x, t)) \in V$,

где $u_* = u(x, t; v_*)$, $\psi_* = \psi(x, t; v_*)$,

$\omega_* = \omega(x, t; v_*)$ решения задач (2)-(4), (6)-(8), (9)-

(11) соответственно при $v = v_*$.

Birgə tip tənlik üçün ümumi xətti sərhəd şərti daxilində məsələnin həllinin araşdırılması

İşdə Koşi-Riman tənliyinin ikinci tərtib saf törəməsindən alınan birgə tip tənlik üçün iki nöqtəli qeyri-lokal sərhəd şərtləri daxilində məsələnin həlli araşdırılmışdır.

Belə ki,

$$\frac{\partial^3 u(x)}{\partial x_2^3} + i \frac{\partial^3 u(x)}{\partial x_1 x_2^2} = 0, \quad x = (x_1, x_2) \in D \subset R^2, \quad (1)$$

$$\sum_{s=1}^2 \left\{ \sum_{0 \leq p+q \leq 1} \alpha_{kpq}^{(s)}(x_1) \frac{\partial^{p+q} u(x)}{\partial x_1^p \partial x_2^q} + \sum_{p=1}^2 \alpha_{k2-pp}^{(s)} \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1^{2-p} \partial x_2^p} \right\} \Big|_{x_2 = \gamma_s(x_1)} = \alpha_k(x_1), \quad (2)$$

$$k = \overline{1,3}; \quad x_1 \in [a_1, b_1]$$

Sərhəd məsələsində $i = \sqrt{-1}$, xətti asılı olmayan (2) sərhəd şərtlərinin bütün verilənləri (əmsalları və sağ tərəfləri) kəsilməz funksiyalardır.

Baxılan birgə tip (1) tənliyinin

$$U(x - \xi) = \frac{1}{2\pi} [x_2 - \xi_2 + i(x_1 - \xi_1)] \{ \ln[x_2 - \xi_2 + i(x_1 - \xi_1)] - 1 \}, \quad (3)$$

fundamental həllindən istifadə etməklə alınan zəruri şərtlərin requlyarlaşdırılaraq, alınan ifadələr (2) sərhəd şərtləri ilə birlikdə verilmiş (1)-(2) sərhəd məsələsinin fredholmluğu üçün aşağıdakı kimi kafi şərti müəyyənləşdirmişdir.

$$\Delta(x_1) = \begin{vmatrix} \alpha_{111}^{(1)}(x_1) \alpha_{111}^{(2)}(x_1) \alpha_{102}^{(1)}(x_1) \alpha_{102}^{(2)}(x_1) \\ \alpha_{211}^{(1)}(x_1) \alpha_{211}^{(2)}(x_1) \alpha_{202}^{(1)}(x_1) \alpha_{202}^{(2)}(x_1) \\ \alpha_{311}^{(1)}(x_1) \alpha_{311}^{(2)}(x_1) \alpha_{302}^{(1)}(x_1) \alpha_{302}^{(2)}(x_1) \\ 0 \quad i \quad 0 \quad 1 \end{vmatrix} \neq 0 \quad (4)$$

Beləliklə aşağıdakı hökmü almış oluruq.

Teorem. Əgər $D-x_2$ istiqamətində qabarıq, məhdud müstəvi oblast, $\Gamma = \partial D$ sərhəddi Lyapunov xəttidirsə, xətti asılı olmayan (2) sərhəd şərtlərinin bütün verilənləri kəsilməz funksiyalar olmaqla (4) şərti ödənilərsə, onda (1)-(2) məsələsi Fredholm tiplidir.

Qeyd. Qeyri-lokal sərhəd şərtləri daxilində birgə tip müxtəlif tənliklər üçün məsələlərin həllinin araşdırılması [1]- [2]-də aparılmışdır.

Yarım tərtibli elliptik tip tənliyin fundamental həlli

Məlumdur ki, enmə üsulundan istifadə etməklə, yaxud da faktorizasiya etməklə çoxölçülü haldan ölçüsü az olan hala və yaxud da yüksək tərtib törəmədən aşağı tərtib törəmə üçün müəyyən nəticələrin alınmasında istifadə edilir. Burada faktorizasiyadan istifadə etməklə birinci tərtib elliptik tip olan Koşi-Riman tənliyindən yarım tərtibli elliptik tip tənliyin fundamental həllinin alınmasında istifadə edilmişdir.

Birinci tərtib elliptik tip olan

$$(D_2 + iD_1)U(x) = 0 \quad (1)$$

Koşi-Riman tənliyinin fundamental həllinin

$$U(x - \xi) = \frac{1}{2\pi} \cdot \frac{1}{(x_2 - \xi_2) + i(x_1 - \xi_1)} \quad (2)$$

olduğu məlumdur. Bu tənliyi faktorizasiya etməklə alırıq.

$$(D_2 + iD_1)U(x) = (D_2^{\frac{1}{2}} + i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})(D_2^{\frac{1}{2}} - i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})U(x) \quad (3)$$

Əgər

$$(D_2^{\frac{1}{2}} - i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})U(x) = V(x) \quad (4)$$

olduğunu qəbul etsək, onda

$$(D_2^{\frac{1}{2}} + i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})V(x) = 0 \quad (5)$$

yarım tərtibli elliptik tip tənliyini almış olarıq. Bu tənliyin fundamental həlli

$$V(x) = (D_2^{\frac{1}{2}} - i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})U(x) \quad (6)$$

funksiyasıdır. Bu funksiyanı hesablayaq

$$V(x) = (D_2^{\frac{1}{2}} - i\sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})U(x) = \frac{1}{2\pi} \cdot \frac{\partial}{\partial x_2} \int_0^{x_2} \frac{(x_2 - t)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} \frac{dt}{t + ix_1} - i\sqrt{i} \frac{1}{2\pi} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \int_0^{x_1} \frac{(x_1 - \tau)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} \frac{d\tau}{x_2 + i\tau} \quad (7)$$

Alınan (7) ifadəsinin birinci toplananında $x_2 - t = \xi^2$, ikinci toplananında isə $x_1 - \tau = \eta^2$ əvəzləmələrini aparaq. Onda (7)-dən alırıq.

$$V(x) = \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_2} \int_{\sqrt{x_2}}^0 \frac{-2\xi d\xi}{\xi(x_2 - \xi^2 + ix_1)} - i\sqrt{i} \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \int_{\sqrt{x_1}}^0 \frac{-2\eta d\eta}{\eta(x_2 + i(x_1 - \eta^2))} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \times$$

$$\begin{aligned}
& \times \frac{\partial}{\partial x_2} \int_0^{\sqrt{x_2}} \frac{d\xi}{\xi^2 - (x_2 + ix_1)} - i\sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \int_0^{\sqrt{x_1}} \frac{d\eta}{x_2 + ix_1 - i\eta^2} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_2} \int_0^{\sqrt{x_2}} \frac{d\xi}{(\xi + \sqrt{x_2 + ix_1})(\xi - \sqrt{x_2 + ix_1})} + \\
& + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \int_0^{\sqrt{x_1}} \frac{d\eta}{(\eta + \sqrt{x_1 - ix_2})(\eta - \sqrt{x_1 - ix_2})} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_2} \left[\int_0^{\sqrt{x_2}} \frac{d\xi}{(\xi - \sqrt{x_2 + ix_1})} - \int_0^{\sqrt{x_2}} \frac{d\xi}{(\xi + \sqrt{x_2 + ix_1})} \right] \times \\
& \times \frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \left[\int_0^{\sqrt{x_1}} \frac{d\eta}{(\eta - \sqrt{x_1 - ix_2})} - \int_0^{\sqrt{x_1}} \frac{d\eta}{\eta + \sqrt{x_1 - ix_2}} \right] \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \times \\
& \times \frac{\partial}{\partial x_2} \left\{ \ln \frac{\sqrt{x_2} - \sqrt{x_2 + ix_1}}{-\sqrt{x_2 + ix_1}} - \ln \frac{\sqrt{x_2} + \sqrt{x_2 + ix_1}}{\sqrt{x_2 + ix_1}} \right\} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_1} \left\{ \ln \frac{\sqrt{x_1} - \sqrt{x_1 - ix_2}}{-\sqrt{x_1 - ix_2}} - \right. \\
& \left. - \ln \frac{\sqrt{x_1} + \sqrt{x_1 - ix_2}}{\sqrt{x_1 - ix_2}} \right\} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{\partial}{\partial x_2} \frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} \ln \frac{(\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})\sqrt{x_2 + ix_1}}{(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})\sqrt{x_2 + ix_1}} + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \times \\
& \times \frac{\partial}{\partial x_1} \frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} \ln \frac{(\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1})\sqrt{x_1 - ix_2}}{(\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1})\sqrt{x_1 - ix_2}} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{2} \cdot (-\frac{1}{2})(x_2 + ix_1)^{-\frac{3}{2}} \ln \frac{\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2}}{\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}} + \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \times \\
& \times \frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} \cdot \frac{\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}}{\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2}} \cdot \frac{(\frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} - \frac{1}{2\sqrt{x_2}})(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}) - (\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})(\frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} + \frac{1}{2\sqrt{x_2}})}{(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})^2} + \\
& + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{2} \cdot (-1) \cdot \frac{1}{2\sqrt{(x_1 - ix_2)^3}} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}} + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} \cdot \frac{\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}} \times \\
& \times \frac{(\frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} - \frac{1}{2\sqrt{x_1}})(\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}) - (\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1})(\frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} + \frac{1}{2\sqrt{x_1}})}{(\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1})^2} = \frac{-1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot (-\frac{1}{4})(x_2 + ix_1)^{-\frac{3}{2}} \times \\
& \times \ln \frac{\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2}}{\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}} - \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_2 + ix_1}} \cdot \frac{(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})^2(\sqrt{x_2} - \sqrt{x_2 + ix_1}) - (\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})^2(\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})}{(\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})^2} + \\
& + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot (-\frac{1}{4}) \frac{1}{(x_1 - ix_2)\sqrt{x_1 - ix_2}} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}} + \sqrt{i} \frac{1}{\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x_1 - ix_2}} \times \\
& \times \frac{\sqrt{x_1} - \sqrt{x_1 - ix_2}}{2\sqrt{x_1} \cdot \sqrt{x_1 - ix_2}} (\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}) - (\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}) \frac{\sqrt{x_1} + \sqrt{x_1 - ix_2}}{2\sqrt{x_1} \cdot \sqrt{x_1 - ix_2}} = \frac{(x_2 + ix_1)^{-\frac{3}{2}}}{4\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2}}{\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}} - \\
& - \frac{\sqrt{i}}{4\pi(-\frac{1}{2})!(x_1 - ix_2)\sqrt{x_1 - ix_2}} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}} + \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!(x_2 + ix_1)\sqrt{x_2}} - \frac{\sqrt{i}}{2\pi(-\frac{1}{2})!(x_1 - ix_2)\sqrt{x_1}} = \\
& = \frac{1}{4\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{(x_2 + ix_1)\sqrt{(x_2 + ix_1)}} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2}}{\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2}} - \frac{\sqrt{i} \cdot \sqrt{i}}{\sqrt{i} \cdot 4\pi(-\frac{1}{2})!(x_1 - ix_2)\sqrt{x_1 - ix_2}} \cdot \ln \frac{\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1}} +
\end{aligned}$$

$$+ \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!(x_2 + ix_1)\sqrt{x_2}} - \frac{\sqrt{i} \cdot i}{2\pi(-\frac{1}{2})!i \cdot (x_1 - ix_2)\sqrt{x_1}} = \frac{1}{4\pi(-\frac{1}{2})!} \cdot \frac{1}{(x_2 + ix_1)\sqrt{(x_2 + ix_1)}} \times$$

$$\times \ln \frac{(\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})(\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1})}{(\sqrt{x_2 + ix_1} + \sqrt{x_2})(\sqrt{x_1 - ix_2} + \sqrt{x_1})} + \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!(x_2 + ix_1)} \left(\frac{1}{\sqrt{x_2}} - \frac{i\sqrt{i}}{\sqrt{x_1}} \right).$$

Aygün Məmmədzaadə,
Elmi işçi
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadzada.aygun@mail.ru

Sərhəd məsələsinin integral tənliyə gətirilməsi

$U(t, x, z)$ və ya $\frac{\partial}{\partial n} U(t, x, z)$ funksiyalarına nəzərən integral tənlik almaq üçün bütün fəzada

$$\Delta_{x,z} G(t, x, z, \xi, \eta) + k^2 G(t, x, z, \xi, \eta) = -2\pi \sum_{n=-\infty}^{\infty} \delta(x - x_0 + na, z - z_0) = -2\pi \sum_{n=-\infty}^{\infty} \delta(M_n, M_0) \quad (1)$$

$M_0 = M_0(x_0, z_0)$, $M_n = M_n(x + na, z)$
tənliyini ödəyən $G(t, M, P)$ Qrin funksiyasını daxil edək. $G(t, M, P)$ Qrin funksiyasını

$$G(t, M, P) = \frac{\pi}{a} \sum_{n=-\infty}^{\infty} \frac{\psi_n(t, x) \psi_n^*(t, \xi)}{P_n P_n} e^{-P_n |z - \xi|}, \quad P_n P_n = \sqrt{\lambda_n^2 - k^2} \quad \text{şəklində}$$

yaza bilərik. Bu Qrin funksiyası t parametrinə nəzərən aşağıdakı kvaziperiodiklik şərtlərini ödəyir:

$$\begin{aligned} G(t, x + a, z, \xi, \eta) &= e^{it} G(t, x, z, \xi, \eta), \\ G(t, x, z, \xi + a, \eta) &= e^{-it} G(t, x, z, \xi, \eta), \\ \frac{\partial}{\partial x} G(t, x + a, z, \xi, \eta) &= e^{it} \frac{\partial}{\partial x} G(t, x, z, \xi, \eta), \\ \frac{\partial}{\partial \xi} G(t, x, z, \xi + a, \eta) &= e^{-it} \frac{\partial}{\partial \xi} G(t, x, z, \xi, \eta) \end{aligned} \quad (2)$$

D_1 zolağında $-S$ konturu, z_1, z_2 kəsikləri və şərti dalğa ötürənin yan səthləri ilə məhdudlaşmış oblastı \bar{D} ilə, onun sərhəddini isə S_1 ilə işarə edək.

D_1 oblastına Qrinin integral göstərilişi düsturunu tətbiq edək:

$$U(t, M) = \frac{1}{2\pi} \int_{S_1} \left[G(t, M, P) \frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p} - U(t, P) \frac{\partial G(t, M, P)}{\partial n_p} \right] dl_p + \frac{1}{2\pi} \int_{\bar{D}} F(t, P) G(t, M, P) ds_p, \quad M \in \bar{D}$$

$n - \bar{D}$ oblastının xarici normalıdır.

$$U(t, x + a, z) = e^{it} U(t, x, z),$$

$$U(t, x, z) = U_0(t, x, z) + \sum_{n=-\infty}^{\infty} R_n(t) e^{i\gamma_n z} \psi_n(t, x), \quad z \geq z_2$$

$$U(t, x, z) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} T_n(t) e^{-i\gamma_n z} \psi_n(t, x), \quad z \leq z_1$$

və

$$G(t, x + a, z, \xi, \eta) = e^{it} G(t, x, z, \xi, \eta),$$

$$G(t, x, z, \xi + a, \eta) = e^{-it} G(t, x, z, \xi, \eta),$$

$$\frac{\partial}{\partial x} G(t, x + a, z, \xi, \eta) = e^{it} \frac{\partial}{\partial x} G(t, x, z, \xi, \eta), \quad \text{\textit{\textcircled{D}}\text{ şualanma şərtlərini nəzərə alsaq inteqral göstərilişi}}$$

$$\frac{\partial}{\partial \xi} G(t, x, z, \xi + a, \eta) = e^{-it} \frac{\partial}{\partial \xi} G(t, x, z, \xi, \eta)$$

$$U(t, M) = \frac{1}{2\pi} \int_S \left[G(t, M, P) \frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p} - U(t, P) \frac{\partial G(t, M, P)}{\partial n_p} \right] dl_p + \frac{1}{2\pi} \int_{\bar{D}} F(t, P) G(t, M, P) dsp, \quad M \in \bar{D} \quad (3)$$

şəklinə düşür.

$U(t, P)$ və $\frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p}$ funksiyalarının S konturu üzərindəki qiymətləri ilə \bar{D} oblastının ixtiyari

daxili nöqtəsində $U(t, M)$ funksiyasının qiymətini (2) düsturu ilə tapa bilərik.

Tutaq ki, $h_2(P) \neq 0$, onda $h_1(P) \frac{\partial u}{\partial n} \Big|_P + h_2(P) u(P) = 0, \quad P \in S$ sərhəd şərtindən istifadə

edib S konturu üzərində $U(t, P)$ funksiyasını $\frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p}$ ilə ifadə etmək olur.

$\frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p}$ funksiyasına nəzərən inteqral tənlik almaq üçün M nöqtəsini S konturu üzərindəki P_0

nöqtəsinə yaxınlaşdıraq. Sadə lay və ikiqat lay potensiallarının xassələrindən [26,27] istifadə

edərək, $\frac{\partial U(t, P_0)}{\partial t}$ funksiyasına nəzərən

$$\frac{1}{2} \frac{h_1(P_0)}{h_2(P_0)} \frac{\partial U(t, P_0)}{\partial n_{p_0}} + \frac{1}{2\pi} \int_S \left[\frac{h_1(P)}{h_2(P)} \frac{\partial G(t, P_0, P)}{\partial n_p} + G(t, P_0, P) \right] \frac{\partial U(t, P)}{\partial n_p} dl_p =$$

(4)

$$= \frac{1}{2\pi} \int_V F(t, P) G(t, P_0, P) dsp, \quad P_0 \in S, \quad h_2(P) \neq 0$$

inteqral tənliyini alırıq.

İndi tutaq ki, $h_1(P) \neq 0$, onda

$$h_1(P) \frac{\partial u}{\partial n} \Big|_P + h_2(P) u(P) = 0, \quad P \in S$$

sərhəd şərtindən istifadə edərək $U(t, P)$ funksiyası üçün analogi qayda da,

$$\frac{1}{2} U(t, P_0) + \frac{1}{2\pi} \int_S \left[\frac{h_2(P)}{h_1(P)} G(t, P_0, P) + \frac{\partial G(t, P_0, P)}{\partial n_p} \right] U(t, P) dl_p = \frac{1}{2\pi} \int_V F(t, P) G(t, P_0, P) dsp, \quad (5)$$

$$P_0 \in S, \quad h_1(P) \neq 0$$

inteqral tənliyini alırıq.

(4) və (5) tənliklərinin hər ikisi qeyri-bircins II növ Fredholm inteqral tənliyidir.

İQTİSADİYYAT BOLMƏSİ

Rəşad Muradov,
i.e.d.professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
rashad_muradov@hotmail.com

Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafında lizingin genişləndirilməsi

Müasir dövrdə bank krediti əsas vəsaitlərin maliyyələşdirilməsinin ən geniş yayılmış vasitələrindən biri hesab edilir. Bununla belə, çox vaxt bank kreditinin şərtləri kiçik və orta müəssisələr üçün əlverişsiz olaraq, onların imkan və tələblərinə cavab vermir. Belə ki, girov şərtlərinin ağırlığı, faiz məzənnəsinin yüksəkliyi və maliyyələşmənin qısamüddətli xarakterə malik olması əksər hallarda iri və səmərəli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını heçə endirir. Bu baxımdan keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrin inkişafında əlverişli maliyyə vasitəsi kimi mühüm rol oynayan lizing mövcud olan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasında optimal vasitə sayılır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında lizingin vacib rolu özünü aşağıdakılarda göstərir:

- mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş əsas vəsaitlər sürətlə təzələnir;
- sahibkarlığın fəallaşdırılması hesabına büdcəyə xeyli vergi daxil olur;
- istehsal sferasına investisiyalar fəallaşaraq, bilavasitə əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır və bütövlükdə kiçik və orta biznesin rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldir;
- yeni iş yerlərinin yaradılması və digər sosial məsələlərin həlli kimi məsələlər öz həllini tapır;
- avadanlığı göndərən öz məhsulunun satış bazarını genişləndirərək səmərə əldə edir.

Lizing elə bir maliyyələşdirmə növüdür ki, onun həyata keçirilməsi zamanı əmlaka sahib olmaqla deyil, ondan istifadə etmək vasitəsilə gəlir əldə edilir. Bu zaman əsas diqqət balans hesabatına və ya kredit tarixinə deyil, lizing alanın lizing ödəmələrini həyata keçirmək üçün biznes fəaliyyəti nəticəsində nəgd pul axını yarada bilmək qabiliyyətinə yönəldilir. Məhz bu səbəbdən lizing, uzunmüddətli kredit tarixinə və ya girov qoymaq üçün kifayət qədər əmlaka malik olmayan yeni yaradılmış kiçik və orta müəssisələr üçün daha əlverişlidir.

Lizingin əsas üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- burada pul və dövriyyə kapitalına toxunulmur, yeni avadanlığın alınmasına vəsait qoyulmadan bunları marketinqdə dövriyyə kapitalının artırılmasına və cari xərclərin ödənilməsinə yönəltmək olar;
- kredit xətlərini istifadəsiz saxlayır. Belə ki, lizingdən istifadə edərkən kredit xətlərindən istifadə olunmadığından, onların operativ və qısamüddətli maliyyə ehtiyatlarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi imkanı yaranır;
- yalnız istifadə olunan müddət üçün haqq ödənilir. Aylıq ödənişlər avadanlıqdan dərhal istifadə edilməsinə imkan yaradır. Yeni müasir avadanlıqdan istifadə etməklə gəlir əldə olunur və avadanlıqdan istifadəyə görə bu gəlirdən haqq ödənilir.

Ümumi metodoloji baxımdan lizingin xüsusi səmərəsinin 3 mühüm xüsusiyyəti vardır. Həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Multiplikativlik xassəsi. Bu xassə ən yeni texnikanın tətbiq edilməsi və işçinin müstəqil sahibkara çevrilməsi nəticəsində meydana çıxmaqla təkrar istehsalın bütün mərhələlərinə yayılır və onun bütün fazalarına dərinədən nüfuz edir.
2. İnteqrativlik xassəsi. İnteqrativ səmərə yalnız lokal hədudlarda əldə edilmir.
3. Sosial xassə. Bu xassənin nəticəsində alınan səmərə, lizing bazarının təkə istehsal prosesinə deyil, həm də insanların həyat və fəaliyyətinin sosial sferasına da sirayət etməsinə gətirib çıxarır.

Bu üç aspekt birlikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün həlqələrinin inkişafına impuls verən özünəməxsus iqtisadi multiplikator kimi lizingin xüsusi effektini açıb göstərir.

Tərbiz Əliyev,
i.e.d., professor
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu
Hikmət Səlimov,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
hikmat.salimov@bk.ru

Lənkəran iqtisadi regionunun sənaye potensialından səmərəli istifadə edilməsi yolları

Azərbaycanın Cənub bölgəsində altı rayonu əhatə edən Lənkəran iqtisadi regionunun iqtisadiyyatının əsasını aqrar-sənaye kompleksi təşkil edir. Respublika üzrə istehsal edilən ümumi məhsul buraxılışının 4,3%-i, bütün təsərrüfat subyektlərinin 7,2%-i, iqtisadiyyatda maddə ilə işləyənlərin 4,6%-i, respublikada istehsal olunan çayın tam həcmi, tərəvəzin 30%-i, kartofun 25%-i, üzümün 15%-i, meyvənin 12%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. İqtisadi regionun sənayesi yerli kənd təsərrüfatı xammalı əsasında inkişaf etdirilir. Sənaye məhsulunun 90%-ə qədəri yeyinti və yüngül sənayenin payına düşür. AR DSK-nin məlumatlarına görə 2016-cı ilin əvvəlinə regionda 90 sənaye müəssisəsi və sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan 944 fərdi sahibkar vardır. Onların birgə fəaliyyəti nəticəsində 2010-2015-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 151% artaraq, 2015-ci ilin sonunda 74,7 milyon man təşkil etmişdir. Qeyd edilən illər ərzində regionun sənaye müəssisələrində çalışan işçilərin sayı 142,2% artaraq 5537 nəfərə çatmış, əsas istehsal fondların dəyəri 131%, işçilərin orta aylıq əmək haqqı 150,5% artmışdır. Həmin dövrdə iqtisadi regionun emal məhsullarının strukturunda əsaslı dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, əgər 2010-cu ildə bütün emal məhsulunun strukturunda qida məhsulları istehsalı 29,6%, mebel istehsalı 63,7%, tikinti materialları 4,1% və digər emal sahələrində istehsal edilən məhsulların xüsusi çəkisi – 2,6% təşkil etmişdisə, 2015-ci ildə həmin nisbət uyğun olaraq: 30,5%; 55,4%; 11,8% və 2,0% olmuşdur.

Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə regionda bütün emal sənayesi məhsullarının həcmi 171% artmış, onun bütün sənayedəki payı 2010-cu ildə 52,7%-dən 2015-ci ildə 59,7%-ə çatmışdır. Bu illər ərzində qida məhsullarının istehsalı 176,3%, içki istehsalı 3,5 dəfə, toxuculuq məhsulları 2,3 dəfə, tikinti materialları istehsalı 4,5 dəfə, mebel istehsalı 149%, metal məmulatları istehsalı 134,4% artmışdır.

Statistik məlumatlara görə 2015-ci ildə regionda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 46,7%-i – Lənkəran və 23,3%-i – Masallı rayonu üçün xarakterik olduğu halda, istehsal edilən sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi uyğun olaraq 27,6% və 48,4% təşkil etmişdir ki, bu da həmin rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin xarakterik xüsusiyyətini səciyyələndirir. Oxşar vəziyyət Astara və Lerik rayonları üçün də xarakterikdir.

İqtisadi rayon üzrə əsas növ qida məhsullarının istehsalını nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, təbii çay istehsalı 2010-cu ildə 113,8 tondan 2015-ci ildə 273,5 tona çatmış və yaxud 2,4 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində regionda çörək və çörək-bulka məmulatları istehsalı – 141,4%, xama və qaymaq 4,1 dəfə, qurudulmuş süd – 5,8 dəfə, pendir və kəsmik – 101,1% artmış, lakin üzlü süd istehsalı – 20,8%, kərə yağı – 30,8% azalmışdır. Bununla yanaşı, 2013-cü ildən başlayaraq regionda un istehsalı mənimlənilmiş və 2014-cü ildə onun həcmi 1259 ton və 2015-ci ildə – 627,7 ton təşkil etmişdir.

Qeyd edilən nailiyyətlərə baxmayaraq, Lənkəran iqtisadi regionunda sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına mənfi təsir göstərən amillər mövcuddur. Belə ki, təhlilin əhatə etdiyi dövrdə hazır məhsul qalığının dəyəri 111,5% artmış, işçilərin işə qəbulu və işdən çıxması dövr əmsali dünya təcrübəsində nəzərdə tutulan buraxıla bilən həddən xeyli yüksəkdir. Bu fakt aqrar emal sferasının fəaliyyətində mövsümi xarakterlə izah edilsə də, bu sahədə təşkilati və sosial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsini ön plana çəkir. Regionun sənaye sektorunda çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı da ümumi respublika göstəricisindən aşağıdadır. Sənaye müəssisələrinin yarından çoxu aşağı güclə işləyir. Sənaye müəssisələrinin investisiya təminatı və innovasiya fəaliyyəti aşağıdır.

Fikrimizcə, regionun sənaye potensialından səmərəli istifadə edilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur:

- Aqrar-emal müəssisələrinin xammal təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə tədarük məntəqələrinin yaradılması və əhalidən meyvə, tərəvəz, süd və digər qida məhsullarının alınmasının yaşayış məntəqələrində təşkili;

- Təchizat → emal → satış → nəql → anbarlaşdırma və kadr təminatı sxemi üzrə fəaliyyətin təşkili üçün hər bir rayonun iqtisadiyyatının strukturuna uyğun müvafiq klasterlərin və aqroparkların yaradılması;

- Rayonlararası ixtisaslaşdırılmış və qarışıq tipli aqroparkların yaradılması;

- Regionun sənaye müəssisələrinin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması, innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi, ixrac imkanlarının artırılması, yeni məhsul növünün mənimsənilməsi və digər dayanıqlı inkişafa təminat yaradan tədbirlərin icrası məqsədilə müştərək müəssisələrin yaradılması;

- İstehsalın son nəticəsi ilə əməyin ödənişi arasında üzvü əlaqəni təmin etmək üçün motivləşdirmə prosesinin intensivləşdirilməsi;

- Sənaye müəssisələrinin təchizat, satış və əks əlaqə sistemində İKT-dən geniş istifadə edilməsi;

- Hazırda texniki şərt əsasında istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hesabına müəssisələrin ixrac imkanlarının artırılması.

Zakir Əhmədov,
i.f.d., dos.

K.Əlizadə

Gəncə Dövlət Universiteti
zakirahmedov@mail.ru

Azərbaycanda aqrar islahatların aparılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinin hədəf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin verdiyi tapşırıq və qərarları 2014-cü ildən bilavasitə aqrar sahənin inkişafına və bu sahədə məqsədyönlü aqrar islahatların aparılmasının yeni mərhələsinin başlanması konsepsiyasına yönəlmişdir. Aqrar islahatların yeni mərhələsinin hədəfləri ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının azaldılması və bunun əvəzində qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı istiqamətində xüsusən bu hədəflərdən biri və əsası sayılan aqrar sahədə aparılan işlərin gücləndirilməsidir.

Aqrar sahədə aparılan islahatların yeni mərhələsinin başlanması konsepsiyası isə özündə aqrar sahənin bütün sahələrini və onun inkişafını təmin edəcək bütün tərəfləri özündə birləşdirir. Bu konsepsiya daxilində inkişafı nəzərdə tutulan sahələr üzrə nəzərdə tutulan hədəfləri nəzərdən keçirək.

“Aqrolizing” ASC 2004-cü ildə yaradılmış və onun yaradılmasında əsas məqsəd aqrar sahədə lizing əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin normativ-hüquqi bazasının yaradılmasıdır. Bu qurumun yaradılması ilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına kənd təsərrüfat texnikası lizing yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərə çatdırılır.

Lizing yolu ilə texnika alarkən kənd təsərrüfatı istehsalçıları bir sıra üstünlüklər əldə edirlər ki, aşağıda qeyd edilənlərdə bu üstünlüklərdəndir:

1. Birdəfəlik böyük məbləğdə vəsait qoyuluşundan azad olmaq;

2. Müəyyən müddət sərbəstləşən pul vəsaitindən dövriyyə kapitalının artırılması məqsədi ilə istifadə;

3. İnnovativ texnika və texnologiyalardan istifadə imkanlarının genişlənməsi;

4. İstehsal güclərinin sürətli artımına nail olmaq və s.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, texniki vəsaitlərin innovativ yolla yenilənməsi məhsul istehsalının 15-20 faiz artmasına və əmək məhsuldarlığının 10-15 faiz yüksəlməsinə səbəb olur.

“Aqrolizing” ASC tərəfindən 2015-ci ildə 6225 nəfər fiziki və hüquqi şəxsə 73,5 milyon manat məbləğində güzəşt etmişdir ki, bu da 13746 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikasına görədir.

Respublikada pambıqçılığın, tütünçülüyn və baramaçılığın inkişafı da diqqət mərkəzindədir. Məhz bu sahələrin inkişafının stimullaşdırılması məqsədi ilə bu sahələr üzrə istehsal olunmuş məhsula görə subsidiya tətbiqi qeyd edilən sahələrin inkişafına dövlət dəstəyinin ən vacib formalarından biridir.

Respublika iqtisadiyyatının inkişafında pambıqçılığın rolu danılmazdır. Lakin müstəqillik illərinin son dövrünə qədər respublika iqtisadiyyatında strateji əhəmiyyətə malik bu məhsul istehsalı diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Hazırda bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlərin nəticəsi olaraq respublikamızda 50 min hektardan artıq ərazidə pambıq bitkisi əkilmişdir. Kənd əhalisinin bu məhsul istehsalına maraqlarını artırmaq məqsədi ilə bu istiqamətdə bir sıra işlər görülmüşdür. Belə ki, pambığın əkin sahəsi genişləndirilmiş, respublikaya daha məhsuldar pambıq sortları gətirilmiş, pambıq istehsalına yönəldilmiş mineral gübrələrin satışına dəyərinin 70 faizi qədər güzəşt tətbiq olunmuş və 72 mindən çox istehsalçıya 70 faiz güzəştə mineral gübrənin alınması üçün 49,1 milyon manat dövlət büdcəsindən vəsait ödənilmişdir.

Növbəti ildə pambığın əkin sahəsinin 100-120 min hektara çatdırılması nəzərdə tutulur və bununla 50 min hektarı müasir pilot suvarma sistemi vasitəsi ilə həyata keçiriləcəkdir. Ötən istehsal ilinə nisbətən pambıq istehsalının bu il üç dəfə artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

2016-cı ildə yaş barama istehsalı 70,7 tona çatdırılmışdır və bunun müqabilində istehsalçılar 600 min manat pul gəliri əldə etmişlər. 2017-ci ildə barama istehsalının 130 tona çatdırılması proqnozlaşdırılmışdır. Bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə nəzərdə tutulur.

Fındıq məhsulu ixrac yönümlü məhsullardan sayılır. Bu sahənin inkişafı istiqamətində də respublikamızın 12 rayonunda yeni bağların salınması, xarici ölkələrdən daha məhsuldar sortların gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məlumdur ki, bitkiçilik məhsulları istehsalının məhsuldarlığı bir sıra amillərlə bərabər eyni zamanda bitkiçilikdə istifadə edilən toxumun keyfiyyətindən aslıdır. Bu istiqamətdə aparılan işlərə Dövlət Toxum Fondu vasitəsi ilə fermerlərin ehtiyaclarını ödəmək istiqamətində aparılmış işlərə yüksək məhsuldar toxumları gətirməklə bərabər, yerli şəraitə uyğun sortların toxumlarının istehsalının regionlarda təşkilini misal göstərə bilərik. Bu istiqamətdə aparılan işləri gücləndirmək və keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə 12 Regional Toxum Sertifikatlaşdırma Laboratoriyaları yaradılmışdır.

Azərbaycanda hazırda aqrar sahədə aparılan islahatların hədəf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi perspektivlərindən biri də heyvandarlıq sahəsində cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlərdir ki, 2016-cı ilin müvafiq dövründə respublikamıza 3255 baş iribuynuzlu damazlıq heyvanlar gətirərək 50 faiz dəyərindən aşağı qiymətə fermerlərə satılmışdır.

Respublikada heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də pilot layihə çərçivəsində işlər davam etdirilir.

Beləki, 69 ailəyə bu layihə çərçivəsində 513 baş ətlik-südlük istiqamətli güzəştli şərtlərlə təmiz qanlı qaramal verilmişdir və bu sahədə də aparılan işlərin yaxşılaşdırılması və miqyasının genişləndirilməsi məqsədi ilə süni mayalanma işinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Hər il demək olar ki, 100 min baş qaramal süni yolla mayalandırılır.

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan mövcud torpaq fondundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində də dövlət başçısının göstərişləri əsasında bir sıra davamlı işlər yerinə yetirilmiş və bu sahədə işlər davam etdirilməkdədir. Bu işlərdən ən əsasları kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan öz təyinatı üzrə istifadə olunması istiqamətində müəyyən mexanizmlərin işlənilməsi və bu mexanizmin səmərəli işlənməsinin hüquqi bazasının hazırlanmasıdır.

Bu istiqamətdə aparılan işlərdən əsaslarına suvarılmayan torpaqların və ya suvarma suyu təminatı səviyyəsinin aşağı olan torpaqların mütərəqqi suvarma texnologiyalarının tətbiqi ilə səmərəli istifadə dövryyəsinə daxil edilməsi aiddir. Bu sahədə işlərin davamı kimi eyni zamanda heyvandarlığın bəzi sahələrinin stasionar bəslənmə texnologiyalarının tətbiqi altına keçirilməsidir ki, bu əsasda otlaq və bicanəklərin əkin dövryyəsinə cəlb edilməsi və bu əsasda bitkiçilik məhsulları istehsalının artırılması və heyvandarlığın yem təminatının gücləndirilməsi istiqamətində görülən və görülməli işlərin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Respublikamızda aqrar sahənin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsidir ki, bu il bir sıra məhsulların ixracına ilk dəfə olaraq başlanmışdır. Bu məhsullara misal olaraq lobyanı, düyünü, arpanı, ət və süd məhsullarını göstərə bilərik.

İnformasiya inqilabları

Bəşəriyyət yarandığı gündən informasiyaya sahib olmaq uğrunda çarpışmışdır. Sivilizasiyanın ilk dövrlərində insana sadə bilik və bacarıqlar kifayət edirdisə, informasiyanın tədricən çoxalması nəticəsində insan şəxsi biliklərinin az olmasını hiss etməyə başladı. İnformasiyanı düzgün emal etmək və lazımı qərarlar qəbul etmək üçün insandan malik olduğu bilik və təcrübələri ümumiləşdirmək tələb olunurdu. Ona görə də o, müxtəlif qurğular düzəltməyə başladı. İnformasiyanın emalı üçün nəzərdə tutulan üsul və vasitələr meydana gəldi və onlar cəmiyyətdə ciddi dəyişikliklərə, informasiya inqilablarına çıxardı. Bəşəriyyət, onun inkişafına daha çox təsir edən və informasiya inqilabı adlanan dörd mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələdə yazı meydana gəlmişdir. Dünya tarixində ilk yazı (heroqlif) eradan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında qədim Misirdə yaranmışdır. Qədim misirlilər yazını papyrus ağacının yarpaqları üzərində yazırdılar. Eradan əvvəl III minillikdə isə Mesopotamayıda (indiki İraq ərazisi) şumerlər mixi yazıdan istifadə edirdilər. Onlar yazı vasitəsi kimi gil lövhələrdən istifadə edirdilər. Qədim çinlilərin də öz yazı sistemləri var idi. Bambuk ağacı və ipək parça onların yazı vasitəsi idi. Nəhayət, eradan əvvəl II minillikdə bugünkü əlifbaların anası Finikiya əlifbası yarandı. Yunanlar bu əlifbaya sait səsləri bildiren hərfləri əlavə etməklə yunan əlifbasını yaratdılar. Qədim yunanlar yazını perqament (heyvan dərisi) üzərində yazırdılar. Latın və kril əlifbaları da finikiya əlifbasından törəmədir. Belə ki, yazının, əlifbanın meydana gəlməsi nəticəsində informasiyanı, bilikləri saxlayaraq gələcək nəsillərə ötürmək imkanı yarandı.

İkinci mərhələ (XVI əsrin ortaları) kitab çapının ixtirası ilə bağlıdır. Bu inqilab nəticəsində informasiyanın saxlanılmasının tamamilə yeni bir üsulu yarandı. İnsan informasiyanı saxlamaq və yaymaq üçün yeni bir vasitə əldə etdi. Bu vasitə mənəvi və mədəni dəyərləri böyük kütlələrə çatdırmağa imkan verdi. Mətbəələr yaranmamışdan əvvəl isə xəttatlar əsərlərin üzünü köçürüb onların sayını çoxaldırdılar. Kitablari əlilə yazilib çoxaldılması ona olan təlabatı qətiyyən ödəmirdi. Basma üsulu da böyük zəhmət tələb edən və çox geri qalmış bir üsul idi. Alman alimi İohan Quttenberq XV əsrin ortalarından çap dəzgahı ixtira etdi və 1445-ci ildə çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı. Kitab çapı bəşəriyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biridir. O, maarifin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına böyük təkan verdi. Kitab çapı sayəsində insanların topladığı bilik ölkədən-ölkəyə sürətlə yayılmağa, həm də daha tam və doğru şəkildə saxlanılaraq gələcək nəsillərə çatdırılmağa başladı.

Üçüncü mərhələ (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfi ilə bağlıdır. Teleqraf, telefon və radio yarandı. Onlar informasiyanı ixtiyarı həcmdə və yüksək sürətlə ötürməyə və qəbul edib saxlamağa imkan verdi. İnformasiya kommunikasiya vasitələri yarandı.

Dördüncü mərhələdə (XX əsrin 70-ci illəri) mikroprosessor texnologiyası ixtira olundu və fərdi kompüterlər meydana çıxdı. İnformasiyanın elektrik və mexaniki vasitələri keçmişdə qaldı. Onları elektron vasitələr əvəz etdi. Bu vasitələr maşın və cihazları daha kiçik ölçüdə istehsal etməyə və proqramla idarə olunan qurğular yaratmağa imkan verdi. Dördüncü inqilabın baş verməsinin əsas səbəbi ötən əsrin 40-cı illərində elektron hesablama maşınlarının yaranması oldu. Dördüncü informasiya inqilabı bəşəriyyətin sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təkan verdi.

Natiq Mirzəyev,
i.ü.f.d.
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru

Maliyyə menecmentinin informasiya bazası

Hər bir müəssisənin və ümumilikdə iqtisadiyyatın səmərəli maliyyə fəaliyyəti, digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyatında islahatların müvəffəqiyyətlə həyata

keçməsinin təminatıdır. İqtisadi böhrandan tez bir zamanda çıxmaq, iqtisadiyyatın real sektorunda mövcud olan müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyindən asılıdır.

Biznes fəaliyyətində müvəffəqiyyət, işin nəticələri və biznesin uzunmüddətli həyat fəaliyyəti menecerlərin ardıcıl olaraq fasiləsiz fərdi və kollektiv qərarlarından asılıdır. Bu qərarlar müəssisənin dövryyəsinə cəlb edilmiş maliyyə resurslarının hərəkətini təmin edir və onun maliyyə nəticələrinə təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq bütün menecerlər, idarəetmə səviyyələrində profilindən və vəzifəsindən, eləcə də, fəaliyyət yerindən asılı olmayaraq, maliyyə menecmenti sahəsində peşəkar vərdişlərə malik olmalıdırlar.

Müasir maliyyə menecmenti, aktivlərin alınması, birləşməsi, maliyyələşməsi və idarə edilməsilə əlaqədar olan fəaliyyəti öyrənir. Buna uyğun olaraq, maliyyə menecmentinin əsas funksiyaları üç istiqamətdə qərarların qəbuluna yönəldilir: investisiyalar, maliyyə qərarları və aktivlərin idarə edilməsilə əlaqədar qərarlar. Beləliklə o, pul resursları və əmtəə-material qiymətlərinin nisbəti, onların müəssisələrin bölmələri arasında bölüşdürülməsi qaydaları, dividend siyasətinin müəyyən edilməsi, dövryyə vəsaitləri və pul aktivləri ilə işləməyin xüsusi metodlarının formalaşması, müəssisə və banklar arasındakı münasibətləri aydınlaşdırır.

Bu istiqamətdə maliyyə menecmentinin informasiya mənbələrinin araşdırılması və bu informasiyaların dürüslüyü mühüm rol oynayır. Maliyyə menecmentinin informasiya təminatı aşağıdakı əməliyyatları özündə əks etdirir:

- lazımi məlumat massivlərinin müəyyən edilməsi;
- informasiya mənbələrinin seçilməsi;
- lazım olan informasiyaların toplanması;
- sistemləşdirmə, emal və təhlil;
- idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün informasiyaların istifadəsi.

Məlumatların xarakterindən asılı olaraq onlar 2 qrupa bölünür:

1. Ümumi informasiyalar. Onlar məlumat xarakterlidir və müasir vəziyyətin, iqtisadi perspektivlərin və maliyyə bazarının qiymətləndirilməsi üçün vacib olan informasiyalardır. Bu məlumatlar konkret hesabatlarda qeydə alınır. Maliyyə qərarlarının əsaslandırılmasında istifadə olunur.
2. Konkret informasiyalar. Bir qayda olaraq, rəqəmlər şəklində təqdim olunur və hesablamalarda istifadə olunur.

Maliyyə meneceri verilənlərin toplanması və təhlili mərhələsində informasiya mənbələri ilə (konkret mənbəni tapmaq və oradan lazım olan informasiyanı seçmək) işləmək bacarığına və analitik biliyə malik olmalıdırlar. Maliyyə menecmentinin səmərəliliyi çox vaxt informasiya bazasının həcmi və keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. İstifadə olunan informasiyanın keyfiyyəti onun əldə olunmasının müasirliyi, eləcə də, səhih və dəqiqliyi ilə müəyyən olunur.

Məlum olduğu kimi istənilən informasiyanın dəyəri vardır. İnformsiya nə qədər keyfiyyətlidirsə, müvafiq olaraq onun əldə olunması da baha başa gəlir. Bir tərəfdən, maksimum tam və səhih informasiya qeyri-müəyyənlik dərəcəsini aşağı salır və idarəetmə qərarlarının qəbulunda riski azaldır (faktiki göstəricilərin gözlənilən nəticədən aşağı olması ehtimalı), digər tərəfdən isə əlavə informasiyaların əldə olunması və işlənməsinə xərcləri iqtisadi cəhətdən əsaslandırır. Buna görə də informasiya bazası, əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün həm bütün **lazımi** (mövcud), həm də, **kifayət** (qanədici) qədər məlumatları əks etdirməlidir.

İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün maliyyə meneceri müəssisənin həm xarici, həm də daxili mühitinin vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmağa imkan verən informasiyalara malik olmalıdır. Müvafiq olaraq, maliyyə menecerinin istifadə etdiyi göstəriciləri, ümumiləşdirərək, 3 qrupa bölmək olar:

1. **Makromühiti** xarakterizə edən göstəricilər. Yəni, milli və regional bazarların, eləcə də bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin ümumi iqtisadi vəziyyəti. Onlar strateji qərarların qəbulu üçün vacib göstəricilərdir. Maliyyə menecmenti nöqtəyi-nəzərindən bu qrupun ən münüm göstəricilərinə aiddir:

- inflyasiya indeksi;
- MB-n uçot dərəcəsi.

Belə informasiyaların mənbəyi rəsmi sənədlər və DSK-nın göstəriciləridir.

2. **Mikromühiti** xarakterizə edən göstəricilər. Yəni, konkret müəssisələrin fəaliyyəti üçün resursların (material, əmək, maliyyə) vəziyyəti. Bu göstəricilər həm strateji, həm də cari idarəetmənin əsasını təşkil edir. Deməli, strateji biznes-plaqların və cari büdcənin işlənməsi üçün vacib olan göstəricilər aşağıdakılardır:

- istehsalə sərf olunan resursların və reallaşdırılan məhsulların qiymət indeksi;
- vergiqoymanın şərtləri;
- satıcılar və alıcılarla hesablaşma şərtləri;
- rəqiblərin fəaliyyətinin nəticə göstəriciləri.

Maliyyə menecmenti baxımından maliyyə bazarı konyukturasını xarakterizə edən göstəricilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir, ələlxüsus, maliyyə resurslarının əldə edilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə şəraiti.

Rəsmi sənədlər, statistik materiallar, həmçinin. KİV materialları, ixtisaslaşdırılmış saytlar, ixtisaslaşdırılmış məsləhətçi-informasiya firmaları tərəfindən ödənişli əsaslarla verilən biznes-arayışlar informasiya mənbələridirlər. Bəzi kompaniyalar özlərinin müstəqil informasiya toplanması təcrübəsindən istifadə edirlər.

3. **Müəssisənin (firmanın) daxili mühitini** xarakterizə edən göstəricilər. Yəni, onun maliyyə nəticələrini və maliyyə vəziyyətini. Bu göstəricilər müntəzəm olaraq mühasibat və idarəetmə uşotu mənbələri hesabına formalaşır və yüksək dərəcədə düzgünlüyü və etibarlılığı ilə səciyyələnir. Bu göstəricilər maliyyə menecmentinin informasiya bazasının əsasını təşkil edirlər.

Maliyyə menecmentini informasiya bazası olmadan, sistemli informasiyalar əldə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyildir. Firmanın maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və realizə edilməsi, gəlirin maksimumlaşdırılması və sabit normaya çatdırılması, firmalar və onları maliyyələşdirən həm xarici, həm də daxili mənbələr arasında maliyyə ehtiyatlarının daha effektiv hərəkətini təmin edən qərarların qəbul edilməsi məhz maliyyə menecmentinin etibarlı informasiya bazasının yaradılması nəticəsində həyata keçirilə bilər.

Tofiq Paşayev,
i.e.n, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
tofiq53@mail.ru

Ölkənin iqtisadi inkişafında iqtisadi artım problemi

Iqtisadi artım bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı iki göstərici ilə müəyyən edilir. Müəyyən dövr ərzində: 1) Real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması. 2) Hər nəfərə düşən real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması. Bunlardan hər hansı birindən istifadə olunması nəzərdən keçirilən sosial-iqtisadi hadisənin xarakterindən asılıdır. Belə ki, ölkənin hərbi-siyasi potensialı problemi diqqət mərkəzində olduqda birinci, ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda əhəlinin həyat səviyyəsi müqayisə olunduqda isə ikinci göstəricidən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bunun doğruluğunu onunla əsaslandırmaq olar ki, məsələn, Hindistanın ümummilli məhsulu İsveçrənin ümummilli məhsulundan 70% çox olduğu halda, əhəlinin həyat səviyyəsinə görə Hindistan İsveçrədən 60 dəfədən çox geri qalır

Həmişə olduğu kimi, indiki dövrdə də iqtisadi artım bütün ölkələr üçün ən mühüm və zəruri makroiqtisadi göstərici hesab edilir. Çünki iqtisadi artımın mahiyyəti əvvəlki ilə nisbətən cari dövrdə həyat səviyyəsini daha yüksək təmin etməyi, daha çox və keyfiyyətli məhsul yaratmağı və bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirir. Başqa sözlə, iqtisadi artım iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikasını özündə cəmləşdirir. O, həm də ictimai istehsalın son nəticələrini kəmiyyət və keyfiyyətə əks etdirir və əsas amil kimi dinamik inkişafı müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, iqtisadi artım ölkənin inkişaf səviyyəsinin durumunun və mənzərəsinin meyarı kimi çıxış edir. Bunlardan başqa, iqtisadi artım istehsalın genişlənməsinə maliyyə imkanı və təminatı yaradır, bütünlükdə sosial məsələlərin operativ həllinə təminat verir, insan kapitalının gerçəkləşməsi üçün əlverişli maliyyə şəraiti formalaşdırır.

Cəmiyyətdə iqtisadi artım bir sıra zəruri amillərlə, hərəkətverici qüvvələr və səbəblərlə sıx əlaqədədir. Təbii vasitələrin və əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini, əsas kapitalın

həcmi, texniki tərəqqini, məcmu xərclərin səviyyəsinin artırılmasını, çoxalan ehtiyat və vasitələrin faydalı, səmərəli bölgüsünü iqtisadi artımın amilləri kimi təsnifləşdirmək olar. İqtisadi artımın elə amilləri də var ki, onlar bu artımın keyfiyyət durumuna təsir edir. İstehsalın proporsional inkişafı, maddi olaraq onun mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın quruluşunun bütünlükdə tənzimlənməsi və s. belə amillərdəndir. Bu amillər qrupunun fəaliyyət mexanizmini iqtisadi proseslərin tipindən asılı olaraq reallaşdırmaq mümkündür.

Eyni zamanda, iqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri mövcuddur və demək olar ki, bu tiplər həmişə yanaşı tətbiq olunur. Ekstensiv tip məhsul istehsalının artmasında öləri əlavə istehsal vasitələrinin və işçi qüvvələrinin cəlb edilməsini şərtləndirir. İntensiv tip isə məhsul istehsalını əlavə qüvvələr cəlb etmədən mövcud imkanlardan gərgin və səmərəli istifadə yolu ilə artırmaq deməkdir. Bu səbəbdən iqtisadi artımın intensiv tipi daha çox məhsuldar olan, məhsul verən və səmərəli istehsal tipi hesab edilir. İşçi qüvvəsinə, maddi ehtiyatlara qənaət də iqtisadi artımın intensiv tipinin əsas göstəriciləri sırasına daxildir. Təkcə kənd təsərrüfatında deyil, maddi istehsalın bütün sahə və sferalarında tətbiq olunan iqtisadi artımın sürətinə və həcminə insan amili də böyük təsir göstərir. Başqa sözlə, bütün digər vasitələrə baxmayaraq, insan kapitalı iqtisadi artımın başlıca səbəbi və hərəkətverici qüvvəsidir. Bu ondan irəli gəlir ki, kapital və torpaq iqtisadi artımın passiv, ümumi, xüsusi bilik və vərdislərə malik olan insanlar isə aktiv amillərdir.

Bütünlükdə cəmiyyətdə, həmçinin maddi istehsal sahələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, dövlət tənzimlənməsi bütünlüklə iqtisadi artıma da şamil edilir. İstehsalın artımı, məcmuluğun həlli, yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması və bu məsələnin diqqət mərkəzində saxlanması, gəlirlərin, ümumi milli məhsulun, ümumdaxili məhsulun həcmi artırılması və s. bütün bu kimi məsələlər iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsi obyektinə aiddir.

Bunu son dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qazanılmış nəticələr də göstərir. Bu müddət bir çox sahələrdə, xüsusən qeyri-neft sektorunun inkişafında yüksək artım qeydə alınmışdır.

Onu qeyd etmək olar ki, Strateji Yol Xəritəsi milli iqtisadiyyatımızın yaxın, orta və uzunmüddətli dövrdə dinamik inkişafına real zəmin yaradır. Bəlidir ki, strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir. Prezidentin fərmana əsasən, milli iqtisadiyyat perspektivi və onun 11 prioritet sektoru üzrə strateji yol xəritələrinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın yaxın, orta və uzunmüddətli perspektivdə inamlı inkişafını təmin edəcək. Milli iqtisadiyyat və onun 11 sektoru üzrə strateji yol xəritələri müəyyənləşdirilərkən indiki dövrdə meydana çıxan yeni çağırışlar və qarşıda duran prioritet vəzifələr nəzərə alınıb. Bəhs olunan Fərmanla təsdiqlənən strateji yol xəritələrində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması ilə bütünlükdə milli iqtisadiyyatımız, onun aparıcı sektorları tamamilə yeni və daha möhkəm əsaslar üzərində inkişaf edəcəkdir. Xüsusilə qeyd etmək istəyirəm ki, Prezident İlham Əliyevin imzaladığı müvafiq Fərmanda nəzərdə tutulan tədbirlər ölkədə investisiya və rəqabət mühitini daha da yaxşılaşdırmaqla iqtisadi aktivliyin artmasına və iqtisadi artımda öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

İqtisadi artım problemi və onun səmərəli həlli yolları ilə bağlı bir neçə təklif vermək istərdim.

Məlumdur ki, tarixən müxtəlif ölkələrdə iqtisadi artımın bir çox modelləri işlənib hazırlanmış, tətbiq və istifadə edilmişdir. Bu baxımdan bizim ölkəmizdə də iqtisadi artımın milli modelini formalaşdırmaq zəruridir. Bundan başqa, iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsi daha da dürüstləşdirilməli və əsaslı olaraq sosialyönlü iqtisadiyyata və bazar iqtisadiyyatının tələbinə uyğun təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda, iqtisadi artımın sürəti məsələsi daim və xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı, buna dövlət qayğısı və nəzarəti daha da gücləndirilməli, onun tərəddüdü, artıb-azalması prosesi müntəzəm təhlil edilməli, qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün imkan və mənbələr aşkar olunmalı və onlardan istifadə edilməlidir. Ölkənin bütün istehsal sahələrində innovasiya nailiyyətlərinin və yeniliklərinin tətbiqini də yaddan çıxarmaq olmaz. Fikrimizcə, sahibkarlar, iş adamları, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan digər subyektlər üçün iqtisadi artımın bütün məsələləri üzrə müntəzəm söhbətlər, mühazirələr təşkil olunmalı və bu yönümlü başqa tədbirlər həyata keçirilməlidir. Nəhayət, makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadi artım siyasəti vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti ilə daha səmərəli əlaqələndirilməlidir.

Reyhan Əsgərova,
i.e.n., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Reyhan-askerova@mail.ru

İqtisadi böhranın maliyyə bazarına təsiri və bu şəraitdə bank nəzarətinin fəaliyyət istiqamətləri

Son dövrlərdə tez-tez dünya iqtisadi böhranının səngiməməsi, hətta bu böhranın yeni bir dalğa ilə iqtisadiyyata təsir etməsi barədə iqtisadçıların fikirləri üst-üstə düşür. 2008-2011-ci illərin dünya böhranının səbəbləri müzakirə olunduqda bəzən bunu investorların panikaları ilə əlaqələndirirlər. Böhranın mənbəyi və inkişafına diqqət yetirsək görürük ki, 2007-ci ildə başlayan böhran aşağıdan yuxarıya doğru inkişaf edirdi. Dəqiq desək bu dövrdə kredit bazarının “qızması” əsas səbəblərdən biri oldu ki, bunun da nəticəsində ipoteka böhranı, ardınca isə ABŞ-ın maliyyə böhranı baş verdi. Nəzərə alsaq ki, ABŞ və Avropa iqtisadiyyatı bir-biri ilə sıx əlaqədədir, böhranın avropaya keçməsi danılmaz faktdir. Növbəti addımda böhran artıq yuxarıdan aşağıya doğru getməyə başladı. Belə ki, 2011-ci ildən dövlətlər öz iqtisadi artımlarını stimullaşdırma və dövlət büdcəsi problemlərini aradan qaldırma bilmədilər. Bu da əlbəttə ki, investorların iqtisadiyyata sərmayə yatırmaq istiqamətində maraqlarını azaltmış oldu, investisiyaların həcmi kəskin şəkildə azaldı, bunun ardınca iqtisadi artım səviyyəsi düşdü, işsizlik səviyyəsi artdı. İqtisadi böhran dünya maliyyə-bank sistemində çox ciddi problemlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində bu sistemdə köklü islahatların aparılması məsələsini ortaya qoydu. Bu problemin ortaya çıxması ondan xəbər verirdi ki, bu vaxta kimi banklar özlərinin korporativ maraqlarını güdərək, istər kredit, istərsə də qiymətli kağız bazarında müxtəlif möhtəkir əməliyyatların aparılmasına üstünlük verirdilər və bankların fəaliyyətinə nəzarət sistemi isə banklar üzərində nəzarətini mükəmməl qurmamışdı. Bu vəziyyətdə ayrı-ayrı dövlətlərə iqtisadi böhranın təsiri ilk növbədə ölkənin valyuta sisteminin möhkəmliyindən, milli kredit institutlarının kapitallaşma və likvidlik səviyyəsindən, bu dövlətlərin digər ölkələrin bank sistemindən, həmçinin öz banklarından asılılıq səviyyəsindən və s. bu kimi vəziyyətlərdən asılıdır. Bank müştəriyə kredit təqdim etdiyi zaman kredit vəsaitinin yerləşdirilməsi faydalılığını əsas götürür. Dövlətin maraqlarını qorumaq kommersiya bankının gəlir götürmək prinsipinə mane olur. Bu səbəbdən bankların fəaliyyətinə nəzarət orqanları bank fəaliyyətinə nəzarəti elə qurmalıdırlar ki, həm kommersiya banklarının gəlirlilik səviyyəsinə mane olmasınlar, həmçinin də bank sistemi vasitəsilə ölkədə inflyasiya yaranmasının qarşısını almış olsunlar. Müasir maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin universallaşması öz növbəsində tənzimləmə alətlərinin də inkişafını, yeniləşməsini tələb edir. Bununla da dünya səviyyəsində təşkilatı quruluşlarda, mərkəzi bankların məqsəd və funksiyalarında əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirilməyə başlayır. Bu əhəmiyyətli bank nəzarəti və pul-kredit tənzimlənməsinin bir-birindən ayrılmasında özünü büruzə verir. Belə islahatların həyata keçirilməsi özünü xüsusi nəzarət orqanlarının, tənzimləmə orqanlarının yaranmasında büruzə verir ki, bu da ölkəmizdə baş verdi. “Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası” publik hüquqi şəxsin yaradılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 fevral 2016-cı il Fərmanı ölkənin bank sektorunun gələcək inkişafına və əhəmiyyətli, bank müştərilərinin ölkə banklarına etibarının artmasına səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində bankların müştəri bazasının genişlənməsi, kredit bazarında likvidliyin artması deməkdir. Bank sistemini gələcək inkişafı bu göstəricilərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Kamil Abdullayev,
i.e.n., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamil.abdullayev.1965@mail.ru

İstehsal amillərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında innovasiyaların rolu

Cəmiyyət istehlak edə bilmədiyi kimi, istehsal da etməyə bilməz. İstehsal istehlak etmək məqsədilə həyata keçirilir. İnsanlar ən qısa müddətdə belə, maddi nemətlər istehsalını,

dayandıra bilməzlər. Çünki bu nemətlər daim istehlak edilir. Qida məhsulları yeyilir, köhnə paltarlar köhnəlib sıradan çıxır və s. Bütün bunların əvəzinə yenilərini istehsal etmək lazımdır. Deməli maddi nemətlər daim yaradılmalıdır, istehsal ildən ilə fasiləsiz olması üçün ictimai məhsulun müəyyən hissəsini istehsal vasitələrinə çevirmək zəruridir. Bu o deməkdir ki, ictimai məhsul təkcə istehlak məhsulundan ibarət deyildir.

Istehsal amilləri törəmə resurslardır. Resurslardan fərqli olaraq, istehsal amilləri yalnız qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində olur. Ona görə də istehsal həmişə onun amillərinin qarşılıqlı fəaliyyət birliyidir. Odur ki, maddi maddi nemətlərin hazırlanmasında hansı amillərin iştirak etməsi məsələsini aydınlaşdırmaq çox vacibdir. Beləki müəyyən məhsulun istehsalı üçün öz amilləri dəsti vardır. Ona görə onların təsnifatına - böyük qruplarda birləşdirilməsinə tələbat vardır.

Istehsal amillərinin öyrənilməsinə və onların ayrıca qruplarda təsnifatına müxtəlif yanaşma mövqeləri vardır.

İqtisadi proseslərin səmərəliliyi və ümumilikdə iqtisadi sistemin dayanıqlığının təmin edilməsinə tələblər tənzimlənən intensiv inkişafın innovativliyini zəruri edir. Əks halda, iqtisadi maraqlara əsaslanan artım iqtisadiyyatının sosial və ekoloji çatışmazlığı nəinki aradan qaldırmaq, hətta yumşaltmaq belə çətinləşir. Bir sözlə, innovativlik və innovativ fəaliyyət dayanıqlı inkişafın zəruri sərti kimi qəbul edilməli, insan həyatının bütün sahələrində elmin rolu artırılmalıdır.

Innovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir.

Innovasiya fəaliyyəti iqtisadi proseslərin idarə edilməsinə qeyri-ənənəvi, daha mütərəqqi yanaşmaları əhatə edir. Elmi ideyaların kommersiyalaşması, ilkin yanaşmada idarəetmə sahəsində daha cəlbədicə görünür. Bununla belə, idarəetmənin praktiki təkmilləşdirilməsində, o cümlədən idarəetmə obyektində dəyişikliklərə innovasiyalı yanaşmalar, böyük vəsait və vaxt sərfi ilə müşayiət olunur. Belə ki, idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi məsələsi perspektivli istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini, iqtisadi-texnoloji, ekoloji, sosial və digər aspektlərdə əsaslandırılmasını tələb edir.

“İnnovasiyanın məqsədi-idarəetmə obyektini dəyişməkdir, yeni elmi, texniki, iqtisadi və sosial effekt əldə etməkdir. Innovasiya yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklinə təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir”. Elmi biliklərin kommersiyalaşması innovasiya fəaliyyəti mühitinin, xüsusilə onun iqtisadi reallıqdakı xüsusiyyətlərini əyaniləşdirməklə bir sıra nəzəri və praktik problemlərə aktualıq verir. Görmək çətin deyildir ki, belə vəziyyət iqtisadi innovasiya sistemlərinə xüsusi diqqəti şərtləndirir. Praktikada iqtisadi texnologiyaların reallaşması, bir qayda olaraq, digər mərhələlərlə bərabər yeni yanaşmaların sınaqdan çıxarılması ilə müşayiət olunur. Məhsul və proses innovasiyalarının sınaqdan çıxarılması kollektiv səylərin koordinasiyasına, eksperimental şəraitin yaradılmasına, risk menecmentinə və qismən bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasına xeyli vaxt və vəsait sərfi tələb edir.

Baxış Ələsgərov,
dosent

Yaqub Səmədov,
dosent

ADPU-nun Ağcabədi filiali

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Azərbaycan neft məhsullarının daşınması istiqamətində əldə olunan uğurlar (1994-2008-ci illər)

Tarixdə “Əsrin müqaviləsi” adını almış beynəlxalq əhəmiyyətli müqavilə 20 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin gərgin əməyinin nəticəsi olaraq bakıda Gülüstən sarayında imzalandı. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın istər beynəlxalq vəziyyətinə, istərsə də daxili iqtisadi potensialına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərdi və

Azərbaycan neft məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması istiqamətində geniş imkanlar yaratdı. Ona görə də, “Əsrin müqaviləsi çərçivəsində Azərbaycan neft məhsullarının daşınması istiqamətində əldə olunan uğurlar”ın elmi baxımdan tədqiqi və öyrənilməsi bu baxımdan aktualıq kəsb edir.

Dogrudan da, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan neft məhsullarının daşınması sahəsinin inkişaf etdirilməsi yollarını mühüm təsərrüfat vəzifəsi kimi irəli sürüldü. Ona görə ki, neft sənayesinin inkişafı, hasilatın artırılması ilk növbədə, anbarlara yığılıb toplanmış neft məhsullarının lazımi yerlərə çatdırılmasını tələb edirdi. Düzdür, neftin daşınması sahəsində əvvəllər də, müəyyən uğurlar (istər demiryolu vasitəsilə, istər kəmərlər vasitəsilə, istərsə də su yolu vasitəsilə) əldə edilmişdir. Lakin bu uğurlar hal-hazırkı mövcud təlabatlara demək olar ki, tam cavab vermirdi. Bu baxımdan “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra hasil olunacaq milyonlarla ton xam nefti Qərbi bazarlarına çıxaracaq ixrac boru kəmərinin hansı istiqamətdə çəkiləcəyi və onun hansı ölkələrin ərazisindən keçiləcəyi məsələsi də uzunmüddət mübahisəli mövzulardan birinə çevrildi. İlk günlərdən bununla əlaqədar müxtəlif təklif və ideyalar irəli sürüldü, hətta bəzi dövlətlər tərəfindən bu istiqamətdə rəsmi Bakıya böyük təzyiqlər də göstərildi. Lakin prezident H.Əliyevin siyasi iradəsi, prinsipial və qətiyyətli mövqeyi nəticəsində, habelə o zaman ARDNŞ-nin birinci vitse prezidenti vəzifəsində çalışan cənab İlham Əliyevin danışıqlar prosesindəki diplomatik məharəti hesabına, tərəfdaşlarını inandırmaq bacarığı sayəsində Azərbaycan neftinin nəqli barədə optimal qərarlar qəbul edildi. 1996-cı ilin yanvar ayında Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə nəql edilməsi haqqında Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında hökumətlərarası saziş imzalandı və 1997-ci ilin oktyabr ayında həmin boru xətti istifadəyə verildi. 1997-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında neftin Qara dənizə çıxarılması üçün Bakı-Tbilisi-Supsa marşrutu ilə neftin nəqlini nəzərdə tutan saziş imzalandı. 1999-cu il aprelin 17-də müstəqil respublikamızın tarixində daha bir əlamətdar hadisə yaşandı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentlərinin iştirakı ilə uzunluğu 850 km-ə çatan illik buraxılış qabiliyyəti isə 5 milyon ton olan Bakı-Supsa neft kəməri ilə bərabər Gürcüstanın Qara Dəniz sahilində inşa olunan Supsa ixrac terminalı da istismara verildi.

Bununla belə, həmin kəmərlər yenə də, Azərbaycanın getdikcə artan ehtiyaclarını tam ödəmək iqtidarında deyildir. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft hasilatının çoxalması və daha münasib ixrac boru kəmərinin qısa bir zamanda inşasını zərurətə çevirdi. Prezident H.Əliyev bununla bağlı müdrik qərarını ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında verdi və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru neft kəməri ideyasını da ilk dəfə olaraq gündəmə gətirdi. Tezliklə həmin kəmərin alternativsizliyi “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak edən şirkətlər, habelə onların təminatçısı olan dövlətlər tərəfindən də qəbul edildi.

1998-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri BTC-nin tikintisi ilə bağlı “Ankara bəyannaməsi”ni imzaladılar. 1999-cu ilin noyabr ayının 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ərazilərindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Neft Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” (1) razılaşma əldə olundu. BTC-nin reallaşması “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra Azərbaycan üçün ikinci mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisə oldu.

2002-ci il sentyabr ayının 18-də Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas İxrac Boru Kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirildi. Bu respublika Prezidenti H.Əliyevin yeni neft strategiyasının əməli nəticəsi və Cənab İlham Əliyevin o dövrdə əfsanə hesab olunan və gələcəkdə çəkiləcək neft kəmərinin reallığa çevrilməsində göstərdiyi fədakarlığın məntiqi nəticəsi idi. Respublikamızın dinamik iqtisadi inkişafına təkan verən yeni neft strategiyası 2003-cü ilin oktyabrından başlayaraq, Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam etdirildi.

Artıq onun dövründə ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayan transmilli layihələrin gerçəkləşdirilməsi məsələsi yenidən diqqət mərkəzinə gətirildi və 2004-cü ilin fevralında BTC-nin maliyyələşdirilməsi məsələsi tam şəkildə həll olundu. 2004-cü il fevral ayının 4-də Bakının “Gülüstən” sarayında Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar sənədlərin imzalanması mərasimi keçirildi. Müqaviləyə əsasən, ümumi dəyəri 3,6 milyard ABŞ dolları olan layihənin xərclərinin təxminən 30%-i səhmdarların vəsaitləri hesabına, qalan 70%-isə üçüncü tərəfdən maliyyələşmə formasında həyata keçirilməli idi. (2) Prezident

İlham Əliyev "Xəzər neft, qaz, neftayırma və neft kimyası-2004" XI beynəlxalq sərgi konfransının açılışında BTC neft kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsindən və burada gedən inşaat işlərinin uğurlarından söz açdı. (3) Təsadüfi deyildir ki, BTC neft kəmərinin reallaşmasında və digər global enerji layihələrinin gerçəkləşdirilməsində mühüm xidmətlərinə görə Türkiyənin tanınmış, nüfuzlu nəşrlərindən olan, "Siyasət" jurnalının idarə heyəti Prezident İlham Əliyevi "2004-cü ilin "dövlət adamı" elan etdi (4). Bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, artıq gərgin zəhmət hesabına BTC neft kəməri tam istifadəyə verildi və kəmərin açılış günü əldə olunan nailiyyətlərə aşağıdakı şəkildə yüksək qiymət verildi. "İyulun 13-ü (2006-cı il iyulda BTC neft kəmərinin açılışı oldu) Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru kəmərinin rəsmi açılışı H.Əliyevin neft strategiyasının tənənesi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gündür"(5). Bundan əlavə 2007-ci ildə magistral qaz kəmərlərinin də inşasında rekord nəticələr əldə edildi və hətta, 2008-ci ildə bu sahə üzrə rekord miqyasda - 262 km uzunluğunda yeni xətlərin çəkilməsi nəzərdə tutuldu. (6) Göründüyü kimi "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində həyata keçirilən bu uğurlu siyasət Azərbaycan neft məhsullarının daşınması sahəsində böyük dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bunu aşağıdakı rəqəmlərdən də aydın görmək mümkündür. Belə ki, 1994-cü ildə Azərbaycanda 9,6 milyon ton neft, 6 milyard kub metr qaz hasil olunmuşdursa və onun az bir hissəsinin xaricə ixracı nəzərdə tutulmuşdursa, artıq gələcəkdə bu rəqəm xeyli artırılaraq 60 milyon tona, qaz hasilatının isə 30 milyard kub metrə çatdırılması (7) və onun da xeyli hissəsinin xaricə ixrac olunması nəzərdə tutulmuşdur. Sözsüz ki, bu mühüm təsərrüfat vəzifələrinin həyata keçirilməsində əsas məsuliyyət neft məhsullarının daşınması sahəsinin üzərinə düşür.

Beləliklə, bəhs olunan dövrdə əldə olunan bütün bu nailiyyətlər və həyata keçirilən layihələr neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil etmiş, həmçinin neft sənayesinin bütün sahələrinin dinamik inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş və gələcəkdə bu istiqamətdə həyata keçiriləcək digər mühüm layihələrin reallaşdırılmasında, respublikamızın iqtisadi baxımdan daha qüdrətli dövlətə çevrilməsində öz əhəmiyyətli təsirini yenə də göstərəcəkdir.

Zöhrab İbrahimov,
dosent
Hikmət Babayev dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kommersiya bankının kredit siyasəti və onun həyata keçirilməsində kreditləşdirmənin rolu

Makrosəviyyədə kredit siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm hissəsidir. Milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafı bir çox mənada onun həyata keçirilməsindən asılıdır. Onun təhlili göstərir ki, kreditdən istifadə edilməsi istehsal və tədavülün inkişafına böyük təsir göstərir. Təsərrüfatda kreditlərin xeyli artmasına baxmayaraq, həm tədavül, həm də əsas kapitalda tələbat kəskin olaraq qalır. Nəzəriyyə və praktika bank kreditlərinin rolunun yüksək olmadığını göstərir. Bank investisiyaları investisiya proseslərinin inkişafına, kiçik və orta məüsisələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə ciddi təsir göstərmirdi.

Kredit mexanizmində qalıq metodu üzrə kreditləşdirmə üstünlük təşkil etməkdədir. Bu, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin inkişaf məsələlərinin həllində məsrəfli metoddur. Praktikada kreditləşdirmə üçün yalnız fondların dövriyyəsinin müxtəlif mərhələlərində obyekt borcalanlardan kreditləşdirmə üçün uyğun gəlməyən ssuda hesabından istifadə edilməsi üstünlük təşkil edir. Bu, iqtisadiyyatın real sektorunun cari fəaliyyətinin kreditləşdirilməsinin inkişaf məsələlərinə uyğun gəlir. Qüvvədə olan və ödəmələrin müəyyən edilmiş növbəliklə ssudanın hesablaşma hesabından bağlanmasını nəzərdə tutan qaydalar bankın kredit riskini artırır, ssudanın bağlanmasının borcalanın dövriyyəsiindən vəsaitlərin azad olunması ilə birbaşa əlaqəni istisna edir.

Kreditin verilmə qaydası ssudanın operativ şəkildə təklif edilməsini təmin etmir; ssudanın verilməsi ilə kreditləşdirmə obyekt arasında bilavasitə əlaqə yoxdur ki, bu da kreditdən məqsədli istifadə üzərində nəzarət prosesini bahalandırır və mürəkkəbləşdirir.

Qüvvədə olan kreditləşdirmə mexanizmi aşağıdakı istiqamətlərdə ciddi şəkildə yenidən qurulmalıdır:

- 1) Borcalanın sahəvi spesifikasiyası və bank məhsulunun xarakteri nəzərə alınmaqla kreditləşdirmə mexanizminin differensiasiyası;
- 2) Kreditləşdirmənin inkişafının iqtisadi sərhədlərinə əməl edilməsi;
- 3) Fondların dövryyəsinin başlanğıcında kredit vəsaitlərinin operativ və az əməktutumlu avanslaşdırılması formasında ödəmə dövryyəsinin fasiləsizliyinin dəstəklənməsi;
- 4) Kreditləşdirmə obyektlərinin inkişafı və iriləşdirilməsi;
- 5) Bankın kredit xərclərinin azaldılmasının dəstəklənməsi.

Kommersiya bankları tərəfindən müştərilərin kreditləşdirilməsinin rəngarəng metodları üçün şərait yaradılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, qəbul olunmuş inkişaf konsepsiyasına müvafiq olaraq, korporativ müştərilərin fəaliyyətində layihə kreditləşdirilməsinin inkişafını nəzərdə tutan innovasiya elementi mühüm yer tutmalıdır. Bu zaman həmin korporativ müştərilərin sahəvi mənsubluğunun müxtəlifliyi də ərazi-sahə kompleksləri səviyyəsində kreditləşdirmə mexanizmlərinin dəyişdirilməsini tələb edir.

Zənnimizcə, kreditləşdirmənin sərhədlərini müəyyən edərkən differensiallaşdırılmış yanaşma tətbiq olunmalıdır. Zəruri şərtlərdən biri kreditləşdirilən layihədə borcalanın öz xüsusi kapitalının iştirak etməsidir. Mövsüm sahələrində xüsusi kapitalın qoyuluşu minimal tələbat dövrünə uyğun gəlməli, qeyri-mövsüm sahələrdə isə - 30-50% təşkil etməlidir. Bu, kredit riskinin bankla borcalan arasında paylanmasına səbəb olacaqdır.

Kreditləşdirmə mexanizmi kredit xəttinə əsaslanmalı, onun elementlərinin məzmunu isə kreditləşdirilən layihələrin modellərinin (ənənəvi, investisiya, innovasiya) xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

İnvestisiya kreditləşdirilməsi bir qayda olaraq mövcud müəssisənin əsasında istehsalın modernləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə yönələn ənənəvi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi kimi çıxış etməlidir. İnvestisiya kreditləşdirilməsinin tətbiqinin meyarı aşağıdakı parametrlər olmalıdır: mövcud müəssisənin əsasında investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi, habelə layihənin kapitaltutumluluğunun müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirin həcmindən çox yüksək olmaması, layihənin təşəbbüskarının öz xüsusi vəsaitlərinin ən azı 15%-ni qoymağa qabil olması.

Bu gün kreditləşdirmə obyektlərinə əsasən aşağıdakılar aiddir: dövryyə vəsaitlərinin qoldurulması, avadanlığın, daşınmaz əmlakın satın alınması, avtomobilin əldə edilməsi. Kapital qoyuluşları ilə bağlı olan obyektlərin kreditləşdirilməsindən nisbətən az istifadə olunur. Sadələşdirilmiş kreditləşdirmə sxemləri və prosedurları (overdraft, girovsuz ekspress-kreditlər, müxtəlif növ layihə maliyyələşdirilməsi) tətbiq edilir.

Qüvvədə olan kreditləşdirmə mexanizmində ciddi çatışmazlıqlar var. Belə ki, borcalanın kredit ərizəsinə və sənədlərinə uzun müddət baxılır, müştəriyə fərdi yanaşma tətbiq olunmur, bürokratik prosedurlar çoxdur, kiçik biznesə kredit üzrə faiz yüksək olaraq qalır.

**Səriyyə Tağızadə,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
Tağızadə-62@mail.ru**

Regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri

Dayanaqlı iqtisadi sistemin formalaşmasında və dinamik inkişaf əldə etməsində mühüm rola malik olan sahibkarlıq fəaliyyəti tək-cə iqtisadi tərəqqiyə təkan verən faktor kimi deyil, eyni zamanda, sosial rifah halının yaxşılaşmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı iqtisadi siyasətin əsas prioritet istiqamətlərindəndir ki, bu istiqamətdə ardıcıl olaraq dövlət sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin genişləndirilməsi, sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı və müxtəlif növ xidmətlərin

göstərilməsi kimim kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində özəl sektorun sosial iqtisadi inkişafında və ÜDM istehsalında xüsusi çəkisi artmışdır.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən bu və ya digər şəkildə yardımlar edilir. Buna beynəlxalq təcrübənin, o cümlədən elmi nailiyyətlərin təbliğini, güzəştli kreditləri, informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə dəstəyi, texniki yardımları, ixtisaslı kadrların hazırlanmasını və digər məsələlərdə göstərilən köməyi aid etmək olar.

Son illər sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsi bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu məqsədlə qəbul edilmiş normativ hüquqi sənədlər, sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi iş adamlarında özünə əminlik hissini artırmış, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, xüsusilə də regionlarda yeni sahibkarlıq subyektlərinin genişlənməsinə, xüsusilə də regionlarda yeni sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətə başlamasına təkan vermişdir.

Hazırda büdcə gəlirinin əksər hissəsi özəl sektordan daxilolmalar hesabına formalaşır.

Ölkədə yaradılmış əlverişli işgüzar mühit sahibkarlıq subyektlərinin sayının artım dinamikasına müsbət təsir göstərməkdədir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında aqrar bazarın tənzimlənməsində bazarda fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektlərinin yeni formalarının təşəkkül tapması və inkişafı mühüm yer tutur. Təhlil göstərir ki, ölkəmizdə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının arasında kiçik fermer təsərrüfatları daha da xüsusi çəkiyə malikdir. Belə bir vəziyyət istehsal olunan əmtəəlik məhsulun səviyyəsinə, istehsalın həcminə, bu sahədə dövlət tənzimlənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Kiçik həcmdə məhsul istehsalının satışının təşkili də o qədər də səmərəli olmur.

Bəzən iri fermer təsərrüfatlarının yaradılmasına bir mənalı münasibət bəsləyirlər. Əlində iri fermer təsərrüfatlarının yaradılmasında əsas məqsəd məhsuldarlığı yüksəltməkdən ibarətdir.

Fermer təsərrüfatlarının ixrac qabiliyyətinə malik olan məhsullar istehsal etməlidirlər. Bunun üçün innovativ texnologiyalardan aqrar sektorda daha çox istifadə edilməlidir. Təsərrüfat subyektləri ixrac qabiliyyətinə malik olan məhsullar istehsal etməlidirlər ki, bunun üçün innovativ texnologiyalardan aqrar sektorda daha çox istifadə edilməlidir. Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı uzunmüddətli aktivlərin bazar şəraitinə uyğun yenilənməsindən, təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyindən, investisiya qoyuluşlarının həcmindən və səmərəli istifadəsindən asılıdır. Məlumdur ki, investisiya gələcək dövrdə gəlir götürmək məqsədi ilə istifadə edilən uzunmüddətli qoyuluşlardır. İnvestisiya qoyuluşunda vəsaitlərin qoyulması, xərclənməsi ilə əldə edilən gəlir arasında uzunmüddətli vaxt tələb olunur. Bu gün normal fəaliyyət göstərən maşın və avadanlıqlar həm fiziki, həm də mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Ona görə də bu istehsal güclərinin normal vəziyyətdə saxlanması, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal güclərinin normal vəziyyətdə saxlanması, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək məqsədilə fasiləsiz investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi vacibdir. Dünyanın texnoloji üstünlüyü olan ölkələrdən yeni texnika və texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi, onların tətbiqi üçün maliyyə vəsaitlərinin mövcud olması vacib məsələlərdəndir. Bunun üçün həm daxili imkanlardan həm də dövlət dəstəyindən istifadə edilməlidir. Bu istiqamətdə iri aqro parkların yaradılması məqsədə uyğun hesab edilir.

Fikrimizcə əsas problemlərdən biri aqrar sahənin inkişaf potensialının düzgün qiymətləndirilməməsidir. Ölkəmizin təbii imkanları yüksək rentabelli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və satışına imkan verir. Eyni zamanda emal sənayesinin xammala olan tələbatını ödəmək də mümkündür. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində ixrac yönümlü məhsullar istehsal etmək olar. Çünki aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün daxili bazarı formalaşdırmaq, onun istehlak məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, ixrac üçün məhsul istehsal etmək və ixrac potensialı lazımdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını artırmaq üçün yaradılmasını və iri korporasiyaların formalaşmasının vacib şərtlərdən hesab edirik. Bu kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və satışına çəkilən xərcləri azaldır, məhsuldarlığın və rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olar.

Hesab edirik ki, aqra bazarın tənziqlənmişində ixrac yönümlü məhsulların həcmnin artırılması və idxalı əvəzləyən istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Araşdırmalar göstərir ki, sahibkarlar istehsal etdikləri məhsulların daxili və xarici bazarlarda səmərəli satışını həyata keçirmək üçün marketinq xidmətləri təşkil etməlidirlər.

Regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də rəqabət mühitinin formalaşmasıdır. Təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin yüksəldilməsinə fermer təsərrüfatlarını, bankları, aqroservis, lizinq mərkəzlərini daxil etmək olar. Hesab edirik ki, ölkəmizin iqtisadi qüdrəti artdıqca banklar arasında rəqabət daha da güclənəcək və nəticədə onların faiz dərəcələri aşağı salınacaq. Bu isə təsərrüfatlar üçün əlverişli maliyyə imkanlarının artırılması deməkdir. Həmçinin regionlarda aqroservis, lizinq mərkəzlərinin çoxaldılması da onlar arasında rəqabətin artmasına səbəb olar ki, bu da daha ucuz texniki xidmətlərin təşkilinə təsir göstərir.

Regionlarda təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

1. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə imkanlarının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradan mümkün bütün şərtlərdən maksimum istifadə olunması;
2. Müasir texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması. Xüsusilə internetdən istifadə etməklə informasiya mübadiləsinə nail olunması;
3. Elektron biznesin inkişafının təmin edilməsi;
4. İdarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və vergi sisteminin daha da sadələşdirilməsi;
5. Biznes mühitinin daim və sistemli olaraq təkmilləşdirilməsi;
6. Milli valyutanın məzənnəsinin qorunması şərti ilə əsas ticarət tərəfdaşlarının valyutaları ilə sərbəst ticarət əlaqələrini aparılması. Bu həm də tərəflər arasında ticarət etimadı, biznes etimadı, tərəfdaşlıq etimadı, informasiya etimadının möhkəmlənməsinə şərait yaradar.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənziqlənmişində istifadə volunan vasitələrin spesifik tətbiqi onların əlaqələndirilməsini, paralel şəkildə istifadəsini, bazar iştirakçılarının fəaliyyətini stimullaşdırılmaqla həmin vasitələrin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bütövlükdə mövcud iqtisadi şəraitdə struktur siyasəti vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənziqlənmiş iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin optimallaşdırılması, rəqabətli bazarın formalaşdırılması, infrastruktur sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi və investisiya qoyuluşunun, o cümlədən ölkəyə investisiya cəlbinin stimullaşdırılması prinsipləri şəraitində reallaşır.

Murad Bayramov,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
bizimmurad@yahoo.com

Cənub regionunun sosial-iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşların əhəmiyyəti

Azərbaycan müstəqil olduğdan sonra iqtisadi tənəzzül baş verməyə başladı. Bu təkcə kənd təsərrüfatında deyil, bütün iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə özünü biruzə verdi. SSR-də iqtisadiyyat vahid sistem təşkil etdiyinə görə, respublikalar bir-birindən asılı vəziyyətdə olduğuna görə ölkələrin ayrılması ilə vahid iqtisadiyyat sistemi çökmüş oldu. Azərbaycanda sənayeləşmə ilə bağlı olaraq kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatdakı payı getdikcə azalmışdır. Bu durum sənayeləşmənin bir nəticəsidir. Qaldı ki, kənd təsərrüfatı hələ də Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi yeri vardır

Ulu öndərin ölkəyə rəhbərliyə yenidən qaydıışı ilə nəinki Azərbaycanın uğurlu gələcəyi təmin olundu, düzgün yol seçildi, həm də ümumi dünya siyasətində pozulmuş tarazlıq bərpa edildi. "Xalq mənə ümid bəsləyir, mən də bu ümidi doğrultmaq üçün ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram və həyatımı xalqıma qurban verməyə hazırım" kəlamı xalqın yaddaşında həkk olunmuşdur.

Məhz Heydər Əliyev xalqımızın əvəzsiz sərvəti olan torpaqdan və xüsusilə əkinçiliyin qızıl fondu sayılan suvarılan torpaqlardan daha səmərəli, daha təsərrüfatçılıqla istifadə etməyin forma və metodlarını öyrətdi. Azərbaycanda kənd təsərrüfatını sürətlə inkişaf etdirməyin mümkünlüyünü sübut etdi, bu sahədə, sözün əsl mənasında, dönüş yaratdı.

Heydər Əliyevin dəsti-xətdini davam etdirən İlham Əliyevdə kənd təsərrüfatına böyük önəm vermişdir. "Kənd təsərrüfatı 3 faizdən bir qədər çox artıb. Bu da müsbət haldır, ancaq potensial daha da böyükdür. Bu il görülən və görülməli işlər, həmçinin gələn il görülməli işlər nəticəsində kənd təsərrüfatında çox böyük irəliləyiş olacaqdır". Bunu Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iyulun 10-da Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda çıxışı zaman deyib.

Ümumi məlumat. Cənub bölgəsi əsasən Lənkəran iqtisadi rayonunu əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının Lənkəran iqtisadi rayonu Astara, Cəlilabad, Lerik, Masallı, Yardımlı və Lənkəran inzibati rayonlarının ərazisini əhatə etməklə Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşir.

İqtisadi rayonun əlverişli təbii şəraiti əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynamışdır. Əhalinin ümumi sayı 753,7 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 9,3 %-ni təşkil edir. Masallı, Lənkəran, Astara rayonlarının ovalıq hissəsi çayçılıq və tərəvəz-bostan məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Üzümçülük əsasən Cəlilabad rayonunda inkişaf etmişdir. Lerik və Yardımlı rayonlarında isə əsas sahələr taxılçılıq, heyvandarlıq və tütünçülükdür. İqtisadi rayon mühüm sitrus meyvəçiliyi rayonudur. Sahilboyu zolaqda balıq ovlanır.

Lənkəran rayonunun iqlimi rütubətli, subtropikdir. Bu iqlim qışı mülayim, yayı quraq keçən, isti və payızı çox yağıntılı olması ilə fərqlənir.

Sitrus meyvələri. Statistika görə, dünya üzrə sitrus bitkilər 1,5 mln hektar torpaq sahəsi tutur. Özü də bu bitkilərin istehsal həcmi genişləndikcə, onların sənaye üsulu ilə emal həcmi də artır. Azərbaycanda sitrus bağları, əsasən, Astara və Lənkəran, qismən də Masallı rayonunda yerləşir.

Azərbaycan çayı - Azərbaycanda, əsasən də Azərbaycanın cənub rayonlarında yetişdirilən çay növü. Azərbaycan çayı Lənkəran, Astara, Masallı və Zaqatalada yetişdirilir.

Çay bitkisi ilk dəfə 1912-ci ildə Azərbaycanın Lənkəran bölgəsinə gətirilərək orada əkilib və ilk dəfə olaraq çay zavodu 1937-ci ildə Lənkəranda tikilib. Bundan sonra Azərbaycanda çayın kütləvi şəkildə istehsalına başlanılıb.

Azərbaycanda 1970-1980-ci illərdə 36 min hektar sahədə çay əkilib becərilib və 34 min tondan çox çay istehsal edilib. Həmin vaxt 15 zavod tikilib istifadəyə verilib. Azərbaycanda yerli çayın istehsalı 1980-ci illərin ortalarında maksimuma çatıb. Həmin vaxt bu göstərici 8,6 min ton, çay kolları sahələri isə 13,4 min hektar olub. 300 milyon əhalisi olan SSRİ-nin çaya tələbatının 8-10 faizi Azərbaycan çayı hesabına ödənilib. O dövrdə Azərbaycanın cənub bölgəsində çay emalı ilə məşğul olan 10-dan çox fabrik var idi. Eyni zamanda Bakıda və Lənkəranda çayı qablaşdırma iki nəhəng fabrik fəaliyyət göstərir, bu müəssisələrdə minlərlə işçi çalışırdı.

Ekspertlərin fikrincə 1 ha çay plantasiyasının salınması və becərilməsinə 30 min manatdan artıq vəsait lazımdır.

Öncədən onu qeyd edək ki, 2014-cü ildə respublikamızda ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 5.3% olduğu halda, 2015-ci ildə bu rəqəmin 6.2% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5635,3 milyon manat olmuşdur. 2015-ci ildə 2999,0 min tona taxıl istehsal olunmuşdur ki, bu da 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 25,8 faiz çoxdur. Həmçinin 2015-ci ildə sahələrdən 839,8 min ton və ya əvvəlki ilə nisbətən 2,5 faiz çox kartof, 1273,3 min ton və ya 7,2 faiz çox tərəvəz, 484,5 min ton və ya 9,9 faiz çox bostan məhsulları, 886,3 min ton və ya 4,2 faiz çox meyvə və giləmeyvə, 578,9 ton və ya 22,1 faiz çox yaşıl çay yarpağı, 157,0 min ton və ya 6,3 faiz çox üzüm yığılmışdır.

Ümumilikdə götürüldükdə isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatındakı artımın davamlı olacağını söyləmək mümkündür. 2016-cı ilin 6 ayının rəqəmləri də göstərir ki, respublikada ÜDM-in azalması fonunda, kənd təsərrüfatında 3,1 faiz artım qeydə alınmışdır. Bu müddətdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2500.9 milyon manat olmuş və istehsal edilən kənd təsərrüfatının məhsulunun 57,4 faizi heyvandarlıq sahəsinin, 42,6 faizi isə bitkiçilik sahəsinin payına düşmüşdür.

Müasir dövrdə büdcə siyasəti və onun xüsusiyyətləri

Müasir mərhələdə iqtisadiyyatın idarə edilməsi sahəsində dövlətin öz funksiyalarını daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsində maliyyənin rolu xeyli artmışdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inzibati üsullarla idarə olunmasından bazar münasibətlərinə keçməsi, ölkəmizin siyasi müstəqillik əldə etməsi yeni maliyyə münasibətlərinin yaranmasına, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsində yeni prinsiplərin tətbiqinə və maliyyənin idarə edilməsinin yeni formalarının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Keçid dövrünün ilk mərhələsində makroiqtisadi sabillik istiqamətində müvəffəqiyyətlər əldə olunsa da, sosial sferada, işsizlik probleminin həll yolunda, ümumiyyətlə, insanların həyat səviyyəsinin qaldırılması istiqamətində görüləcək işlər çoxdur.

Bu problemlərin həllində büdcə-vergi siyasətinin əhəmiyyəti böyükdür. İqtisadiyyata müdaxilə etmək üçün dövlətin istifadə etdiyi əsas maliyyə vasitəsi büdcədir. Büdcə gəlirləri və xərcləri mexanizmi vasitəsilə dövlət iqtisadi artıma, istehlak və yığımın həcminə, məşğulluq səviyyəsinə və bir sıra əhəmiyyətli məsələlərə təsir edir.

“Büdcə sistemi haqqında” Qanunun qəbulu ölkədə mövcud olan büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinə, onların hüquqi, iqtisadi, və təşkilati əsaslarına, müstəqilliyinə təminat verməklə, bütün bədcələrin tərtibi və icrası prosesinin şəffaflığını, bu barədə ölkə əhalisinin tam məlumatlandırılmasının təmin etməlidir.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin hüquqi bazasının yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir neçə qanunvericilik aktları, o cümlədən “Büdcə sistemi haqqında”, “Dövlət rüsumu haqqında”, “Dövlət borcu haqqında”, “Vergi məcəlləsinə əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi haqqında”, “Dövlət sosial Müdafiə fondunun 2008-ci il büdcəsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il ehtiyac meyarının həddi haqqında” qanun layihələri hazırlanaraq büdcə zərfində parlamentə təqdim olunmuşdur.

Qeyd edək ki, hökumət bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid dövründən başlayaraq büdcə-vergi siyasətində gəlirlər üzrə aşağıdakı əsas istiqamətləri məqsədə müvafiq hesab etmişdir:

- büdcə gəlirlərinin Ümumi Daxili Məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımına nail olunması;
- potensial gəlirlərin büdcəyə təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- vergilərin sayının azaldılması və onların sadələşdirilməsi, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin azaldılması;
- investisiya qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlərin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılması;
- vergi borclarının ləğv edilməsi və vergilərin yığım əmsalının yüksəldilməsi;
- büdcə gəlirini təmin edən orqanların strukturunun təkmilləşdirməsi və nəzarətin səmərəliliyinin artırması istiqamətində təsirli tədbirlərin görülməsi;
- bir sıra büdcədən kənar fondlara ödənişləri ləğv etməklə müəssisələrin vergi yükünün azaldılması;
- dövlət sosial sığorta haqlarının yığılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi vergi yükünün azaldılması;
- qeyri neft sektorunda büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının üstün artımına nail olunması
- regionlararası inkişafın tarazlaşdırılması və işgüzar fəaliyyətin həvəsləndirilməsi məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin ləğv edilməsi və ya dövlət büdcəsinin gəlirlərinə daxil etməklə onların səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi;
- dövlət orqanları tərəfindən görülən işlərin və göstərilən xidmətlər üzrə alınan dövlət rüsumlarının və digər haqların vahid qanunvericilik aktında cəmləşdirməsi, onların dərəcələrinin azaldılması;

Multifunksionallıq və qiymət siyasəti

Tədqiqatda müasir aqrar sistemin multifunksional əsasda təşkili zərurəti əsaslandırılır və aşkar edilir ki, multifunksional aqrar siyasət inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, digər ölkələrdə də tətbiq edilə bilər. Həmçinin müəyyən edilir ki, multifunksional sistemin tətbiqinin əsas şərtlərindən biri sahibkarın əlavə gəlirlərinin əlavə məsrəflərindən yüksək olmasıdır. Göstərilir ki, dövlət qiymət siyasəti bu əsaslı məsələnin həlində mühüm rol oynaya bilər və təminatlı qiymətlərin müəyyənləşməsində əlavə məsrəflərin nəzərə alınması, subsidiyalaşma, vergi güzəştlərinin tətbiqi kimi bu baxımdan səmərəli hesab edilə bilər.

Son yarım əsrdən artıq müddətdə qlobal aqrar sistemdə böyük dəyişiklərin baş verməsi təkzibolunmaz faktır. Belə ki, 1980- 2015-cu illər ərzində dünya üzrə taxıl istehsalı 1 mld 442 mln tondan 2 mld 992 min tona qədər, ət istehsalı 1 mld 364 mln tondan 2 mld 935 mln tona qədər artıb. Adambaşına ərzaq istehlakı 1964-66-cı illər ərzində 2358 kq. 2008-2015-cu illər ərzində 2940 kq. təşkil edib. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı isə 1980-ci ildə dünya üzrə iqtisadi fəal əhalinin 52%-ni, 2015-cu ildə isə 40%-ni əhatə edib. Yəni aqrar sektorun dinamik inkişafı, " 6 mld əhalinin adekvat ərzaq təminatını reallaşdırma bilməsi", ənənəvi əkinçilik sisteminin müasir aqrar sənayə ilə əvəzlənməsi gerçəklikdir. Ancaq bununla birgə aqrar resursların çox intensiv istismarı, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kəndin infrastruktur, o cümlədən sosial inftrastruktur geriliyi, kəndin mədəni və ekoloji problemlərinin ciddiliyi də faktır. Ümumiyyətlə, "...bizim aqrar və ərzaq sistemimizdə nəşə uyğunsuzdur" və dünyada 2 mld hektar torpağın güclü deqradasiyaya uğraması da bu iddianı təsdiqləyir. Aydınır ki, qlobal iqtisadi məkanda, o cümlədən qlobal aqrar sferada istehsal erasından postistehsal erasına keçid şəraitində aqrar sektorun mövcud problemlərinin xalis ənənəvi üsullarla həlli mümkünsüzdür.

Bu baxımdan aqrar sektorun perspektiv inkişafını multifunksional yanaşma əsasında gerçəkləşdirmək daha düzgün olar. Çünki "multifunksionallıq - müxtəlif sosial-iqtisadi funksiyaların vahid müstəvidə uzlaşdırılması"(Piemlis) kimi xarakterizə edilir. Daha doğrusu, multifunksionallıq "kompleks yanaşmaya əsaslanır " və " kənd təsərrüfatının yeniləşmə və inkişafını, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, təbii resurslardan rəşional istifadəni, ekoloji funksiyaların yüksəldilməsini, mədəniyyət, istirahət və turizmin irəliləməsini" və.s. birgə reallaşdırmağı nəzərdə tutan yanaşmadır. Şübhəsiz ki, müasir aqrar siyasət "kənd təsərrüfatının inkişafının multifunksional xarakterdə olması zərurətini " nəzərə almalıdır, ancaq bir çox tədqiqatlara görə multifunksional yanaşma yalnız "perspektivdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də tətbiq edilə bilər"(Purr). Belə iddiaları yalnız qismən düzgün hesab etmək olar. Çünki bir tərəfdən "maltus pessimizmi"- ərzaq təhlükəsizliyinə görə "inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək prodiktivizmə meyl" mövcuddur (Uilson və Riqq). Ancaq postprodiktivizm mərhələsi aqrar istehsalın məhdudlaşdırılmasını qətiyyənlə nəzərdə tutmur, yalnız istehsal funksiyasının digər funksiyalarla - ekoloji, sosial-mədəni və.s. funksiyalarla harmonik uzlaşdırılması reallaşır. Bu baxımdan Geof Vilson düzgün qeyd edir ki, "...biz yeni - şüurlu təşkil edilmiş multifunksional aqrar sistemi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də formalaşdırma bilərik"(Geoff.A.Wilson)

Qeyd edilən məqamlardan aydınır ki, müasir aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti qismən dolğunlaşıb və bu fəaliyyət tək cə riskli və yüksək gəlirli layihələrlə- sırf aqrar məhsullar istehsalına yönələn layihələrlə məhdudlaşmamalıdır. Bu fəaliyyət artıq "çoxsaylı məhsullar istehsalını və çoxsaylı məkanlar formalaşmasını" reallaşdırmalıdır. Yəni müasir sahibkar ərzaq məhsulları istehsalı ilə birgə ekoloji tədbirləri həyata keçirməli, turizm və istirahət xidmətlərinin təşkilini və.s. gerçəkləşdirməlidir. Fəaliyyət funksiyaları zənginləşən ərzaq istehsalı "məkanı" ilə birgə turizm və istirahət "məkanı" nı da formalaşdırmalıdır. Beləliklə, multifunksionallıq sahibkardan əlavə məsrəflər də tələb edir və eyni zamanda sahibkara əlavə gəlirlər də vəd edir. Aydınır ki, aqrar sistemin multifunksional əsasda təşkilinin sürətlənməsi sahibkarın əlavə gəlirlərinin əlavə məsrəflərindən yüksəkliyi ilə şərtlənir və dövlət aqrar siyasətinin formalaşmasında bu vacib məqam mütləq nəzərə alınmalıdır.

Aqrar sahibkallığı multifunksional fəaliyyətə yönəldən qiymət siyasətində də sahibkarlığın izafi gəlirlərinin artırılması məsələsi önə çəkilməlidir və bu baxımdan təminatlı qiymətlərin müəyyənlişməsində əlavə ekoloji tədbir məsrəflərinin nəzərə alınması, yaxud bu məsrəflər üçün subsidiyalar verilməsi, istirahət və turizm zonalarının yaradılması məsrəflərinin subsidiyalaşdırılması, bir çox yeni məhsullar və xidmətlər üzrə gəlirlərə vergi güzəştlərinin tətbiqi effektiv ola bilər.

Vahid Əliyev,
Doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
vahidaliev@mail.ru

Sistem əhəmiyyətli bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi

Maliyyə institutlarının sistem əhəmiyyətliyinin müəyyən edilməsində üç meyar seçilir¹. Meyarlar birbaşa və dolaylı təsir kanallarını özündə əks etdirirlər.

Qlobal maliyyə təsisatlarından gələn riskləri azaltmaq məqsədilə Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi qlobal əhəmiyyətli bankların və 2011-ci ilin noyabr ayında onların potensial itkiləri kompensasiya etmək qabiliyyəti ilə bağlı onlara verilən əlavə tələblərin qiymətləndirilməsi metodikasını üzrə qaydaları (G-SİBs) bəyan etdi.

Bazel komitəsinin üzvü olan ölkələr razılığa gəlmişdirlər ki, sistem əhəmiyyətli maliyyə vasitəçilərinə aid edilən maliyyə vasitəçilərinin sadalanan bu tənzimləmə və səmərəli nəzarət prinsipləri təsisatların sistem əhəmiyyətli kimi tanınmasından sonra üç il ərzində milli prudensial tənzimləmə praktikasına tətbiq ediləcəkdir. Əldə edilən razılışmalara əməl edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün üzv ölkələr səlahiyyətlərinə qlobal sistem əhəmiyyətli təsisatların 01 yanvar 2016-cı ildən etibarən daha sərt tənzimləyici tələblərə keçidə hazırlığın monitorinqinin aid edildiyi Bank tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə Bazel komitəsinə işçi nəzarət qrupunu yaratmağı tapşırıdılar. İşçi qrup 2013-cü ilin sonundan etibarən hər il monitorinqin nəticələrini maliyyə stabilliyi üzrə Şurayaa təqdim etməlidir. Qlobal əhəmiyyətli bankların yeni standartlara hazırlığı ilə bağlı ilk icmal işçi qrupu tərəfindən 2013-cü ilin sonunda hazırlanmışdır. Qiymətləndirmə o qlobal əhəmiyyətli banklarla bağlı aparılmışdır ki, onlar həmin kateqoriyaya 2011-ci və 2012-ci ildə aid edilmişdirlər. Özünüqiymətləndirməni aparmaq üçün işçi qrupu tərəfindən 12 prinsipin 12-ni də əhatə edən xüsusi suallar işlənmişdir. Ümumilikdə müayinəyə 30 qlobal əhəmiyyətli bank cəlb edilmişdir.

Bankların cavabları anonim olmaqla Bazel komitəsinin katibliyinə milli nəzarət orqanları tərəfindən göndərilirdi. İşçi qrup respondentlərdən aldıkları cavabları informasiyanın ciddi konfidensiallığı şərtləri ilə təhlil etmişdir.

Ümumən işçi qrupunun ekspertlərinin fikirlərinə görə, qlobal əhəmiyyətli bankların cavabları nümayiş etdirir ki, onların menecmenti Bazel komitəsi tərəfindən işlənilən hazırlanan prinsiplərə keçidin vacibliyini dərk edir. Ekseptlər ehtimal edirlər ki, müəyyən olunmuş müddət üçün onlar yeni tələblərə cavab verəcəklər. Bankların da cavabları göstərir ki, qlobal əhəmiyyətli banklar orta hesabla 11 prinsipin hamısını üzrə öz hazırlığını 2,8 balla qiymətləndirirlər (ən yüksək reyting 4 baldır). Qlobal əhəmiyyətli banklar aşağıdakı üç prinsipin tətbiqinə daha zəif hazır olduqlarını nümayiş etdirdilər:

- məlumatların arxitekturası və İT infrastrukturunu;
- açılan məlumatların və informasiyanın dəqiqliyi və dorğuluğu;

¹ Ölçü və əvəzetmə dərəcəsində birbaşa təsir, dolaylı təsir qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərir. Bu meyarlar aşağıdakılardır: 1. Ölçü. Maliyyə institutlarının göstərdikləri xidmətlərin maliyyə sistemində xüsusi çəkisi sistem əhəmiyyətini əks etdirən amillərdən biridir. Maliyyə institutların apardıqları əməliyyatların xüsusi çəkisinin yüksək olması onun bazarda sistem əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir. 2. Əvəzetmə. Bəzi maliyyə institutları iqtisadiyyatda vacib rol oynayırlar. Onlar böyük həcmə və ya digər institutlarla əlaqədə olduqları üçün deyil, bu institutlar xüsusi xidmətlər göstərdikləri üçün sistem əhəmiyyəti daşıyırlar. Belə institutlara ödəniş və kliring sistemləri, kastodial xidmətlər və s. aid etmək olar. 3. Qarşılıqlı əlaqə. Maliyyə sisteminin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində fərdi maliyyəinstitutunda yaranan problemlərin maliyyə sistemə yayılmasıdır.

- tətbiq edilmə dərəcəsi.

Azərbaycanda Bazel standartlarına keçid çərçivəsində sistem əhəmiyyətli banklar üçün diferensial tənzimləmə mexanizminin tətbiqi ilə bağlı prudensial tələblərə dəyişikliklər nəzərdən keçirilir.

Fərid Xankişiyev,
Doktorant
Bakı Biznes Universiteti
ferid_khan@mail.ru

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə təsir edən amillər

Sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Bu mərhələlər sahibkarlıq fəaliyyətini formalaşdıraraq hazırkı vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, orta əsrlərdən başlayan sahibkarlıq fəaliyyəti bir sıra tacirlər, sənətkarlar, ilkin sahibkarlığın nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilərək daha sonra kapitalizm dövründə ilk səhmdar cəmiyyətlərinin qurulması və bir sıra bankların əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: sahibkar prosesin gedişində təcrübəyə malik olmalıdır; sahibkar ətrafdakı adamlarla maraqlı olmalıdır; özünə inam xüsusiyyətinə malik olmalıdır; səlahiyyət vermək hüququna malik olmalıdır; zaman həssaslığına ciddi diqqət yetirməlidir və s.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasını Qanununda sahibkarlıq anlayışı haqqında deyilir ki, «Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxsləri onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti, yaxud digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir». Sahibkarlıq fəaliyyətinin müstəqilliyinin əsas cəhətlərindən biri onunla bağlıdır ki, onun nə istehsal etməsinə, necə qiymət qoymasına heç bir orqan müdaxilə etmir (lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər sahibkar bazarda hökmran mövqe tutarsa Antiinhisar fəaliyyəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi tərəfindən müəyyən tədbirlər nəzərdə tutula bilər və bir də əgər sahibkarlıq fəaliyyəti qanunsuz istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olarsa buna yol verilmir. O, ancaq qəbul edilmiş qanunların tələbləri dairəsində öz fəaliyyətini davam etdirir).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən biri sahibkarın qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyət daşması və onun nəticələrinə ehtiyatla yanaşması ilə bağlıdır. Risk həmişə qeyri-müəyyənliklə, nəticəsi məlum olmayan hadisələrlə əlaqədardır. Eləcə də ən dəqiq hesablama və proqnoz da ağırlaşmaz, gözlənilməyən nəticələrə gətirib çıxara bilər. Digər əlamət kimi sahibkarın kommersiya müvəffəqiyyətinə nail olmaq, mənfəətə cəhd olunma istiqamətinin seçilməsi çıxış edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə göstərilən şərtlərin həyata keçirilməsi onların geniş məzmununa malik olmalarını bir daha təsdiq edir. Sahibkarlığın inkişaf etdiyi indiki şəraitdə istehsal münasibətlərinin əsas amillərindən biri olan iqtisadi səmərəlilik anlayışı hər zaman olduğu kimi bu gün də mühüm iqtisadi məsələlərdən biridir.

Sahibkarın başlıca məqsədi mümkün qədər az xərc çəkmək müqabilində daha çox və keyfiyyətli məhsul əldə etməkdən ibarətdir. Hər bir konkret sahibkarın və bütövlükdə istehsal sahələrinin səmərəliliyinə təsir edən amilləri iki qrupa bölmək olar: daxili və xarici amillər. Daxili amillər sahibkarın fəaliyyətindən asılı olur. Bu amilləri də iki istiqamətdə qruplaşdıraraq birbaşa və dolayısı yolla təsir edən amillərə bölmək olar. Səmərəliliyə birbaşa təsir edən amillərə məhsulun kəmiyyət və keyfiyyəti, istehsal bazasının səviyyəsi, mövcud texnologiyanın uyğunluğu, xammal və materiallardan istifadə imkanları daxildir. Dolayısı təsir göstərən amillərə isə insan amili, istehsalın təşkili, iş üsulları, idarəetmə qaydalarını daxil etmək olar. Təbii ki, baxarıqlı və ixtisaslı işçilərin məhsuldarlığı və istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti yüksək olduğundan yüksək istehlak dəyərində də malik olur. İstehsalın düzgün təşkili sahibkarın bütün istehsal bazasından, əmək və pul ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasının əsas şərtlərindən hesab edilir. Sahibkarın səmərəliliyinə təsir edən xarici amilləri üç növə bölmək olar: quruluş islahatları, təbii sərvətlər, hökumət və infrastruktur amilləri.

Bilirik ki, dövlətin əsas iqtisadi qüdrətini artıran, ümumi daxili məhsulda yüksək gəlirliyə səbəb olan sahibkarlıq forması kiçik bizneslə, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin üzərinə düşür. Bu formaların inkişafına zəruri nöqtəyi nəzərdən baxılması vacibdir.

**Aynur Bağırılı,
Doktorant
Azərbaycan Turizm və Menecment Univerisiteti
aynurbagirli15@gmail.com**

Aztəminatlı ailələrə verilən sosial transferlər

Azərbaycan dövlətinin əhalinin sosial müdafiəsi, o cümlədən, ailənin möhkəmlənməsi və inkişafı, uşaqların ailədə tərbiyə edilməsi və ailə planlaşdırılması istiqamətində apardığı siyasət nəticəsində ailənin inkişafı, onun cəmiyyətdə rolu və imkanları genişlənməkdədir.

Dövlət tərəfindən əhalinin sosial baxımdan zəif qorunan qruplarına ehtiyac dərəcəsinin yoxlanılması əsasında verilən sosial nemətlər və xidmətlər sistemində sosial yardım (kömək etmə, əl tutma) formasında həyata keçirilən transferlər daxildir. Belə yardımları gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı və ya yaşayış minimumundan az olan aztəminatlı təbəqələr ünvanlı sosial yardım kimi alırlar.

Sosial transferlərə əhaliyə ödənilən birbaşa pul vəsaitlərindən başqa, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə cari maliyyələşmə məsrəflərini, o cümlədən əhalinin sosial baxımdan zəif müdafiə olunan təbəqələrinə xidmət göstərən müəssisə və təşkilatlara, məsələn, mənzil - kommunal təsərrüfatlarına və ictimai nəqliyyata ayrılan subsidiyaları aid etmək olar.

Sosial sığorta sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilən transferlərin əsas vəzifəsi əhalini əmək qabiliyyətinin və gəlirlərinin itirilməsinə, xəstəliklərə, istehsalat travmalarına, peşə xəstəliklərinə, bədbəxt hadisələrə, uşaqların doğulmasına və tərbiyə olunmasına, işsizliyə, qocalığa, ailə başçısının ölümünə gətirib çıxara bilən müxtəlif yöndə sosial risklərdən qorumaqdır. Transferlərin bu kateqoriyası üçün əvvəlkilərdən fərqli olaraq, təkəcə yenidən bölüşdürmə deyil, həm vəsaitlərin özünəməxsus ilkin toplanması, həm də bəzən sığorta fondlarını yaradan şəxsi vəsaitlərin sonradan ödənilməsi səciyyəvidir².

Sosial transferlərin əsas hissəsini pensiyalar, müavinətlər və təqaüdlər təşkil edir. Pensiya əmək qabiliyyətinin qismən və tam itirilməsi, ailə başçısının itirilməsi, peşə riskləri ilə əlaqədar müntəzəm şəkildə verilən pul ödənişi formasıdır. Pensiya təminatı vahid sosial məkanda formalaşır.

**Ruhiyyə Əliyeva,
Dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
aliyevaruhiya@gmail.com**

Maliyyə siyasətinin prioritet istiqamətləri

Maliyyə siyasəti: makro iqtisadi hədəflərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlik olaraq vergi siyasəti; dövlət xərcləmələri siyasəti; büdcə siyasəti; borclanma və borc menecmenti siyasətləri kimi alətlərin istifadəsi mənasına gəlməkdədir.

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsasını təşkil edən dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında vergi siyasəti mühüm rol oynayır. Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquq normaları reallaşdırılır.

²Hümbətov H. Azərbaycan Respublikasında əhaliyə ödənilən sosial transferlərin formaları/Əmək və sosial problemlər. №1(26), 2016, s.126 - s.124-131

Adətən, maliyyə siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. iqtisadi artım və inkişafın təminatı;
2. ədalətli gəlir və sərvət bölgüsünün təminatı;
3. maliyyə vəsaitlərinin istifadəsində və bölgüsündə səmərəliliyin təminatı;
4. tədiyyə balansında tarazlığın təminatı;
5. iqtisadi sabitliyin təminatı.

Maliyyə siyasətinin məqsədləri prosesində ortaya çıxan uyğunsuzluqları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

2. müəyyən bir istehlak səviyyəsinə çatdıqdan sonra iqtisadi inkişaf arasındakı uyğunsuzluq;
3. Qiymət sabitliyi ilə tam məsulluq arasındakı uyğunsuzluq;
4. İqtisadi və sosial haqqları ilə maliyyə siyasətinin məqsədləri arasındakı uyğunsuzluq.

AR-da vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum qorunması;
- vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması;
- vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- mövcud vergi sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadəsi;
- sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması;

Yeni qlobal və daxili iqtisadi şəraitdə bank sektorunda risklərin artması maliyyə sabitliyinin qorunması vəzifəsini daha da kəskinləşdirmişdir. Mərkəzi Bank bank sektorunun restrukturizasiya prosesinə başlamış, sektorun maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi və risklərin idarə edilməsi tədbirlərini daha da gücləndirmişdir. Eyni zamanda ölkədə maliyyə infrastrukturunun inkişafı davam etmiş, o cümlədən ödəniş sistemlərinin fəaliyyəti genişləndirilmişdir.

Rəşad Rzadə,
Dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rashad.rzazada@mail.ru

Təhsil sistemində mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının əhəmiyyəti

Dünyada sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi indiki dövrdə Dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında, insan kapitalının formalaşması və rəqabət qabiliyyətli olması, dinamik inkişafa zəmin yaradan bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında ali təhsilin rolu əvəzənilməzdir. XXI əsrdə ölkələrin iqtisadiyyatının dinamik inkişaf etməsi, onun iqtisadiyyatının müntəzəm yüksələn xətlə inkişafı və inkişaf etmiş ölkələr sırasında yer alması ölkənin təhsil səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Ali təhsil müəssisələrin qarşısında duran və müstəsna əhəmiyyətə malik olan əsas vəzifə, ölkənin malik olduğu təbii sərvətləri insan kapitalına çevrilməsidir. Qeyd olunanlar Respublikamızda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin təhsil sistemində islahatların aparılması, sürətli inkişafda olan dünya ölkələrinin ali təhsilin inkişaf tendensiyasına uyğun qurulması zərurətini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə mühasibat uçotunu əks etdirən maliyyə hesabatlarında təqdim edilən informasiyaları istifadəçilər üçün yararlı edən əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aid edilir:

- Anlaşıqlıq: Hesabatlarda təqdim olunan informasiyalar istifadəçilər tərəfindən anlaşılmalıdır. İstifadəçilər də, öz növbəsində hesabatlarda təqdim olunan informasiyaları başa düşmək üçün kifayət qədər Milli Mühasibat Uçotu Standartları haqqında zəruri

biliklərə yiyələnəlməlidir. Hesabatlarda əks olunan informasiya istifadəçilər tərəfindən anlaşılmaması səbəbindən həmin informasiya maliyyə hesabatından çıxarılmamalıdır.

- Müqayisəlilik: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyalar – istifadəçilər üçün bütçə təşkilatları üçün müxtəlif dövrlərdə təqdim olunan ayrı ayrı təşkilatların maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyi və fərqliliyi müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə imkan verən informasiya müqaviləsi hesab olunur.
- Ardıcılıq: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın dövrlər üzrə ardıcıl qurulması, qiymətləndirilməsini əks etdirir. İstifadəçilərin məlumatlandırılması üçün, informasiyanın sistemli, müqayisəliliyi və ardıcılığın metodu hesabatların hazırlanmasında təmin olunmalıdır.
- Münasiblik: İnformasiyanın münasibliyi Maliyyə hesabatının mahiyyəti və əhəmiyyətindən aslıdır. Maliyyə hesabatlarında əks olunan keçmiş, indiki və gələcək hadisələri qiymətləndirməklə, istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etmələrinə imkan yaradan informasiya münasib hesab olunur.
- Əhəmiyyətlilik: Maliyyə hesabatı təqdim edənlər tərəfindən nəzərə alınmaması və təhrif olunması səbəbindən istifadəçilərin bu hesabatlar əsasında iqtisadi qərarların qəbul olunmasına təsir edə bilən informasiya əhəmiyyətli hesab olunur. Əhəmiyyətlilik konkret şəraitdə maliyyə hesabatlarında diqqətsizlikdən göstərilməmiş məlumatın və ya yol verilmiş səhvin həcmindən deyərindən aslıdır.
- Etibarlılıq: Maliyyə hesabatın tərkibində informasiyada əhəmiyyətli səhvlər və əvvəlcədən əmələ gəlmiş qərəzli fikirlər mövcud olmayan informasiya etibarlı hesab olunur. Etibarlı informasiya dedikdə neytrallıq, ehtiyatlıq, informasiyanın tamlığı və düzgün təqdimatı kimi keyfiyyətləri başa düşülməlidir.
- Düzgün təqdimat: Müəssisənin maliyyə hesabatlarında informasiyanın düzgün təqdim olunması, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qərəzsiz, təhrifsiz və əhəmiyyətli faktları gizlətmədən mümkün qədər obyektiv əks edilməsindən ibarətdir. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsaslanan hesabat dövründə mövcud olan aktivlərə, öhdəliklərə, kapitallara, gəlirlərə və xərclərə təsir göstərmiş bütün təsərrüfat əməliyyatları və digər proseslər maliyyə hesabatlarında düzgün əks olunmalıdır.
- Neytrallıq: İnformasiyanın etibarlı olması üçün maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiya neytral və ya qərəzsiz olmalıdır. Öncədən müəyyən olunmuş nəticəni almaqdan ötrü istifadəçinin qərarına təsir etmək üçün hazırlanan maliyyə hesabatı neytral maliyyə hesabatı sayıla bilməz.
- Ehtiyatlılıq: Ehtiyatlılıq- qeyri-müəyyən şəraitdə qiymətləndirmə zamanı aktiv və ya gəlirlərin artırılmasının, öhdəlik və xərclərin azadılmasının təmin olunması məqsədilə diqqətli yanaşmanın tətbiqidir. Ehtiyatlılıq prinsipinə riayət olunması gizli kapital ehtiyatlarının və həddən artıq həcmdə hesablanmış qiymətləndirilmiş öhdəliklərin yaradılmasına, habelə aktivlərin və gəlirlərin qəsdən azadılmasına və ya öhdəliklərin və xərclərin qəsdən artırılmasına əsas vermir.
- Tamlıq: Maliyyə hesabatında əks olunan informasiyanın etibarlı olması üçün təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən informasiya, onun əhəmiyyətliliyi və ona çəkilən xərclər nəzərə alınmaqla, dolğun və düzgün olmalıdır.

Qlobal iqtisadi münasibətlər şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə rəhbərləri hər zaman daha düzgün qərarlar vermək iqtidarında olmalıdırlar ki, bu da öz növbəsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini daim nəzarətdə saxlamağı tələb edir. Məlum olduğu kimi, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti özündə müxtəlif xarakterli məlumatları əks etdirən xeyli sayda sənədləri əhatə edir. Düzgün şəkildə tərtib edilmiş və sistemləşdirilmiş sənədlər əsasında təşkil olunan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti müəyyən dərəcədə effektiv idarəetmənin zəmanəti kimi çıxış edir. Əks halda, müəssisədə düzgün və dəqiq tərtib edilmiş sənədlərin və məlumatların olmaması idarəetmə ilə bağlı hər hansı səhv qərarın verilməsinə və nəticədə ciddi itkilərə gətirib çıxara bilər.

Məqsədli şəkildə bilərəkdən həyata keçirilən qanunsuz hərəkətləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, mühasibat uçotu üzrə baş verən digər səhvlər hər hansı bir səhlənkarlıq nəticəsində riyazi hesablaşma xətalrı və yaxud da uçotun aparılması xüsusiyyətləri üzrə müvafiq bilik və bacarıqların olmaması üzündən baş verir. Belə səhvlər uçotun əl ilə və yaxud köhnə, həmçinin qeyri-leqal versiyalı proqram təminatı əsasında aparılması zamanı praktiki olaraq qaçılmazdır və hətta tez-tez təkrarlana bilər. Belə ki, müəssisədə qurulmuş bütün mühasibat sistemləri onların

miqyasından və dəyərindən asılı olmayaraq uçotun daha keyfiyyətli, etibarlı və rahat şəkildə aparılmasına xidmət etməlidir. Daha dəqiq desək, mühasibat sistemləri əsasən aşağıdakıları təmin etməlidir:

- riyazi hesablamaların səhvsiz olmasını;
- ilkin, həmçinin hesabat sənədlərinin lazımi formada doldurulması, yoxlanılması və çapını;
- məlumatların bir çap formasından digərinə səhvsiz köçürülməsini;
- yekun məbləğlərin və istənilən mürəkkəblikdə rəqəmlər üzrə faizlərin dəqiq hesablanması;
- əvvəlki dövrlərə aid məlumat və hesabatlarla müraciət etmək imkanının təmin olunmasını.

Əlbəttə ki, yuxarıda qeyd olunan imkanların tam təmin olunması üçün mövcud sistem müəssisədə mühasibat uçotunun həm cari vəziyyətinin və həm də arxivinin məlumatlarını özündə əks etdirən vahid bazaya malik olmalıdır. Bu baxımdan mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması çox vacib və zəruridir.

TEKNOLOGİYA, TEXNİKA VƏ AQRAR BÖLMƏSİ

Eldar Qocayev.
fiz.r.e.d., professor
geldar-04@mail.ru
Şərəfxanım Əliyeva doktorant
Azərbaycan Texniki Universiteti
serefxanim@mail.ru

Biokompozitlərin səth quruluşları və dielektrik xassələrinin temperatur- tezlik xarakteristikaları

Müasir dövrdə elm və texnika inkişaf etdikcə mövcud materiallar onlara olan tələbatları tam ödəyə bilmir. Bu səbəbdən də dövrümüzün aktual problemlərindən biri də yeni materialların axtarışı, tədqiqi və tətbiq olunma sahələrinin araşdırılması hesab edilir.

Bu boşluqları doldurmaq üçün son dövrlər polimerlərdən və kompozitlərdən geniş istifadə olunur. Bu materiallar yaxşı dielektrik xassələrinə malik olmaları ilə yanaşı, kifayət qədər yüksək fiziki mexaniki və kimyəvi xassələrə də malikdirlər. Modifikasiya etmənin ən effektiv üsulu polimer materiallarının müxtəlif maddələrlə doldurulması ilə yeni tərkibli kompozisiya materiallarının alınmasıdır.

Son zamanlar biokompozitlərin alınaraq tədqiq olunmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd edək ki, biokompozitlər bioloji mənşəli əlavələr edilməklə formalaşmış kompozit materiallardır. Bu tip materialları əksər hallarda canlı prosesdə iştirak edən canlı strukturlar kimi təsvir edirlər.

Biokompozitləri ağac, qeyri ağac və mineral mənşəli liflərə bölürlər. Qeyri ağac (təbii liflər) fiziki və mexaniki xassələrinə görə sənayə üçün daha cəzbedicidir. Qeyri ağac mənşəli biokompozitlərə misal olaraq isə canlı orqanizmlərdən alınan doldurucu biokompozitləri misal göstərə bilərik. Heyvan mənşəli dolduruculara misal olaraq tük yun, ipək, bizim tədqiqatlarımızda isə pulcuq üzgəc və sümüyü göstərə bilərik.

Təqdim olunan işdə aşağı sıxlıqlı polietilənə sümükdən əlavələr etməklə yeni tip kompozitlərin alınması, səthlərinin mikrostrukturlarının Atom qüvvə mikroskopu üsulu ilə tədqiq rentgenofaza analizləri və bir sıra xassələrinin tədqiqi barədə məlumatlar verilir. Nümunələr aşağıdakı texnologiya ilə alınmışdır.

Əvvəlcə tədqiqatda doldurucu kimi istifadə olunması nəzərdə tutulan sümük müəyyən texnologiya ilə işlənir. Onun səthi diqqətlə təmizlənir, qızdırıcı daxilinə yerləşdirilərək temperaturu tədricən 50°C – yə qədər qaldırılır, həmin temperaturda 10 dəqiqə saxlandıqdan sonra soyudulur və qurudulmuş sümük xüsusi üydücü dəyirməyə toz halına salınır. Sonrakı mərhələdə üydülmüş sümük tozlarının ölçüləri, dəşikləri 100mkm olan xüsusi ələk vasitəsilə təyin edilir. Kompozitlərin alınması üçün sümük tozundan hazırlanmış doldurucu və M-158 markalı aşağı sıxlıqlı polietilen matrisası stexiometriyaya uyğun olaraq tərzidə çəkilir. Hazırlanmış polimer əlavə qarışığı, titrəmə üsulu ilə diqqətlə qarışdırıldıqdan sonra, alüminium folqa arasına yerləşdirilir, nümunələrin alınması üçün 10MPa təzyiqdə və 130°C temperaturda pres altında sıxılır. Qarışıq həmin temperaturda və təzyiq altında 3 dəqiqə saxlandıqdan sonra təzyiq 15MPa qədər artırılır və qarışıq bu rejimdə əlavə daha 5 dəqiqə saxlanılır. Bu prosesdən sonra nümunələr eriməkdə olan buzlu suda soyudulur və alüminium folqa arasından çıxarılır. Alınmış nümunələrin diametri 5 sm, qalınlığı 200mkm olmuşdur.

Aşağı sıxlıqlı polietilənə balıq sümüyü tozundan müxtəlif konsentrasiyalarda əlavələr etməklə alınmış nümunələrin qalınlığı 100mkm olmuş, kontakt olaraq gümüş pastasından istifadə edilmişdir. Dielektrik nüfuzluğunun və dielektrik itgi bucağının tezlik asılılıqlarının tədqiqi E7 – 20 impedans ölçən rəqəmsal cihazdan istifadə edilmişdir. Nümunəyə verilən gərginlik 1V olmuşdur. Dielektrik nüfuzluğunun və dielektrik itkisinin ölçülməsində yol verilən xətalər müvafiq olaraq 3 və 5 % olmuşdur.

Aşağı sıxlıqlı polietilənə müəyyən nisbətə balıq sümüyü əlavə etməklə alınan (ASPE+xhəcm%Bs) kompozitlərinin dielektrik nüfuzluqlarının və dielektrik itki bucaqlarının tangenslərinin tədqiqləri əlavələrin miqdarının 3, 5, 7, 10 və 15 həcm% olduğu nümunələr-də 0-1Mhs tezlik diapazonunda aparılmışdır. Təmiz polietilenin dielektrik nüfuzluğu 0 - 10^6 Hs tezlik diapazonunda praktiki olaraq sabit qalır, 500-1000kHs diapazonunda 13,6 –dan 14,3-ə qədər artır. Qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər geniş tezlik diapazonunda tədqiq olunan

kompozitlərin $\epsilon(v)$ asılılıqlarında heç bir dispersiya müşahidə edilmir və dielektrik nüfuzluğu praktiki olaraq dəyişməz qalır. Təmiz polietiləndə olduğu kimi tezliyin böyük qiymətlərində xarakterik olaraq dielektrik nüfuzluqları tezlik artdıqca artır. Kompozitlərin tərkibində sümük əlavəsinin miqdarı artdıqca dielektrik itki bucağının azalması müşahidə edilmişdir.

Beləliklə, tədqiq olunan kompozitlərin tərkibində doldurucunun miqdarı artdıqca həm dielektrik nüfuzluğunun, həm də dielektrik itki bucağının tangensinin qiymətcə azalması müşahidə edilir. Balıq sümüyü 10^{-10}Om^{-1} , ASPE isə 10^{-15}Om^{-1} elektrik keçiriciliyinə malik olduğundan kompozitin müqaviməti əsasən balıq sümüyü hissəcikləri arasındakı kontaktlardan asılı olacaq. Dəyişən elektrik sahəsində sərbəst elektrik yüklərinin toplanılması və yenidən paylanması baş verdiyindən bu halda daxili elektrik sahəsi təhrif olunmuş olur. Aşağı tezliklərdə daxili elektrik sahəsi keçiriciliyə uyğun olaraq paylanır və bununla əlaqədar olaraq tezliyin artması ilə dielektrik parametrlərinin dəyişməsinə balıq sümüyündən olan klasterlərdə nisbətən güclü daxili sahənin meydana çıxması ilə izah etmək olar.

**Mikayıl Məhərrəmov,
t.e.n. dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Lənkəran Dövlət Universiteti
mikailbyst@mail.ru**

İnsan sağlamlığı və ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi

Müasir dövrdə qida məhsullarının təhlükəsizliyi problemi qlobal xarakter daşıyır. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi, nəqliyyat vasitələrinin sayının sürətlə çoxalması, ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, müxtəlif təbii və texnogen qəzalar qida məhsullarında insan orqanizmi üçün təhlükəli olan bir çox kimyəvi birləşmələrin, yad və zərərli maddələrin çoxalmasına gətirib çıxarır. Ərzaq məhsullarında qidalılıq və bioloji dəyərə malik olmayan, çirkləndirici və ya toksiki maddələrin maddələrin mövcudluğu insan orqanizmi üçün təhlükə yaradır. Təbii ki, həm ənənəvi, həm də yeni qida məhsullarını əhatə edən bu problem müasir dövrdə daha kəskin şəkildə meydana çıxmışdır. "Yad cisim" anlayışı indiyədək mübahisələrin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (EST) və bir çox beynəlxalq təşkilatlar 40 ildən çoxdur ki, bu problemlə məşğul olur, bir çox ölkələrin səhiyyə orqanları qida məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət etməyə və onları sertifikatlaşdırmağa səy göstərir.

Çirkləndirici maddələr kontaminantlar- çirkləndiricilər şəklində qidaya təsadüfən düşə bilər və ya qida əlavələri şəklində daxil edilə bilər. Qidadakı çirkləndiricilər müəyyən şəraitdə insan sağlamlığı üçün təhlükə törədən qida intoksikasiyasına səbəb ola bilər. Bu zaman qida məhsullarına aid olmayan digər maddələrin, məsələn, tez-tez dərman qəbulu, insanın istehsal və digər fəaliyyəti nəticəsində hava, su, qəbul olan məhsul və dərman vasitələri ilə orqanizmə düşən yad cisimlərin hesabına ümumi toksikoloji vəziyyət daha da mürəkkəbləşir.

Ətraf mühitin ekoloji problemləri getdikcə daha da böyüyür, ətraf mühit avtomobillərin işlənmiş qazları ilə daha çox çirklənir ki, bu zaman daha çox insanlar allergik xəstəliklərdən, yuxarı tənəffüs orqanlarının və mədə-bağırsaq sisteminin pozuntularından əziyyət çəkir. Qaraciyərdə zərərli maddələrin toplanması hepatit epidemiyasına gətirib çıxarır. Ətraf mühitin zərərli faktorlarının təsiri nəticəsində şiş xəstəliklərinə düşər olan xəstələrin sayı durmadan artır.

Bizi əhatə edən ətraf aləmdən qida məhsullarına düşən kimyəvi maddələr həlli vacib olan bir çox problemlər yaradır. Bunun nəticəsində də həmin maddələrin insan orqanizminə yaratdığı təhlükələri bioloji cəhətdən dəyərləndirmək və onların insan orqanizmində baş verən patoloji proseslərlə əlaqəsini açmaq zərurətə çevrilir. Qida xammalları və məhsullarının təhlükəsizliyi insanların sağlamlığını təmin edən və genetik fondunu qoruyan əsas amillərdən biri olduğuna görə qida məhsullarının təhlükəsizliyi probleminin əhəmiyyəti daim artır.

Qida məhsullarının təhlükəsizliyi dedikdə onların qəbulu zamanı həm kəskin neqativ təsir (qida zəhərlənmələri və qida infeksiyaları) nöqtəyi-nəzərindən, həm də gələcək təsirlərin (kanserojen, mutagen, teratogen təsirlər) nəticələri nöqtəyi-nəzərindən insan sağlamlığı üçün təhlükələrin olmadığı başa düşülür, yəni həm indiki, həm də gələcək nəsillərin sağlamlığına zərərli və mənfi təsir göstərməyən məhsullar təhlükəsiz hesab edilir.

Qida məhsullarının yadəcisimli maddələrlə çirklənməsinin artması şəraitində düzgün qidalanma məsələsini ön plana çıxarmaq lazımdır ki, insan orqanizminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan bütün vacib komponentlər orqanizmə daxil ola bilsin. Çünki bir çox çirkləndirici maddələr sağlam orqanizmdə biokimyəvi proseslərin pozulmasına səbəb olmur.

Beləliklə, əhali üçün qida məhsullarının resepturasını və rasionunu elə tərtib etmək lazımdır ki, burada bu və ya digər yaşayış məntəqəsində ətraf mühitin çirklənməsi nəzərə alınsın və eyni zamanda qida məhsullarının saxlanma müddətini uzatmaq üçün istifadə olunan çirkləndirici maddələri (konservatları) neytrallaşdırmaq mümkün olsun. Yalnız bu halda ətraf mühitin orqanizmə zərərli təsirini müəyyən dərəcədə kompensasiya etmək mümkündür.

İnsanların həyatında qidalanmanın rolu danılmazdır. ÜST-nin məlumatına görə hazırda dünyada baş verən ölümlərin 60%-i ümumdünya qida rasionunun dəyişməsi ilə əlaqədar olub, daha çox sənaye miqyasında istehsal olunan yağlı, duzlu və şirin xərəklərlə bağlıdır. Müasir meqapolislərin yoxsullar yaşayan ən pis hissələrində normal qidalanmama ilə yanaşı, qeyri-sağlam qida asionu və qeyri-sağlam adətlər nəticəsində əmələ gələn xəstəliklərə (piylənmə, allergiya, həzm orqanlarının xərçəngi, avitaminoz və hipovitaminozlar, ürək damar və s.) daha çox rast gəlinir.

Məlumdur ki, keyfiyyətsiz qida ümumdünya əhəmiyyəti daşıyır. Belə ki, amerika alimlərinin tədqiqatlarına görə bu ölkədə keyfiyyətsiz qida qəbulundan ildə 33,0 mln. nəfər xəstələnir ki, bunlardan 9,0 mini ölümlə nəticələnir. 1992-2001-ci illərdə qida zəhərlənmələrinin səbəbinin tədqiqi qidaların siyahısının əsasən sabit olduğunu göstərmişdir. Keyfiyyətsiz qida məhsullarının hazırlandığı əsas yeri insanların yaşayış və məişət yeri, ikinci yer- iaşə müəssisələri (yeməxana, kafe, restoran, uşaq baxçaları və məktəblərin qida bloku və s.), üçüncü yeri isə qida sənayesi müəssisələri tutur.

Rusiya alimlərinin və ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə bu ölkənin bazarlarında satılan heyvan yağlarının və balıq konservlərinin 30%-ə qədəri, süd məhsullarının 35%-i, ət məhsullarının 40%-ə qədəri saxtalaşdırılmışdır.

İsveçin qida məhsullarına və dərman vasitələrinə nəzarət milli bürosu ilə Stokoholm Universitetinin alimləri ilə birgə 2002-ci ildə 100-dən çox iaşə, o cümlədən "Makdonalds" tipli müəssisələrdə apardığı araşdırmalar nəticəsində müəyyən etmişlər ki, tərkibində yüksək miqdarda karbohidrat olan qidaların və quru sıyıqların istiliklə emalı proseslərində yüksəkqatılıqlı akrilamid (AA) maddəsi yaranır. Həmin maddələrin kanserogen və mutagen təsirləri yalnız heyvanlar üzərində təcrübə zamanı zamanı təsdiq edilmişdir. AA eyni zamanda əsəb sistemini zədələyir və sonsuzluğa səbəb olur. Kanada alimləri qida məhsulları hazırlanarkən AA əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran yeni kimyəvi reaksiya aşkar etmişlər. Xarici ölkə alimləri belə nəticəyə gəlmişlər ki, tərkibində kifayət qədər nişasta olan məhsulların (kartof, qarğıdalı, taxıl bitkiləri, un məmulatları və s.) praktiki olaraq hamısında AA vardır. Kartof çipsi, kartof frisi, piroqlar, keks, çörək, qızardılmış kofe və qarğıdalı topası (quşbaşı qarğıdalı) ən çox təhlükəli məhsullar sırasına daxil edilmişdir. AA ilə zəngin olan bütün məhsullar yüksəktemperaturlu (120°C) emaldan keçirilir. Əgər qızartma, duxovkada bişirmə, qrilə və frityurda hazırlama zamanı AA əmələ gəlsə, suda (buxarda) bişirmə zamanı praktiki olaraq bu maddəyə rast gəlinmir.

Qida məhsullarının təhlükəsizliyi məsələsində dövlətin rolunu şübhə altına almadan qeyd etmək lazımdır ki, insanların sağlamlığı daha çox onların özlərindən asılıdır.

Mirnamik Bəşirov,
fiz.riy.e.n., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mbashirov1@gmail.com

İnformasiya texnologiyaları və təhsilənlərin sağlamlıq problemi

İKT vasitələrin tədris prosesinə tətbiqi eyni zamanda təhsilənlərin sağlamlıq problemini qarşıya qoyur. Kompyuter texnologiyalarının və müxtəlif İKT vasitələrin sürətlə və intensiv tətbiq olunduğu bir dövrdə məktəblilərin sağlamlığında mənfi təsirlərə gətirə bilər. Məktəblərin kütləvi sürətdə İKT vasitələrin tətbiqi prosesinə cəlb olunması, İKT vasitələri ilə tədris prosesinin təşkili bu məsələnin aktuallığını bütün dövrlər üçün qoruyub saxlayır. Əlaqədar olaraq gigiyenik və

sanitar norma və qaydaların verilməsi faktlarına baxmayaraq əqli yüklənmə, emosional və görmədə gərginliyin artması zəminində təlim prosesində kompüter texnologiyalarından korrekt istifadə problemi qalmaqdadır.

Kompyuterləşmənin ergonomik problemlərinin analizi tək-cə texniki vasitələrə yox, eyni zamanda həm pedaqoji həm də ergonomik tələblərə cavab verən proqram təminatına da aiddir. Mövcud proqram vasitələrində (təlim, yoxlama, inkişafetdirici və s.) isə təhsilalanların sağlamlıqlarının qorunması ilə bağlı praktik olaraq qaydalar və sistem tən olunmamışdır. Hər bir təhsilverən praktik olaraq təlimdə İKT-dən istifadə zamanı nəzərə aldığı tədbirlər haqqında danışa bilər. Hər bir belə tədbirlər işərisində təhsilalanların səhhətinə mənfi təsir edəcək kifayət qədər faktlar mövcuddur.

Təhsilalanların səhhətinə mənfi təsir edəcək faktların yaranmaması, onların səhhətinin qorunması üçün hər bir müəllim öz şəxsi təsəvvürlərinə yox, konkret vahid dəqiq təyin olunmuş qaydalara riayət etməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu proses hazırda yenilənmiş tədris planları, tərbiyədə və təlimdə yeni metodların tətbiqi zəminində baş verir. Bütün bu fonda sosial və regional tələblərə müvafiq olan, yaradıcı, sosial aktiv, harmonik inkişaf yolunu seçə bilən insan hazırlamaq tələb olunur. Bu şəraitdə təhsil müəssisələrinin əsas məsələsi təhsilin keyfiyyətinin artırılmasıdır ki, bu da sağlamlığın qorunması fəaliyyəti ilə birgə təmin olunmalıdır. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması tədbirləri ilə yanaşı olaraq təhsilalanların sağlamlığının qorunması üzrə fəaliyyət təmin olunmalıdır. Burada sinif və fənlər, onlara ayrılan saatlar nəzərə alınmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində İKT vasitələrdən istifadə zəminində təhsilalanların sağlamlığının qorunması və bu mühitin formalaşdırılması üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- Təhsilalanların sağlamlığının qorunması ilə bağlı olaraq pedaqoji və idarə heyətinin pedaqogika, fizilogiya, psixologiya və ekologiya üzrə bilik və kompetensiyalarının artırılması
- Tədris və tərbiyə zamanı təhsilalanların işqabiliyyətinin dinamikasının qeydiyyatının təşkili
- Müxtəlif fəaliyyət növlərinin növbələşməsinin təşkili
- Təlim tərbiyə prosesində iş və istirahət vaxtlarının uzlaşmasının təşkili
- Tədris prosesində dinamik fasilələrin təşkili

İKT -dən istifadə edərək təlim prosesinin praktik şəraitinin və metodik sisteminin təkmiləşdirilməsi təhsilalanların sağlamlığının qorunması üzrə vahid mühitin formalaşmasına çıxarmalıdır. İKT -nin istifadəsi ilə belə mühitin formalaşdırılmasının əsas elementləri ola bilər:

- Sağlamlıq tədbirlərini nəzərə alaraq İKT -dən istifadə metodlarının təkmiləşdirilməsi
- Kompüter texnologiyalarından istifadənin reallaşması metodik sistemində sağlamlıq tədbirlərinə nəzarət edilməsi
- İKT-dən istifadə zəminində sağlamlıq tədbirlərinin planlaşdırılması
- Təhsilalanların sağlamlığına mənfi təsir etməyən təlim vasitələrinin seçilməsi və istifadəsi

Təhsilalanların sağlamlığı onların gələcək peşə fəaliyyətində daha önəmlidir. Hər bir şəxs sağlam ailədə yaşamaq və sağlam nəsil böyütməlidir. Təhsil prosesində təhsilalanların sağlamlığını qorumaqla müasir texniki və digər metod və vasitələrdən istifadə edərək fəaliyyətini təşkil etməlidir.

Balayar Şahbazov,
k/t.e.n., dosent
Elyanora Abasova
Lənkəran Dövlət Universiteti
balayar.sahbazov@mail.ru

Biosferin mühafizəsində meşələrin rolu

Bitkilərin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə iki baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bunlar bitkinin kök sisteminin yerləşdiyi və daim əlaqədə olduğu torpaq və bitkinin yerüstü kövdəsinin tutduğu və daim əlaqədə olduğu atmosferdir. Meşənin təsiri altında atmosfer göstəriciləri, onun əhatə,

dairəsində havanın tərkibi, atmosferin elektriklişməsi, külək, temperatur, işıq, yağıntılar və s. əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı meşələrə münasibət yenidən dəyişmişdir. Biosferin əsas elementi olan meşələr, meşə təsərrüfatı və meşə obyektinə olmaqla xalq təsərrüfatının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Beləliklə də, insanların meşədən istifadə sahələri durmadan artmaqdadır.

Biosferin bir hissəsini təşkil edən meşələr yer üzərində və atmosferdə günəş enerjisinin paylanması, atmosferin istilik və rütubətliyini tənzimləyir, çaylarda su rejimini və s-i nizama salır. Meşə öz inkişafında bioloji cəhətdən bir-birilə bağlı olan və bir-birinə, həm də xarici mühitə təsir göstərən ağac, kol, ot, digər bitkilər (ibtidai bitkilər), heyvanlar aləmi və mikroorqanizmlərin birliyi olub coğrafi landşaftın elementidir.

Təbii orijinal və təkrarlanmaz hissəsi olan meşə mövcudluğu və inkişafı üçün öz-özünə əlverişli şərait yaratmaqla ətraf mühitə aktiv təsir göstərir.

Meşə mühitində bitən ağaclar həm zahiri görünüşünə, həm də böyümə və inkişaf şəraitinə görə tək-tək bitən ağaclardan fərqlənir. Meşədəki ağaclar sıx bitdiyindən, bir-birinə təsir göstərir, ona görə də oradakı ağaclar uca boylu, düz qamətli, çətirləri isə az inkişaf edərək ensiz və gödək olub, ağacların təpə hissəsində yerləşir.

Meşənin aşağıdakı ekoloji funksiyaları vardır.

1. Mühit qoruyucu (ekoloji) tarazlığın qorunması. Meşələrin bütün komponentləri bir-birilə və ətraf mühitin təsiri altında olur və özü də ona təsir göstərir. Belə ki, günəş enerjisinin meşədə əsasən fotosintez prosesində ağacların çətirləri udur və bununla da üzvi maddə toplayır. Günəş enerjisinin əsas kütləsi çətirlərin səthi, meşə talasında isə torpağın səthində əks olunaraq atmosfərə daxil olur, az bir hissəsi transpirasiyaya sərf olunur. İstər qışda, istərsə də yayda meşə mikromühit yaradır.
2. İqlimnizamlayıcı funksiyası. Meşədə temperaturun sutkalıq dəyişməsi açıq (meşəsiz) sahəyə nisbətən zəif nəzərə çarpır. Meşə biosferdə enerji və kütlə mübadiləsinə, onun fəaliyyətinə, təbii mühitin formalaşmasına, atmosferdə qazlar qarışığının nisbətinin nizamlanmasında müstəsna rol oynayır. Meşə mikroikliminin müalicəvi əhəmiyyəti vardır.
3. Suqoruyucu və sunizamlayıcı funksiyası. Meşə rütubətinin etibarlı toplayıcısı, qoruyucusu və "ədələtli" paylayıcısıdır. Meşəyə düşən atmosfer çöküntüləri- yağış və qar suları torpağa tədricən hopur və burada buxarlanma az olduğundan həmin sular çayların və bulaqların qidalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Meşədə qar örtüyünün əriməsinin gec başlanması, çaylarda yaz daşqınlarının çoxalmasının qarşısı alınır. Dağlarda və dərə-təpəli relyef şəraitində su axımının salınmasında müşə xüsusi rol oynayır. Ümumiyyətlə meşə hidroloji rejimi nizamlayır.
4. Torpaqqoruyucu funksiyası. Meşədə ilbəlil arasındakı kəsilmədən ağac və kolların külli miqdarda yarpaqları, xırda və iri budaqları, qabıq, çiçək və meyvələri tökülür, onlara isə milyonlarla həşərat qalıqları qarışır. Torpaq səthinə düşən bu töküntülər tədricən çürüyüb parçalanır və qalın üzvi kütlə əmələ gətirir. Buna meşə döşənəyi deyilir. Meşə döşənəyi yağış sularını pambıq kimi özünə çəkir və uzun müddət saxlaya bilir. Buna görə də leysan yağışları zamanı meşədə torpağın yuyulması müşahidə olunmur. Ağaclar torpaq sürüşmələrinin, su və külək eroziyasının qarşısını alır. Meşə döşənəyi torpağın fiziki xassələrini yaxşılaşdırmaqla, həm də meşə ağacları üçün gübrə və ehtiyat qida mənbəyidir.
5. Səhiyyə gigiyena funksiyası. Məlumdur ki, bitkilərin əksəriyyəti antibiotik xassəsi daşıyan fitonosid adlı bioloji aktiv maddələrə malikdir. Bu maddələr havadakı bir çox zərərli və xəstəlik törədən mikrobları, virusları məhv edir, bununla da havanı saflaşdırır. Digər bitkilərlə müqayisədə ağaclar daha çox fitonosid xassəsinə malikdir. Müəyyən edilmişdir ki, şam, ardıc, qovaq, cökə, tozağacı meşələri xəstəlik törədən virusları, mikobları aloe, asrımsaq, soğan və istiot kimi bitkilərdən tez məhv edir. Fitonosid buraxan 40-a qədər ağac və kol növü müəyyən edilmişdir ki, bular da müxtəlif xəstəliklərin müalicəsinə kömək edir. Meşə havasında patogen xəstəlik törədən mikroblar olmur.
6. Rekreasiya funksiyası. Meşə çətirinin yarpaqları havanı zərərli qarışıqlardan təmizləyir, səs-küyü xeyli aşağı salır, insan üçün çox zəruri sayılan yüksək tezlikli səsli

kənarlaşdırır, tozdan mühafizə edir. Meşədə radiasiya fonu şəhərdə olduğundan iki dəfə az, yayda havanın temperaturu isə xeyli aşağı olur lakin rütubətlik 15-30% artıq olur. Belə hava tənəffüsü (nəfəsalama) üçün optimal sayılır. Bütün bunlar isə meşənin rekreasiya əhəmiyyətini daha da artırır. Məşənin estetik gözəlliyi, təbiət qoynunda istirahət iş prosesində olan gərginliyin aradan qaldırılması və insanın fiziki sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Biosferin ayrılmaz tərkib hissəsi olan meşələrin tükənməsi təbiətdə ekoloji şəraitin pozulmasına, torpaq eroziyasına, içməli şirin su ehtiyatlarının tükənməsinə, daşqınlara və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda meşələrin dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə qeyri-bərabər yayılması, düzən meşələrin həddindən artıq kəsilməsi, dağ meşələrinin isə nisbətən toxunulmazlığı meşələrdən səmərəli istifadəyə mane olur.

Meşə biosenozunda daxili və xarici ekoloji mühitə təsir və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə biosenoz daxilində daim tənzimlənir, yeniləşir, təzələnilir və sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir

Beləliklə, meşə palenetin biosferində və onun atmosferinin tərkibində gedən təbii proseslərin nizamlanmasında sabitləşdirici funksiyaları yerinə yetirir.

Nemət Qasimov
ADPU Cəlilabad filialının
nemet.qasimov.91@mail.ru

İnformasiya inqilabları

Bəşəriyyət yarandığı gündən informasiyaya sahib olmaq uğrunda çarpışmışdır. Sivilizasiyanın ilk dövrlərində insana sadə bilik və bacarıqlar kifayət edirdisə, informasiyanın tədricən çoxalması nəticəsində insan şəxsi biliklərinin az olmasını hiss etməyə başladı. İnformasiyanı düzgün emal etmək və lazımı qərarlar qəbul etmək üçün insandan malik olduğu bilik və təcrübələri ümumiləşdirmək tələb olunurdu. Ona görə də o, müxtəlif qurğular düzəltməyə başladı. İnformasiyanın emalı üçün nəzərdə tutulan üsul və vasitələr meydana gəldi və onlar cəmiyyətdə ciddi dəyişikliklərə, informasiya inqilablarına çıxardı. Bəşəriyyət, onun inkişafına daha çox təsir edən və informasiya inqilabı adlanan dörd mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələdə yazı meydana gəlmişdir. Dünya tarixində ilk yazı (heroqlif) eradan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında qədim Misirdə yaranmışdır. Qədim misirlilər yazını papirus ağacının yarpaqları üzərində yazırdılar. Eradan əvvəl III minillikdə isə Mesopotamayıda (indiki İraq ərazisi) şumerlər mixi yazıdan istifadə edirdilər. Onlar yazı vasitəsi kimi gil lövhələrdən istifadə edirdilər. Qədim çinlilərin də öz yazı sistemləri var idi. Bambuk ağacı və ipək parça onların yazı vasitəsi idi. Nəhayət, eradan əvvəl II minillikdə bugünkü əlifbaların anası Finikiya əlifbası yarandı. Yunanlar bu əlifbaya sait səsləri bildiren hərfləri əlavə etməklə yunan əlifbasını yaratdılar. Qədim yunanlar yazını perqament (heyvan dərisi) üzərində yazırdılar. Latın və kril əlifbaları da finikiya əlifbasından törəmədir. Belə ki, yazının, əlifbanın meydana gəlməsi nəticəsində informasiyanı, bilikləri saxlayaraq gələcək nəsillərə ötürmək imkanı yarandı. İkinci mərhələ (XVI əsrin ortaları) kitab çapının ixtirası ilə bağlıdır. Bu inqilab nəticəsində informasiyanın saxlanılmasının tamamilə yeni bir üsulu yarandı. İnsan informasiyanı saxlamaq və yaymaq üçün yeni bir vasitə əldə etdi. Bu vasitə mənəvi və mədəni dəyərləri böyük kütlələrə çatdırmağa imkan verdi. Mətbəələr yaranmamışdan əvvəl isə xəttatlar əsərlərin üzünü köçürüb onların sayını çoxaldırdılar. Kitablari əlilə yazilib çoxaldılması ona olan tələbatı qətiyyənləndirirdi. Basmə üsulu da böyük zəhmət tələb edən və çox geri qalmış bir üsul idi. Alman alimi İohan Quttenberq XV əsrin ortalarından çap dəzgahı ixtira etdi və 1445-ci ildə çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı. Kitab çapı bəşəriyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biridir. O, maarifin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına böyük təkan verdi. Kitab çapı sayəsində insanların topladığı bilik ölkədən-ölkəyə sürətlə yayılmağa, həm də daha tam və doğru şəkildə saxlanılaraq gələcək nəsillərə çatdırılmağa başladı. Üçüncü mərhələ (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfi ilə bağlıdır. Teleqraf, telefon və radio yarandı. Onlar informasiyanı ixtiyarı həcmdə və yüksək sürətlə ötürməyə və qəbul edib saxlamağa imkan verdi. İnformasiya kommunikasiya vasitələri yarandı. Dördüncü mərhələdə (XX əsrin 70-ci illəri) mikroprosessor texnologiyası ixtira olundu və fərdi

kompüterlər meydana çıxdı.İnformasiyanın elektrik və mexaniki vasitələri keçmişdə qaldı.Onları elektron vasitələr əvəz etdi.Bu vasitələr maşın və cihazları daha kiçik ölçüdə istehsal etməyə və proqramla idarə olunan qurğular yaratmağa imkan verdi.Dördüncü inqilabın baş verməsinin əsas səbəbi ötən əsrin 40-cı illərində elektron hesablama maşınlarının yaranması oldu.Dördüncü informasiya inqilabı bəşəriyyətin sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təkan verdi.

**Mətanət Fərzəliyeva,
Dosent
Seymur Süleymanov dosent
ADPU Ağcabədi filialı
adpu_aqcabedi@mail.ru**

Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilib. Qloballaşma istiqaməti götürən müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik sürətdə yiyələnmək tələb olunur. İnformasiya cəmiyyətinin təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib.

Təhsil sistemində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi bu gün informasiya cəmiyyətinin zəruri tələblərindən və ehtiyaclarındandır. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti xeyli dərəcədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Müstəqil ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan təhsil sistemi bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir.

Təhsil sahəsinin geniş şəkildə informasiyalaşdırılması prosesinə 2004-cü il avqustun 21-də Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)" ilə başlanıb. Həmin proqram çərçivəsində ölkə məktəblərinin kompüter avadanlıqları ilə təchizatı genişləndi.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına bir başa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin artıq praktiki müstəvidə, bir konkret fəaliyyət planı çərçivəsində icra olunması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri olub. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)" ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixdə ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin formasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pədaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pədaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktuallaşır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanliliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyətli səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. "Ağıllı" lövhə, həmçinin kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləridə proyektor vasitəsilə qəbul edə bilir ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və video görüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsipləri "möcüzəli" ekranda izləyə bilərlər. Bu işə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinləndirərək dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

Baxış Ələsgərov,
p.ü.f.d., dosent
askulap@box.az
Fazil Cəfərov,
k.t.ü.f.d., baş müəllim
ADPU Ağcabədi filialı
faziljafarov@yahoo.com

Təhsildə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və əhəmiyyəti

Qloballaşan, daim irəliləyən-yenilən doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları-internet, elektron poçt və qlobal rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Yeni minillikdə bəşər sivilizasiyasını düşündürən ən aktual və təxirəsalınmaz məsələ-telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində "inqilabi" dəyişikliklər yolu ilə əlçatmaz zirvələri fəth etmək, dövlətlər və xalqlararası zaman və məkən fərqlərini aradan qaldırmaqdır.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pədaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pədaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişafı və pədaqoji innovasiyalar sahəsində məktəblərin novator müəllimlərinin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pədaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daim sistemləşməni və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pədaqoji prosesə "texnologiya" anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Bu texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdlərin hamısı: fəallar, orta səviyyəli, həm də zəiflər problemin həllinə eyni səviyyədə cəlb edilirlər. Bu zaman hər bir şagirdin öz qabiliyyət və bacarıqlarını həyata keçirmək imkanı olur. Onlara həvəslə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək imkanı yaradılır. Şagirdlərə bilikləri müstəqil əldə etməyin yolları və vasitələri öyrədilir.

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır. Müasir

pedaqoji texnologiyanın məzmununda, əsasən interaktivliyi metod və təlim olaraq fərqləndirmək olar.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəlcədən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən-öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə-öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.

Son illər respublikamızda interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir.

Rəşad Əliyev,
c.e.n., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Reshad-1974@mail.ru

Aqrar islahatlar və subtropik fermer təsərrüfatlarının inkişaf yolları

İstehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 2016-cü ildə 98,5 %-i özəl aqrar bölmələrin payına düşmüşdür. Onların arasında subtropik bitkilər üzrə kəndli-fermer təsərrüfatları 3,5 % təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar tədqiqatlar göstərir ki, Lənkəran regionunun kənd təsərrüfatında struktur dəyişikliklər aparılarkən ilk növbədə subtropik bitkilər üzrə kəndli-fermerlərin yeni idarəetmə istehsal formalarının təşkilinə meyl göstərilməsi zəruridir. Çünki, düzən və dağətəyi massivlərinə subtropik əkinçiliyin tələblərinə cavab verən məhsuldar coğrafi mühit mövcuddur. Buna görə də özəl aqrar qurumların inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni yaradılan subtropik növlü təsərrüfatçılıq formalarının parametrlərinin əsas götürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu parametrlərə ərazinin coğrafiyası, hündürlük təbii qurşaqlarının potensial imkanları, subtropik bitkilər altında torpaq sahəsinin ölçüsü, həcmi və s. daxildir.

Bu istiqamətdə fermer təsərrüfatı yaradılarkən birinci növbədə onların malik olduqları yararlı torpaqların sahəsi və aqro-istehsalat xərçələrinin tərtibi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məsələnin həlli çox vacib olub, xüsusilə Lənkəran ovalığı və dağətəyi massivlərdə torpaqların azlığı və əhalinin çox sıx yerləşməsi ilə əlaqədardır. Ərazinin torpaq-iqlim və istehsalat şəraiti, maddi ehtiyatlar nəzərə alınmaqla torpaq sahələrinin həcmnin düzgün müəyyən edilməsi subtropik fermer təsərrüfatlarının səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilər.

Etiraf etməliyik ki, subtropik fermer təsərrüfatlarının təşkilində Gürcüstan Respublikasında daha səmərəli təcrübə toplanmışdır.

Subtropik fermerləri təşkil edilməsi sahəsində və onların parametrlərinin müəyyənləşdirilməsində Avropa ölkələrinin də təcrübələrinin öyrənilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu ölkələrdə subtropik fermer təsərrüfatların təşkilinə dair məlumatlardan aydın olur ki, hər bir fermer təsərrüfatına Yunanıstanda 4,3 hektar, İtaliyada 5,8 hektar, Fransada 26,2 hektar, İspaniyada 22,4 hektar torpaq sahəsi düşür. Bu ölkələrin aqrar təcrübəsindən uğurlu başlanğıc kimi, təbii-iqlim şəraiti və mentalitetlərin oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edən regionlardan sayılan Lənkəran subtropiklərində də tətbiq oluna bilər.

Kənd təsərrüfatının bazar münasibətləri şəraitinə keçirildiyi hazırkı dövrdə ölkəmizdə başqa təsərrüfat strukturları kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış subtropik fermer təsərrüfatlarının təşkili də obyektiv zərurət olmaqla yanaşı, qanunauyğun bir prosesdir. Bu tip fermer təsərrüfatları respublikada əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yaxın illərdə ödənilməsində ən güclü ehtiyat mənbələrindən biridir.

Subtropik bitki sahələrinin bərpası üçün yararlı torpaqların tərkibinin yenidən işlənməsi külli miqdarda kapital qoyuluşu tələb edir. Azərbaycan təbiətinin məhsulu olan çay, sitrus

istehsalını artırmaq və daxili imkanlara əsaslanaraq Lənkəran Subtropik Birliyi şirkəti yaradılmaqla müstəqil hərəkət etməli və ərazinin yüksək səviyyəli mütəxəssislərinin bu işə cəlb edilməsi ilə çayı və sitrus məhsulları istehsalı artırılmalıdır. Subtropik təsərrüfat müstəqli özünü idarəetmə metoduna keçməli, bu sahədə stimullaşdırma yeni texnologiyanın tətbiqi və müqavimət şərtlərinə düzgün əməl etməklə xarici sərmayə qoyuluşu cəlb edilməlidir.

Göstərilənlərlə əlaqədar respublikamızda yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması şəraitində ərazi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiqi tədqiqatlar aparmaq istehsalçılarla elmi-metodiki əlaqələri gücləndirmək və sahibkarlara elmi məsləhətlər vermək üçün aqrar elminin strukturu bazar iqtisadiyyatına əsaslanmalıdır.

Subtropik məhsullarını artırmaq, keyfiyyət göstəricilərini və ekoloji-coğrafi mənimsəmə səviyyəsini yüksəltməyin müxtəlif ehtiyat mənbələrindən istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir.

**Balayar Şahbazov,
k/t.e.n., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
balayarshahbazov@mail.ru**

Torpağın ekoloji monitorinqi

Dünya əhalisinin sürətlə artması və əkinə yararlı torpaq sahələrinin müxtəlif səbəblərdən dövriyyədən çıxması torpaqlardan düzgün və səmərəli istifadə olunması zəruriyyətini yaradır. Ona görə də bu istiqamətdə aparılan elmi-tədqiqat işləri həmişə aktual olmuş və aktual olaraq da qalır.

Müasir antropogen gərginlik şəraitdə biogeosenozlar və onun əsas tərkib hissəsi olan torpaq örtüyü kəskin dəyişkənliyə məruz qalaraq öz məhsulvermə qabiliyyətini itirir. Bu dəyişikliklər landşaftlara neqativ təsir göstərir və torpaqlar deqradasiya prosesinə məruz qalır. Torpaq deqradasiyasının inkişafı əhalisi sıx və çox mənimsənilmiş ərazilərin torpaqlarında daha təhlükəli hesab edilir. Azərbaycan Respublikası dünyanın ən az torpaqlı ölkələrindən olmaqla əhalinin orta sıxlığı (95 nəfər) ümumi dünya göstəricisindən (43 nəfər) iki dəfədən də yüksəkdir.

Düşünülməmiş antropogen təsirlər torpaqların deqradasiyasına o cümlədən torpaqda turşuluq və qələviliyin (pH) azalmasına humusun mineralaşmasına, torpaqda bioloji fəallığın zəifləməsinə, rütubət çatışmamazlığına, profil boyu duzların toplanmasına, bitki örtüyünün botaniki tərkibinin dəyişməsinə və digər arzuolunmaz mənfi hallara gətirib çıxarmışdır.

Mövcud torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, münbitliyini qorumaq, şərti yararsız torpaqların əkin dövriyyəsinə bərpası üçün ayrı-ayrı torpaq tiplərinin münbitliyinin ekoloji monitorinqi aparılmalıdır. Torpaq ekoloji monitorinqi (nəzarət sistemi) biosferin qlobal monitorinqinin tərkib hissəsi olub, modelləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlilin köməkliyi ilə torpağın biogeosenozda keçmiş, hazırkı vəziyyəti barədə məlumat verir, münbitliyini məhsuldarlığını, ekoloji göstəricilərini proqnozlaşdırmağa və idarə etməyə imkan yaradır. Belə bir sistemin, yəni monitorinqin yaradılması haqqında təklif 1971-ci ildə SKOPE-nin xüsusi ekspert komissiyası tərəfindən irəli sürülmüşdür. Sonra isə "Monitorinq" termini BMT-nin ətraf mühit ilə əlaqədar keçirilmiş (15-16 iyun 1972-ci ildə) Stokholm konfransında qəbul olunmuş və ona aid xüsusi proqram işlənib hazırlanmışdır. Proqramda deyilir: "Monitorinq məkan və zaman daxilində uzunmüddətli fasiləsiz müşahidə sistemi olub, ətraf mühitdə insan üçün əhəmiyyətli dəyişikliklərin keçmiş, hazırkı və gələcəkdə vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verir".

Geosferin digər komponentlərindən- hidrosfer, atmosfer və biosferdən fərqli olaraq torpaq sferasının (pedosferin) "yaddaşı" daha davamlıdır. Su, hava və canlıların tərkibində olan çirkləndirici maddələr qısa müddətdə, torpağa daxil olan maddələr isə sərbəst və yaxud müxtəlif kimyəvi birləşmələr şəklində uzun müddət qalır.

Ölkəmizin ayrı-ayrı torpaq tiplərində ekoloji monitorinqin təşkili həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji monitorinqi bir çox müəlliflər müxtəlif növlərə- biotik və abiotik (Y.A.İzrael), lokal, regional və qlobal (İ.P.Gerasimov), local, regional, fon və qlobal

(Q.V.Mortuzova və Q.S.Bezuqlova) ayırırlar. Torpaqda ekoloji monitorinqin qlobal yaxud regional miqyasda aparılması deqradasiya prosesinin miqyasından asılıdır.

Torpaq monitorinqinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: yağış, külək və irriqasiya eroziyası zamanı torpaq itkisinin uçota alınması; əsas qida elementlərinin mənfi balansının, humus və mineral maddələrin kəskin azaldığı ərazilərin müəyyən edilməsi; torpağın turşuluğu və qələviliyinə, şorlaşma və şorakətləşməsinə, rütubətinə, temperaturuna, duz rejiminə, şəhərsalma və digər antropogen təzyiqlər zamanı torpaqda baş verən fiziki, fiziki-kimyəvi və kimyəvi dəyişikliklərə nəzarət edilməsi, əkinə yaralı torpaqların sənaye və məişət məqsədilə ayrılmasının həcmi və düzgünlüyü üzərində müfəttiş xidmətinin təşkili.

Torpaq monitorinqi proqramında əsas yeri işin sonrakı səmərəsini təmin edən nəzarətedici göstəricilərin düzgün seçilməsi tutur. Ümumiyyətlə, monitorinq üç qrup göstəricilər üzərində aparılır:

1. Torpaqların qısa müddətdə dəyişən göstəriciləri. Torpaqların qısa müddətdə dəyişən əlamətlərinə rütubətin dinamikası, mühit reaksiyası (pH), torpaq məhlulunun tərkibi, torpaq havası və bitkilər tərəfindən asan mənimsənilə bilən elementləri aiddir.
2. Bu qrup göstəricilər cari təsərrüfat ilində bitkilərin məhsuldarlığını artırmaqdan ötrü gübrələrin verilməsi, suvarma və sair kimi aqrotexniki tədbirlər hesabına tənzimlənir.
3. Torpaqların uzun müddətə dəyişən göstəriciləri. Bu göstəricilər təbii və antropogen təsirlər nəticəsində 5-10 il müddətində torpağın tərkibində baş verən əsas dəyişikliklərdən ibarətdir və aşağıdakılardır: torpaqda dövrü olaraq dəyişən humusun miqdarı və ehtiyatı, deqradasiya, o cümlədən eroziya və səhrələşmə nəticəsində torpaq itkisi struktur elementləri, ümumi qələvilik və turşuluq, udulmuş əsasların miqdarı, duz tərkibi, qalıq pestisidlərin miqdarı və s. Qeyd etdiyimiz bu göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi nisbətən çətinidir.
4. Bitkilərin məhsulradlığını artıran göstəricilər. Bu göstəricilərə torpaqda bitkilər tərəfindən asan mənimsənilə bilən qida elementlərinin bir-birinə olan nisbəti daxildir. Torpağın ekoloji monitorinqinin göstəriciləri ekoloji vəziyyətin dəyişməsinə həssas mühit və canlı aləm arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən edən indikatorlardır. Monitorinqin indikatorları məlumat daşıyıcılarıdır, onlar torpaqda özlərini dərhal, yaxud bir müddətdən sonra biruzə verir. Bu işə torpaq deqradasiyasının inkişafını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə, torpaq ekoloji monitorinqinin ayrı-ayrı torpaq tipləri üçün qlobal və regional səviyyədə işlənməsi torpağın münbitliyinin və ekoloji vəziyyətinin idarə olunması üçün tədbirlər sisteminin və kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır.

Məmmədhüseyn Hüseynov
biol.e.n. dosent
mamed.h@mail.ru
Zümrüd Məmmədova
zumrud_dendrari@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycanın cənub bölgəsində yayılan Qafqaz xurması (Diasporus lotus L) növlünün bölgə florasında yeri və əhəmiyyəti

Tədqiqat işimizdə məqsəd müasir ekoloji şəraitdə Azərbaycanın cənub bölgəsində biomüxtəlifliyin öyrənilməsi fonunda xurma (Diasporus) cinsinə aid Qafqaz xurması (Diasporus lotus. L) növlünün floradakı yeri, meyvələrindən alınmış ekstraktiv maddələrin biokimyəvi tərkibini öyrənməklə işə əhəmiyyətini tədqiq etmək olmuşdur. Xurma (Diasporus) cinsinə aid bu növün floradakı yeri öyrənilməklə genetik ehtiyatları müəyyən edilmiş, yeni ekoloji şəraitdə meyvələrinin biokimyəvi tərkibini analizi işə onlardan alınmış biokomplekslərin genetik davamlılığın artırılmasında əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Tədqiqatın nəticələri nəzəri və praktik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq Lənkəran-Astara bölgəsi biomüxtəlifliyində xurma (Diasporus) cinsinə aid bu növün floradakı yeri, bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, meyvələrinin biokimyəvi təyini aparılmışdır. Qafqaz xurması (Diasporus lotus. L)

növünün bölgə biomüxtəlifliyində yeri öyrənilməklə genofondunun qorunması və davamlı istifadəsi yolları tədqiq olunmuş və müsbət nəticələr alınmışdır.

Azərbaycanın cənub bölgəsində yayılan *Diasporus* cinsinə aid növün bölgə florasında yeri, bioekoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün monitorinqlər (müşahidə, çöl təcrübəsi, ekspedisiya), məhsuldarlıq və məhsulların kimyəvi tərkibi öyrənilməsi üçün isə biokoimyəvi tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqat işi 2014-2016-ci illərdə çöl marşrutları və ekspedisiyalar zamanı aparılan müşahidələr əsasında toplanılan materiallar əsasında aparılmışdır. *Ebenaceae* Vent.fəsiləsinə aid olan Qafqaz xurması (*Diasporus lotus*. L) növünün bölgə biomüxtəlifliyində yeri öyrənilərkən müxtəlif populyasiyalarda morfoloji, bioloji və təsərrüfat göstəricilərinə görə fərqli formalara rast gəlinmişdir. Lənkəran-Astara bölgəsi iqliminin mülayimliyi, yağmurun və günəşli günlərin çoxluğu, rütubətli hava kütləsinin olması, Qafqaz xurmasının (*Diasporus lotus*. L) fərqli ekosistemlərdə yayılmasına imkan verir. Bu növ, dəniz səviyyəsindən 1500 m, hündürlüyə qədər dağlıq və dağətəyi ərazilərdə əsasən palıd (*Quercus* L.), dəmirağacı (*Parrotia persika*), vələs (*Carpinus* L.) ağacları ilə birlikdə qarışıq meşə sahələrində yayılmışdır. Ekoloji şəraitindən asılı olaraq 15-20 m və bəzən meşələrdə 30 m-ə qədər hündürlükdə, düz gövdəli ağacdır. İşığa tələbkər bitkidir. Kölgəli yerlərdə çətiri uzanır, çətir daxili seyrəkləşir, məhsula düşmə ləngiyir və məhsuldarlıq aşağı düşür. Qışda yarpaqlarını tökür. Aparılmış bir sıra təhlillər və tədqiqatlar göstərir ki, dəmirağacı və vələs populyasiyalarında Qafqaz xurması daha sıx çətir əmələ gətirir, məhsuldarlıq və meyvələrin keyfiyyət göstəriciləri yüksək olur. Bitki meyvələrinin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Meyvələrin tərkibində olan C vitamini və digər vitaminlər Tilmans metodu ilə təyin edilmişdir. Bu metod bitkilərdə vitaminlərin miqdarını təyin etmək üçün spesifik metod olub və xüsusi dəqiqliyi ilə fərqlənir. Aparılan analizlərdən məlum olmuşdur ki, yetişmiş meyvələrdə 24 % şəkər, 1,6 % zülal, 0,83 % yağ, 54 % -ə qədər vitamin C, 0,32% üzvi turşular, 0,15% aşı maddələri və s. vardır. Qurudulmuş 100 q meyvədə 0,04 - 61 mq miqdarında müxtəlif elementlər, o cümlədən alimium, barium, mis, xrom, dəmir, nikel, silisium, stronsium, vanadium, fosfor, maqnezium, natrium, kalium, kalsium və s. vardır. Aparılan analizlərdən məlum olmuşdur ki, yetişmiş meyvələrdə 24 % şəkər, 1,6 % zülal, 0,83 % yağ, 54 % -ə qədər vitamin C, 0,32% üzvi turşular, 0,15% aşı maddələri və s. vardır. Qurudulmuş 100 q meyvədə 0,04 - 61 mq miqdarında müxtəlif elementlər, o cümlədən alimium, barium, mis, xrom, dəmir, nikel, silisium, stronsium, vanadium, fosfor, maqnezium, natrium, kalium, kalsium və s. vardır. Tədqiqatın nəticələri:

1. Qafqaz xurması növünün (*Diasporus lotus*. L) bölgə biomüxtəlifliyində müxtəlif populyasiyalarda morfoloji, bioloji və təsərrüfat göstəricilərinə görə fərqlənən formaların yaranmasının əsas əsas səbəbi bölgədə iqliminin mülayimliyi, yağmurun və günəşli günlərin çoxluğu, rütubətli hava kütləsinin və torpağın münbitliyinin müsbət təsiridir.
2. Qafqaz xurması növünün (*Diasporus lotus*. L) meyvələrindən alınmış ekstraktların zəngin biokimyəvi tərkibi onlardan genetik davamlılığın artırılmasında istifadəyə imkan verir.

Mirnamik Bəşirov,
fiz.riy.e.n., dosent
mbashirov@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti
İlhamə Səfərova,
Müəllim
Lənkəran 10 sayılı orta məktəb

Cəmiyyətin informasiyalaşması və İKT -nin tətbiqi

Müasir dövrdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə telekommunikasiyanın inkişaf reforması iki modeli üzrə - cəmiyyətin informasiyalanması ilə bağlı iki ideologiyada aparılır: öz sürətinə görə fərqlənən latın-amerikan modeli və əhatəli olmasına görə asiya modeli.

İKT üzrə BMT-nin xüsusi bölməsinin məlumatına əsasən Beynəlxalq elektrorabitə ittifaqı (International Telecommunication Union, ITU), 11 göstərici üzrə qiymətləndirmə apararaq dünya

ölkələrinin inkişaf indeksini açıqlamışdır. (<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/mis2015.aspx>, <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>) İKT nin inkişaf indeksi (ICT Development Index - İDİ) — İKT nin inkişafı nöqtəyi nəzərdən dünya ölkələrinin kombinə olunmuş göstəricidirki, bura internetə daxilolma, ölkənin hər 100 nəfərinə düşən stasionar və mobil telefon sayı, vətəndaşların İKT texnologiyadan istifadə etmə bacarıqları, kompyuterdən istifadə edən ev təsərrüfatlarının sayı, internet istifadəçilərinin sayı, onların internetdən istifadə və mədəni səviyyəsi, və s.

Bütün dünya ölkələrində İDİ indeks - İKT -dən istifadə etmə və bu sahədə bacarıqları artmışdır. 2014 cü ildə təsərrüfatların 44%, 2015 ci ildə 46% internetə çıxışa malik olmuşlar. 2020 ci il üçün bu 56% planlaşdırılır.

Verilən məlumatlar göstərirki, internetdən istifadə artımı zəifləyir, 2010-2015 -ci illərdə dünya ölkələrində, ümumi olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə internet istifadəçilərinin sayı iki dəfə artmışdır. Hazırda internet istifadəçilərinin üçdə ikisi inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayır. 2015 -ci il nəticələrinə görə indeksdə 1 -ci yeri Koreya, 2 -ci yeri Danimarka, 3 -cü yeri İslandiya tutmuşdur.

İDİ üzrə ilk 30 -luğa daxil olan avropa və yüksək gəlirli ölkələr sırasına Avstraliya, Bəhreyn, Kanada, HonKonq (Çin), Yaponiya, Makao (Çin), Yeni Zelandiya, Sinqapur və Amerika Birləşmiş Ştatları daxildir.

İDİ reytingi üzrə “ daha dinamik ölkələr”in orta göstərici artmışdır: Kosta Rika, Behreyn, Livan, Tailand, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Surinam, Qırğızıstan, Belarus və Oman. Belarusiya dünya reytingində 36 -cı yeri tutur (2010 -cu ildə 50 -ci yer, İDİ göstərici 5,30, 2014 -cü ildə 38 -ci yer, İDİ göstərici 7,18 olmuşdur.).

Rusiya 2010 -cu ildə 46 -cı yerdə, İDİ -5,57, 2014 -cü ildə 45 -ci yerdə, İDİ- 6,91 olmuşdur.

Azərbaycanda da bu sahədə ciddi, uğurlu addımlar atılır. Həyata keçirilən dövlət siyasətinin vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. Azərbaycan şəbəkə hazırlığı indeksi üzrə 144 ölkə arasında 56-cı yeri tutmuş və MDB ölkələri arasında liderlər qrupunda olmuşdur. Bu illər ərzində əlaqədar müvafiq hüquqi baza yaradılmışdır. Respublikada mövcud olan üç mobil operator tərəfindən müasir 3G xidmətləri göstərilmiş, 2012-ci ildən ölkəmizdə 4G texnologiyasının da tətbiqinə başlanılmışdır. Ölkədə hər 100 nəfərə 110 mobil abunəçi düşür. 2013-cü ilin nəticələrinə görə Azərbaycan əhalisinin 70%-i, o cümlədən onların 50%-i genişzolaqlı internet istifadəçisidir. Ölkə üzrə genişzolaqlı xidmətlərə qoşulmanın orta qiyməti orta aylıq əməkhaqqının 3%-ni təşkil edir və bu da BTİ-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu nisbət 2015-ci ilədək 5%-dən az olması hədəfinə artıq nail olunması deməkdir. Cəmiyyətdə İKT-nin inkişafından bəhrələnmə imkanının genişləndirilməsi üçün ilk növbədə əhalinin İKT üzrə biliklərinin artırılması, görülən işlər və mövcud imkanlar barədə vətəndaşların məlumatlandırılması, həmçinin informasiyanın əlçatırılığına şərait yaradan ictimai mərkəzlərin fəaliyyəti və güzəştli şərtlərlə kompyuterlərin əldə edilməsi imkanı yaradılmışdır.

İKT görmə vasitəsilə informasiya qəbulunun imkanlarını artırır, gözle görünməyən, rəng və formasını dəyişən əşyaların təsvirini reallaşdırır. Video və ya animasiyalar formasında olan tapşırıqların yaxşı tərtib olunmuş mətn və gözəl musiqinin müşayiəti ilə verilməsi tədris müddətində və əlavə hazırlıq dövründə güclü təsir edərək, təhsilənlərin bədii zövqünün inkişafına, materialı daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur. İKT nəinki insanın əqli imkanlarını inkişaf etdirir, həmçinin yeni inkişaf perspektivləri, yeni global mədəniyyət sistemi yaradır və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün maraqlı imkanlar açır. Təhsilin aşağı pillələrindən başlayaraq təhsilənlərin ixtisas və digər fənlərə olan maraqlarını artırmaq, məlumatı tez və effektiv mənimsəmələri üçün informatika və digər fənn müəllimləri hər hansı ümumi mövzunu iki və bəzi hallarda üç fənni birgə - integrativ dərslər formasında keçmələri məqsədəuyğundur. Təhsilənlərin biliklərinin dərinləşdirilməsində informatika və informasiya texnologiyaları fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi çox böyük imkanlara malikdir. Bunun üçün ayrı-ayrı fənlər üzrə proqram və dərsləkləri hazırlanarkən informatika və informasiya texnologiyaları fənni nəzərə alınmalı, bu proqramlarda integrativ dərslər üçün saatlar ayrılmalıdır. Müəllimlər fənlərarası əlaqə probleminə lazımı qədər əhəmiyyət verməlidir. Təcrübələr göstərir ki, bir fənnlə yanaşı, digər yaxın fənləri də müəyyən səviyyədə bilən müəllimlərin təlim nailiyyətləri daha yüksək olur. Bunun əsas səbəbi isə həmin müəllimlərin öz dərslərini sanki bir neçə fənn müəllimi kimi tədris etməsidir.

İKT-nin informatika fənninin tədrisində, xüsusən informatikanın tədrisi zamanı kompyuter texnologiyalarından, elektron vasitələrdən istifadə olunması, yüksək təlim keyfiyyətinin əldə

olunması üçün bu texnologiyadan həm materialın öyrədilməsi, həm də nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində sistematik tətbiq edilməsi tədrisin keyfiyyətinin təminatında əsaslı rol oynayır. Elektron lövhədən istifadə edilərək prosesin fəallaşdırma mərhələsində əvvəlki materiallar viktorina, müxtəlif oyunlar, frontal sorğular və s. şəkildə soruşula, problemin nədən ibarət olması, onun ətrafında tədqiqatların aparılması, hər kəsin problem ətrafındakı mülahizələri, müəllimin hər bir fikrə münasibəti, ümumiləşdirmə və izahat isə slaydlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Müasir kompyuterlər xüsusi öyrədici proqramların hazırlanmasında, təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması prosesində, onların yaradıcılığı başa düşmək üçün kompyuter modellərinin hazırlanmasında, tədris prosesinin təşkilində, tətbiqi məsələlərin həll olunmasında, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, sərbəst işlərin və ev tapşırıqlarının verilməsində (məsələn, İnternetdən istifadə edib müxtəlif nəzəri məlumatların, təqdimatların hazırlanmasında və s.), interaktiv elektron dərsliklərin hazırlanmasında istifadə olunur.

Təhsil müəssisələrində, tədris prosesində İKT -nin intensiv və məqsədyönlü tətbiqi cəmiyyətin informasiyalaşması prosesinin sürətlənməsi və ölkədə, bütün sahələrdə daha yüksək nəticələrin alınması istiqamətdə güclü addımdır.

İlhamə Kazımova,
t.ü.f.d.
Sevinc Məhərrəmov b.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kazimovailhama@mail.ru
maqerramovasevinc75@mail.ru

Ağ desert şərabların optimal tərkibi və ayrı-ayrı maddələrin şərabların dadının dolğunluğunun yaranmasında rolu

İşimizin məqsədi kəmpşirin desert şərabların istehsalının təkmilləşdirilmiş texnologiyasının işlənməsi olduğu üçün ilk növbədə bu qrup şərablar üçün xarakter olan optimal kimyəvi tərkibi müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan, Ukrayna, Moldova və Gürcüstanda istehsal edilən desert şərablardan nümunə kimi götürülməklə onların kimyəvi tərkibi müəyyən edilmişdir.

Cədvəl-dən görüldüyü kimi şərabların istehsal regionundan, sort və digər amillərin təsirinə və eləcə də istehsal texnologiyasından asılı olmayaraq bu qrup şərablar üçün kimyəvi tərkib göstəricilərində bir o qədər kəmiyyət və keyfiyyətə bir o qədər də fərq olmamışdır. Bu əsasən şərabların əsas tərkib göstəricilərində özünü əks etdirmişdir.

Kəmpşirin desert şərabların müqayisəli analitik xarakterizəsi

Şərabların adı	Spirit %	Şəkər %	Tətrişənturşuluq q/dm ³	pH	Ekstrakt q/dm ³	Ümumi fenol maddələri,	Aldehidlərmq/d	Aminazotu, mq/dm ³	Zülal mq/dm ³	Sulu karbonlar			Qliserin mq/dm ³	Dequstasiyalı
										Polisaxaridlər	Oliqosaxaridlər	Pentoza		
Ağ kəmpşirin desert şərabı (Azərbaycan)	13,5	7,0	6,9	3,3	21,5	401	46	275	14	0,3	1,2	1,5	5,1	7,8
Ağ kəmpşirin desert şərabı (Gürcüstan)	13,0	6,9	7,0	3,2	20,9	397	45	259	15	0,2	1,3	1,6	5,0	7,7
Ağ kəmpşirin desert şərabı (Moldova)	13,3	6,8	7,1	3,2	21,0	399	47	268	13	0,3	1,1	1,7	4,9	7,6
Ağ kəmpşirin desert şərabı (Ukrayna, Krim)	13,6	7,1	6,8	3,3	20,5	389	44	267	12	0,3	1,5	1,6	5,5	7,9

Bu təhlillər əsasında tədqiqatlarımızın davamı bu kateqoriya şərabların tipik kimyəvi tərkibinə uyğun «optimalmodelinin» yaradılması olmuşdur. Bu «modelə» daxil olan ayrı-ayrı göstəriciləri nəzərdən keçirərkən müəyyən olunmuşdur ki, bu qrup şərablar üçün keyfiyyətini təmin edən bir amil onların dolğunluğudur. Şərabların dolğunluğunu təmin edən əsas komponentləri isə çox ehtimalki, karbohidratlar, qliserin, fenol və az otlu maddələrdir. Bu fikri apardığımız tədqiqatlar əsasında təsdiq olunmuşdur. Bu fikri yoxlamaq üçün desert şərabları imitasiya edən model məhsulların dolğunluğunu yoxlamaq məqsədi ilə onların sensor qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bu məqsədlə şərti olaraq 100 ballı şkala üzrə tədqiq olunmuş komponentlərdən dad dolğunluğuna təsir göstərənləri orta bal kəmiyyətləri kimi 18,53-dən 23,83 qədər qəbul etmiş olduq.

Nəzərdən keçirilən göstəricilərə mono-və oltqosaxaridlər, fenol maddələri, amin turşuları və eləcə də qliserin böyük əhəmiyyət və təsir göstərmiş olur. Texnologiya baxımından desert şərablarda artıq miqdarda amin turşularının toplanılması bu qrup şərabların təkrar qıvcıqırmas baş verməsi labüd olduğu üçün yol verilməzdir. Eləcə də kəməşirin desert şərabların tərkibində yüksək miqdarda fenol maddələrinin toplanması yol verilməz olub, məhsula acılıq dadı verir.

Beləliklə buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, bizi maraqlandıran və seçilmiş dairə komponentlərdən ən böyük marağı alçaq molekullu karbohidratlar və qliserin təşkil edir və bu birləşmələrin kəməşirin desert şərabları istehsalında toplanması xüsusiyyətləri apardığımız tədqiqatlarda daha ətraflı öyrənilmişdir.

Nigar Nəzərova
a.ü.f.d., baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
nnigar00@mail.ru

Üzvi və mineral gübrələrin çay bitkisinin böyümə dinamikasına təsiri

Yeni zərif zoğların istehsalının artırılması məhz Çay bitkisinin inkişafını sürətləndirmək məqsədilə aqrotexniki tədbirlərin, o cümlədən sıxlaşdırılmış əkinlərin effektivini, bitkilərdə 3-4 yaşından başlayaraq alçaq forma verilməsi, sonrakı illərdə düz şpaler formalarının tətbiqi nəticəsində kolun yığım səthinin genişləndirilməsi, yarpaq yığım üsullarının müxtəlif variantlarını tətbiq etməklə, suvarma və gübrələnmənin bitki tələbatına uyğun tətbiqinin müxtəlif variantlar üzrə işləyib hazırlanması mövzumuzun əsasını təşkil edir. Odur ki, çay bitkisi üçün torpaqların becərilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onların keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında əsas mənbələrdən biri də məhz torpağın qida maddələri ilə proporsional təminatının ödənilməsidir. Bu məqsədlə təbii ehtiyatlardan istifadə etməklə üzvü və mineral gübrələrin düzgün tətbiqi əsaslı şəkildə öyrənilməlidir.

Tədqiqatın məqsədi üzvü və mineral gübrələrin doza və nisbətlərinin çay bitkisinin böyümə dinamikasına təsirini öyrənməkdir. Tədqiqat 2015-2019-cu illərdə Lənkəran Çay Filialının YTT-da 0,20 hektar sahədə sınaqdan keçirilir.

Tədqiqatın metodikası çay bitkisi üçün qəbul edilmiş ümumi metodikaya əsasən tərtib edilir. Təcrübə Lənkəran Çay Filialının YTT-da 3 təkrarda, 0,20 ha sahədə aşağıdakı variantlar üzrə aparılır.

1. Nəzarət (gübrəsiz), 2. N₉₀, 3. P₉₀, 4. K₉₀, 5. N₉₀P₉₀K₉₀, 6. Peyin 20t/ha, 7. Siderat (lupin)

Hər variant üçün 5 m uzunluğunda, 10 m enində 50 m² sahədə tədqiqat aparılır və hər variantda 5 kol nəzarətə götürülür. 2015-2019-cu illərdə nəzərdə tutulan variantlar təkrar olunur və nəticələr cəmlənir.

Metodikaya uyğun olaraq bitkilərdə fenoloji müşahidələr aparılmış, verilmiş gübrələrin kolun vegetativ, həmçinin generativ orqanların inkişafına təsiri aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir.

Çay bitkilərində variantlar üzrə fenoloji müşahidə

№	Variantlar	Vegetasiya		Çiçəkləmə		Toxum vermə		1 kolda çiçəklərin sayı (ədədlə)	1 kolda Toxumların sayı (ədədlə)
		Başlanğıc	Sonu	Başlanğıc	Sonu	Başlanğıc	Sonu		
1	Nəzarət (gübrəsiz)	23.III	14.X	10.X	6.XI	15.XI	28.XI	44	12
2	N ₉₀	18.III	26.X	8.X	4.XI	13.XI	28.XI	96	15
3	P ₉₀	20.III	23.X	9.X	2.XI	12.XI	25.XI	88	24
4	K ₉₀	22.III	23.X	11.X	20.X	8.XI	23.XI	98	38
5	N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	16.III	25.X	12.X	28.X	8.XI	22.XI	120	45
6	Peyin20t/ha	16.III	29.X	12.X	29.X	3.XI	22.XI	95	32
7	Siderat (lüpin)	20.III	28.X	11.X	30.X	6.XI	23.XI	55	36

Çay bitkisinin generativ fəaliyyəti, onların çiçəklənmə biologiyası və meyvəmələgəlmə əlamətləri öyrənilərkən 5,6,7-ci variantlar üstünlük təşkil etmişdir. Nəzarət variantına nisbətən bitkilərdə vegetasiyanın başlanması 3 və 4-cü və həmçinin 5-ci variantda 2-3 gün tez başlamış, vegetasiyanın sonu da 4-5 gün çox olmuş, bu hal həm çiçəklənmənin başlanmasında, o cümlədən toxum vermədə də nəzarətdən üstün olmuşdur. Təcrübə sahəsində çay bitkisinin vegetativ xarakteri vizual müşahidəyə əsaslanmışdır.

Sevinc Məhərrəmov,
b.ü.f.d, müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
maqerramovasevinc75@mail.ru

Bakterial rnt- azaların çörəkbişirmə sənayesində istifadə edilən mayaların biokütlə çıxımına təsiri

Tədqiqatların gedişində PNT-azdan çörək-bulka məmulatları (ÇBM) istehsalında istifadə edilən maya göbələyinin biotexnoloji göstəricilərinin yüksəldilməsində istifadə imkanlarının araşdırılması da məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Bu məqsədlə tədqiqatlar 28-30°C-də aparılmış və qidalı mühit kimi isə mayaların sənaye miqyasında kütləvi istehsalı zamanı istifadə edilən melas götürülmüşdür. Bəcərlmə prosesi isə mikrobiologiyada qəbul edilmiş ümumi prinsiplər əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatların gedişində maya göbələyinin eksponensial böyümə fazasında olan hüceyrələrindən istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticəsində əldə edilən məlumatlardan aydın olur ki, böyümənin zəifləmə mərhələsinin əvvəllərində PNT-azanın az miqdarda mühitə əlavə edilməsi hüceyrələrin sayına görə kulturanın biokütləsinin artmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, hüceyrənin mühitdə ilkin qatılığı 0,5 mln/ml olduğu halda yüksək stimulyasiya effekti fermentin (RNT-azanın) qatılığının 10⁻⁹ mq/ml təşkil etməsi halında qeydə alınır. Qeyd edilən göstəricinin istər artması, istərsə də azalması preparatın təsirinin azalmasına və ya bəzi hallarda tamamilən aradan qalxması ilə nəticələnir. Maraqlıdır ki, inokulyatın, yəni əkin materialının qatılığının 10⁻⁹ -10⁻⁴ diapazonunda artırılması RNT-azanın böyüməstimullaşdırıcı qatılığı da yüksəlir, lakin bir hüceyrəyə hesablanmış stimulyasiyanın dozası inokulyatdakı hüceyrə sıxlığının 0,5-5,0 mln/ml qatılığında sabit qalır və yalnız sonrakı qatılıqlarda, yəni 100 və 300 mln/ml olduqda stimulyasiya dozası müvafiq olaraq 5 və 16,25 dəfə yüksəlir. Deməli, pankreatik RNT-azanın stimullaşdırıcı effekti həm ferment preparatının miqdarı, həm də əkin materialındakı maya göbələyi hüceyrələrinin ilkin sıxlığı ilə şərtlənir.

RNT-azanın iştirakı ilə maya göbələyinin biokütlə çıxımının yüksəldilməsi effektinin daha dəqiq ifadəsi üçün tədqiqatların gedişində ferment əkin materialı ilə eyni zamanda bəcərlmənin

aparıldığı mühitə(qeyd edilən halda ümumi həcmi 3, işçi həşcmi 1 l olan fermentyora) əlavə edilir. Müəyyən müddətdən(20 saatdan) sonra kontrolla(RNT-aza əlavə edilməyən variant) müqayisədə biokütlənin miqdarının artması müşahidə olunur ki, bu zaman onun kəmiyyət göstəricisi 20%-ə qədər təşkil edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni şəraitdə tədqiqatlarda istifadə edilən digər iki maya göbələyinin ştammları (S.cerevisiae M-1 və S.cerevisiae S-5) ilə də aparılan təcrübələrdə də 20%-ə qədər olan stimulyasiya effekti, daha dəqiqi 1 q saxarozaya əsasən hesablanmış biokütlə çıxımının artması halı müşahidə olunmuşdur ki, bu da mühitdəki RNT-aza ilə əkin materialının arasında müşahidə olunan asılılığın S.cerevisiae göbələyinə xas olan bir xüsusiyyət kimi dəyərləndirməyə imkan verir

Məlumdur ki, maya biokütlesi eyni zamanda əmtəəlik keyfiyyət də daşıyır, bu səbəbdən də RNT-azanın mayaların əsas biotexnoloji göstəricilərinə necə təsir etməsi də müəyyən, daha dəqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən tədqiqatların gedişində bu məsələnin də aydınlaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Bununla əlaqədar aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, mühidə RNT-azanın əlavə edilməsi maya göbələyinin əsas keyfiyyət göstəriciləri kontrolla müqayisədə nəinki geri qalır, hətta bəzi məqamlarda yüksəlmə effekti ilə xarakterizə olunur. Göründüyü kimi, RNT-azanın əlavə edilməsi ilə əldə edilən maya biokütlesinin kontrolla müqayisədə qabartma gücü 5%, osmosodavamlılığı 11%, saxlanma zamanı davamlılığı 11% yüksəlir. Deməli, ÇBM istehsalında istifadə edilən maya kütləsi istehsalı zamanı RNT-azadan istifadə edilməsi təkəcə məqsədli məhsulun kəmiyyətə miqdarının yüksəlməsinə deyil, eyni zamanda əldə edilən biokütlənin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə də nail olmaq mükündür.

Mahir Əmənullayev,
Müəllim
Nanə Muxtarova,
Magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
muxtarovnana@mail.ru

Verilənlər bazasının funksional təyinatı

Verilənlər bazasının funksional modelinin layihələndirilməsi üçün İDEF0 standartı tətbiq edilir.

İDEF0 metodologiyası proseslərin qrafik üsullarla təsvirinə əsaslanır. İDEF0 notasiyalı model .Hər bir diaqram ayrıca vərəqdə yerləşir və vahid təsvirli sistemə malikdir.

Model özündə dörd tip diaqramı saxlayır:

- Kontekst diaqramlar (hər bir modelin öz kontekst diaqramı olur)
- dekompozisiya diaqramları;
- ağac qovşaqları diaqramları;
- ekspozisiya diaqramları (FEO).

Kontekst diaqramlar ağac şəkilli struktura malikdir. Xarici mühit və onunla əlaqəli olan sistem haqqında ümumi təsvirləri təqdim edir. Sistemin təsvirindən sonra tam olaraq müxtəlif fraqmentlərə parçalanır. Bu proses funksional dekompozisiya adlanır. Hər bir fraqmentin və ya fraqmentlərin əlaqələndirilməsinin təsviri diaqramların dekompozisiyası adlanır.

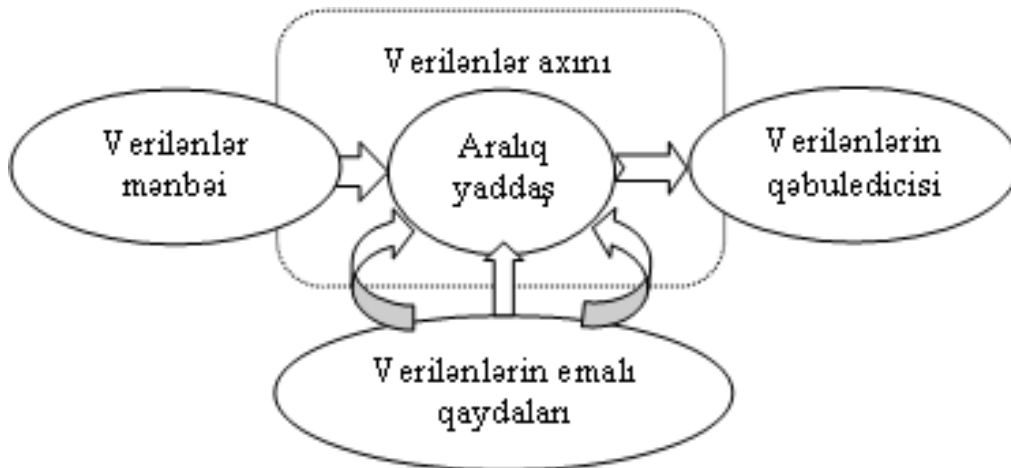
Verilənlər bazasında OLAP prosesinin təşkili və modelləşdirilməsi haqqında [3]-də ətraflı məlumat verilmişdir. Son zamanlar OLAP prosesində böyük həcmli verilənlərlə işləyərkən onların icrası üçün *paralel emal* texnologiyası (verilənlərin ötürülməsi paralel kanallar vasitəsilə aparılır) tətbiq edilir. 2010-cu ildən etibarən OLAP-da verilənlərin virtuallaşdırılması məsələsi də ön plana çəkilmişdir. Belə ki, *Virtual OLAP* adlanan korporativ sistemlərdə səpələnmiş informasiya mənbələrinin tərkib hissələrində abstrakt üsulla təsvir olunmuş obyektler idarə edilir. Bu da təşkilatın əsas korporativ şəbəkəsini replikasiya, ehtiyat surətlərin alınması, verilənlərin bərpası kimi məsələlər çoxluğundan azad edir.

Proqramçılar ETL prosesinin köməyiylə OLAP-ın reallaşdırılması üçün müasir proqramlaşdırma texnologiyalarından və hazır instrumental vasitələrindən istifadə edirlər.

Bunlara misal olaraq, Oracle warehouse Builder, Copymanager, Datastage, Powermart, Decisionbase, Metasuite və Warehouse Administrator və s. vasitələri aid edilə bilər. OLAP modelli ETL prosesi aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- xarici informasiya mənbələrindən informasiyanın çıxarılması (*Extract*);
- verilənlərin çevrilməsi (transformasiyası) və təmizlənməsi (*Transform*);
- verilənlərin hazırlanması və yüklənməsi (*Load*).

Belə prosesinin təşkilində verilənlərin axın sxemi formalaşdırılır və həmin sxem verilənlər mənbəi (ilkin verilənlər), aralıq yaddaş və verilənlərin qəbuledicisi ilə təchiz olunur (şəkil 1.8). Şəkildə göstəriləndiyi kimi, verilənlər mənbəindən qəbulediciyə qədər olan istiqamət verilənlərin axınını təyin edir. Verilənlərin axını analitik tərəfindən təsvir edilir və formalaşdırılır [4,5]. Belə ki, mənbədən daxil olan ilkin verilənlər aralıq yaddaşda toplanaraq emal olunur və həmin verilənlər VA-ya yüklənir.

Şəkil 1. ETL prosesində verilənlərin axınının ümumiləşdirilmiş sxem

Korporasiya çərçivəsində analitik fəaliyyət çoxşaxəli olub, həll olunan məsələnin xarakteri ilə təyin olunur. Qərar qəbul etmədə analitik məsələlərin həlli üçün statistik verilənlərin konkret vaxt müddətləri üzrə qiymətləri saxlanır. Burada müvafiq qərarların qəbulu prosesi “yuxarıdan aşağıya” doğru istiqamətlə aparılır. İlkin informasiya aşağı səviyyədə yuxarı səviyyəyə ötürüldüyü zaman inteqrallaşdırılır və ümumiləşdirilir. Qərarlar yuxarıdan aşağıya doğru yönəldikcə konkretləşir. Qərarların qəbulunda analitiklərin sistemə müraciətlərinin təmin edilməsi üçün xüsusi avtomatlaşdırılmış işçi yerlərindən istifadə edilir. Analitiklər VA-ya kliyətlərin tətbiqi proqramları ilə (və ya brauzer vasitəsilə) müraciət edirlər. Hal-hazırda analitik fəaliyyət sahəsində informasiyanın vizuallaşdırılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Vizuallaşdırma obyektlərini dörd qrupa ayırmaq olar: standart hesabatlar, reqlamentləşdirilməmiş sorğular, çoxölçülü təhlil (OLAP) və verilənlərin çıxarılması (Data Mining). OLAP və Data Mining texnologiyaları müvafiq instrumental vasitələrin (məsələn, Oracle reports, Oracle Discoverer, Discoverer for OLAP, OLAP Spreadsheet, Oracle data miner və s.) köməyi ilə reallaşdırılır.

Мухендис Джахангиров,
Докторант
mikailby@mail.ru

Изучение химического состава и качества чая

Несмотря, что история возникновения чайных кустов в Азербайджане доходит к концу XIX века, чайное хозяйство в Азербайджане начало развиваться с 1932 года в Ленкорано- Астаринской зоне, а затем в Закатале- Белоканской зоне. Уже к концу XX века производства чайного листа в Азербайджане перевысило 34,0 тыс. тонн, количество чаеперерабатывающих фабрик- 14, а чаефасовочных-2. К сожалению в нулевых годах

объем производства и переработки чайного листа сильно сократилось. Благодаря заботу руководства Республики в последние годы отрасль заново возрождается, расширяются площади чайных плантаций, усиливаются селекционные и научно-исследовательские работы по выращиванию и переработке чайного листа.

Объектами исследования являются чайные листья, выращенные в хозяйствах Ленкоранского района, поступившие на переработку в период май-сентябрь месяцы. Сорты чайных листов, интродуцированные и районированные в Азербайджанской Республике: Колхида, Азербайджан-1, Азербайджан-2,

Самым важным вегетативным органом чая, из-за которого растение, собственно, и культивируют, являются листья. Листья основных видов чайного куста- *Theasinensis* и *Theaassamica*-различаются между собой не только морфологически, но и по химическому составу, поэтому чаи, полученные от разных видов чайного растения, различны по вкусовым и ароматическим достоинствам. Разница в химическом составе разновидностей чайного куста является результатом различия их наследственных свойств, установившихся под влиянием различных климатических условий произрастания.

Чайное растение чувствительно к изменениям внешних условий, что приводит к различиям в химическом составе листа, собранного в разных местах произрастания.

Качество сырья и полученной из него продукции во многом зависит от химического состава зеленого чайного листа. Учитывая изложенное нами проводятся комплексные экспериментально-исследовательские работы по изучению изменение химического состава при различных параметрах технологического процесса при переработке чайного листа.

Чайный лист состоит из воды и сухого вещества. В зеленых листьях чая, то есть в сырье, 73–81 % составляет вода и лишь 19–27 % - сухие вещества. В готовом чае, наоборот, на долю воды приходится 3–7 %, а сухих веществ 93–97 %.

Учитывая роль содержание воды и танина нами были проведены анализ химического состава чайных листьев за сезон переработки 2015-2016 гг. по этим показателям.

Установлено, что между влажностью и содержание танина имеются определенная зависимость. Средние данные за сезон 2015-2016 гг. показывают, что влажность чайных листов составляет 74,6-78,3%, а содержание танина 24,4-25,6%.

Чайный лист характеризуется богатым набором химических компонентов, большинство которых в процессе технологической переработки подвергается биохимическим, термохимическим и теплофизическим изменениям. В основе производства чая лежат три типа процессов: ферментативный, термический и механический. Роль каждого из них различна и зависит от того, какой вид чая необходимо получить.

Поэтому нами продолжается изучение влияние различных факторов и технологических параметров на качество готовой чайной продукции.

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

Yədulla Ağazadə,
f.ü.e.d, professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
agazade@mail.ru

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında islam həmrəyliyi və ümümbəşərlik

Ölməz xalq şairi S.Vurğun çox sevdiyi Vaqifin dililə dediyi misralar bir çox mətləblərdən xəbər verir:

Gözüm gözümüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür.

Əslində könül birliyi, əqidə birliyi əsasdır. Kimsə səninlə ən yaxın məsafədə ola bilər, amma fikirlərinlə, düşüncələrinlə onunla çox-çox uzaqda olduğunu görərsən. Könül birliyi sərhəd tanımaz, bütün sərhədləri azad quşlar kimi aşar, özünə həmfikir, həmrəy tapar. Görünür, bu səbəbdəndir ki, dahi Azərbaycan şairi M.Füzuli özünün məşhur "Padişahi-mülk" qitəsində sözün sərhədləri aşmaq, könüllərə həmdəm olmaq keyfiyyətini dilə gətirərək deyirdi:

Hər sözüm bir pəhləvandır kim, bulub tayıdi-həq,
Əzm qıldıqda tutar tədris ilə bəhrü bəri.

Çox zaman həmrəylik anlayışını ictimai-siyasi dəyərlər sırasına daxil edirlər. Hesab edirəm ki, bu daha çox mənəviyyatla, bədii ədəbiyyatla bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, uzun müddət Şərq ədəbiyyatında islam ölkələrini birləşdirən ümumi dəyərlər ortaq məfhumlarla xarakterizə olunmuşdur. Belə ki, Yusif - gözəllik, Yəqub - həsrət, Rüstəm - qüvvət, Qarun - dövlət, Firon, Şəddad, Zöhhak, Nəmrud - zülm və nifrət, Əflatun, Ərəstu - ağıl, hikmət, Əbucəhl - cəhalet, Məryəm - bəkarət simvolu kimi qəbul olunmuş, müsəlman aləmi şairləri tərəfindən müştərək işlədilmişdir. Ərəb Məcnunun sevgisi, Leylinin əhdə sədaqəti, aciz kölə vəziyyəti ərəbi, farsı düşündürdüüyü, təsirləndirdiyi kimi, Azərbaycan oxucusunun təəssübkeşliyinə səbəb olmuş, öz sevgisi dərdi kimi qarşılanmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir sənətkar tapmaq çətindir ki, orada ortaq islam dəyərləri diqqəti çəkməsin. Bir çox sufi, hurufi terminologiya islamdan, Qurani-Kərimdən su içir. Yaradıcı insanlar islam hədislərindən, xüsusən "Qurani-Kərim"də öz əksini tapan surə və ayələrdən bacarıqla istifadə etmiş, islam dəyərlərinə məhəbbətini bədii müstəvidə yüksək poetik bir dillə ifadə etmişdir. Bu cəhətə daha çox İ.Nəsiminin, Ş.Q.Ənvarın, M.Füzulinin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür.

Bu qəmlər ki, mənim vardır bərin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli əzab oynar.

M.Füzuli dərdinin böyüklüyünü ifadə edərkən Qurani-Kərimdən konkret ayəyə istinad edərək kafərlərin, günah əhlinin cəhənnəmdən çıxmasının şərtlərini məlum hədislə əlaqələndirmiş, təsirli mübaliğə effekti yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin Ş.Q.Ənvarın, Ş.İ.Xətayinin, M.Füzulinin, S.Təbrizinin, Q.Təbrizinin və başqalarının əsərlərindən çoxsaylı nümunələr gətirmək mümkündür ki, onlarda islam həmrəyliyi bu və ya digər şəkildə özünü göstərmişdir. Maraqlı bir cəhət həm də ondadır ki, islam həmrəyliyi heç zaman dar çərçivədə düşünülmür. Əslində islam həmrəyliyinə nüvəsində bir ümümbəşərlik vardır. Müsəlman dünyasının birliyinə çağırışlar, əslində dünyanın ahəngdar düzəninə hesablanmışdır. Bunu XX əsrin romantik poeziyasında "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" deyən A.Şaiqin, "Qardaşız, qardaşız, ey insanlar" deyən M.Hadinin, Gülbahar adlı körpə qızcıqazın dililə yer üzünün bütün insanlarına sevgi bəslədiyini bəyan edən H.Cavidin yaradıcılığında bütün bunları daha aydın şəkildə görmək mümkündür.

Dilçilikdə leksik fond və leksik tərkib

Məlumdur ki, dil yer üzündə, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həm də mücərrəd prosesdir. Belə ki, ümumi bir şey kimi mövcud deyil. İnsan həyatında, xüsusən bir çox ictimai məsələlərdən fərqlənir. Bu fərq heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyəlidir. Afad Qurbanov doğru olaraq, qeyd edir ki, “dil bir ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olmaq etibarilə müxtəlif xalqların, millətlərin dili kimi mövcuddur. Bu cəhətdən, dil deyərəkən, **Azərbaycan, Tatar, Çin, Ərəb, Rus, İngilis dili** və sairə 3000-ə yaxın konkret dillər nəzərdə tutulur(1.95). Onlar (yəni konkret dillər) bəzən böyük ərazidə yaşayan sayca çox böyük xalqlara, bəzən də sayı bir neçə yüz olan kiçik etnik qruplara mənsub olur. məsələn, Xələc dili, Xınalıq dili- bu sayca az olan dillərdir. Bütün bunlara baxmayaraq və sayından asılı olmayaraq, hər bir dilin leksik fondu və sonra leksik tərkibi vardır. Amma keçən əsrin (XX əsr) alimləri dərslərdə belə kobud səhvlərə yol vermişlər. Məsələn, S.Cəfərov“Müasir Azərbaycan dili. Leksika” kitabında paraqrafın başlığını belə səhv yazmışdır: “Lüğət tərkibi və əsas lüğət fondu”(yaxşı ki fond ifadəsinin önündə “əsas” sözünü yazıb) və izhata gəlincə, verdiyi sərlövhə ilə uyğun gəlmir: “Dildə olan sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır”(69)- yazdığı doğru deyil, alim əksinə deməli idi, yəni “onun lüğət fondu” adlanır. Sonrakı səhifədə (71) daha bir kobud səhv buraxdığını görürük: İctimai mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar olan bir qism sözlər dilin lüğət tərkibindən , hətta lüğət fondundan da çıxır. Lüğət fondundan çıxan sözlər uzun müddət lüğət tərkibində qala bilər (2.71). Əslində lüğət tərkibi fonda nisbətən aktiv sayılır. Fond bazadır. Orada köhnəlmiş, arxaik sözlər də qala bilər. Bu sözlərin çoxu dilə gələ bilər (yeni yaranan söz kimi) və onlara neologizm də deyilir.

Göründüyü kimi, dilçilik elmində bu vacib məsələ tam öz həllini tapmamışdır. Adil Babayev də “Dilçiliyə giriş” dərslində “Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi” doğru sərlövhə verib, amma məzmunu gəldikdə isə, müəllif “fond” yazır, lakin tərkibdən söz açır və leksik fonda aid olanları tərkibdə görür. Müəllif əvvəl sual verib: “lüğət tərkibi nədir,- cavabında tərkibə aidiyyəti olmayan ifadələri oxuyuruq: “lüğət tərkibinin mahiyyəti haqqında elmi dilçilikdə, demək olar ki, mübahisə yoxdur” (2.88). Sonra da, dilçilərə şər ataraq yazır: **“Bütün dilçilərin qəbul etdiyi kimi, dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyuna lüğət tərkibi deyilir.** (2.88) Əgər, lüğət fondu desə idi, yerinə düşərdi və dürüst fikir olardı. Müəllifin sonrakı sətirləri də bir-birini tamamlamayan cümlələrdən ibarət söz yığıdır. Məsələn, müəllif yazır: “Hər hansı bir dildə danışanların hamısının mənasını bildiyi və bilmədiyi sözlər və sabit söz birləşmələri, həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildəki bütün sözlərin etimoloji mənasını bilmək mümkün deyil (2.88). Göründüyü kimi bütün bunlar fonda aiddir və müəllif “sözlərin etimoloji” mənasını yazmaqla nə demək istədiyini açma bilməyib. Bu yersiz ifadəyə cavab olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, hər fərd danışanda və kimi isə dinləyəndə sözün etimologiyasını belə yada salmır, sözü indiki zamanda kəsb etdiyi məzmunu görə işlədir. Beləliklə, əvvəl fondu müəyyən etmək lazımdır və fonda da sistem şəklində tərkibini ayırmaq dilçilərin borcudur.

Dilimizin Vaqif şirinliyi

Azərbaycan dili ədəbi dilimizin Vaqif mərhələsində xeyli dərəcədə şirinləşmiş, sadələşmiş, xüsusi bir axıcılığa malik olmuşdur. Azərbaycan xalqının uzun zaman yalnız ağız ədəbiyyatında yaşayan milli şeir ölçüsü heca vəznini yazılı ədəbi dilimizə gətirməklə yüz illərdən bəri şerimizin canına, qanına hopmuş əruzun buzunu sındıran şah babamız Xətayidən sonra bu buz suya döndərərək axıdan Molla Pənah Vaqif dilimizdə tamamilə yeni bir istiqamətə

yananmasını əsaslandırdı. Onun ənənələrini davam etdirən S.Vurğun isə XX yüzillikdə heca vəznində möhtəşəm poemalar yazaraq milli vəznimizi sabitləşdirdi. Yazılı ədəbi dilimizin asanlaşmasında bu üç görkəmli şəxsiyyətin xidmətləri danılmazdır.

Vaqif Azərbaycanın elat dilli şairidir. Ümumxalq dilli şerimizin zirvəyə qalxması Vaqifin adı ilə bağlıdır. Sarayda yaşasa da, onun yaradıcılığında məddahlıq özünü göstərmir. Dildə elə söz və ifadələr vardır ki, onları ilk dəfə Vaqifin dilində görürük. Bu baxımdan, “havalanmaq” feli diqqəti çəkir:

Siyahtel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılıb olmaz bu yerdə?
Tərən könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə .

“Hava” sözü Vaqifin dilində müxtəlif məqamlarda işlənmişdir:

Könül deyil sən gördüyün havada .
Mən biçərə nə havalı sevmişəm!
Havalanıb dəxi endirməz bizə

Sözlerin müxtəlif mənə variantlarından istifadədə Vaqif ön yerlərdən birində dayanır. Diqqətə dəyər faktıdır ki, bir sıra söz və ifadələr ədəbi dilimizə Vaqiflə gəlmiş, lakin onunla getməmiş, sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı söz sənətkarları tərəfindən ədəbi dilimizin aktiv leksikasına daxil olmuşdur. Bu baxımdan, S.Vurğun, M.Müşfiq, S.M.Şəhriyar və başqalarının dilində həmin söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. S.Vurğun “havalanmaq” sözünü tamamilə yeni üslub keyfiyyəti ilə işlətməmişdir:

Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi.

Uzun yüzillər, minillər boyu xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri ilə bağlı olan nitq etiketlərindən istifadədə yazılı ədəbi dilimizdə Vaqif, bəlkə də birincidir.

Dilimizdə qeyri-rəsmi nitq yarlıqlarından biri də “qurban olum” sözüdür. Bu söz Vaqifin dilində “qurban olduğum” şəklində işlənmişdir. Bu nitq yarlığına M.Müşfiqin dilində də rast gəlirik. Vaqifdə bu nitq yarlığı müraciət obyektini kimi, M. Müşfiqdə isə şəxs bildirən dil vahidi kimi işlənmişdir. Bundan başqa, “könlüm quşu” ifadəsi Vaqifin dilindən gələrək, uzun bir yol keçmiş, S.M.Şəhriyarın bir sıra əsərlərinin dil məziyyətləri sırasına daxil olmuşdur. Dil-üslub özəllikləri göstərir ki, Vaqif dilimizin bilicisi olmuşdur. Şairin sözləri səlislik və sərrastlığı, obrazlılıq səviyyəsinin yüksəkliyi ilə dilimizin üslub aydınlığını ifadə edir. Onun poetik dili leksikasının bolluğu və qrammatik quruluşunun dəqiqliyi ilə fərqli bir canlılığa malikdir.

“Saçın zəncirinə könül bağladım”, “Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq” kimi misralar şairin qələminə məxsus gözəl bir bədii üslub vahididir. “Tanışmaq” sözü maraqlı leksik-qrammatik dil vahidlərindəndir. Bizim dilimizdə “tanımaq” felindən yaranan “tanış” ismi və “tanış olmaq” tərkibi feli vardır. Vaqifin dilindəki “tanışmaq” feli həm yığcamlığı, həm də səslənmə gözəlliyi ilə bədii estetiklik yaradan dil vahidi kimi yerinə düşmüşdür. Şerinin ikinci bəndindəki “yanışmaq” feli də maraqlıdır. Dilimizdə milli mənşəli “yanmaq” feli işləkliyi və söz yaradıcılığında fəallığı ilə seçilir. Lakin dilimizdə həmin felin qarşılıq-birgəlik növündə işlənməsi ilə Vaqifin dilində qarşılaşırıq. “Eşq oduna yanmaq” ifadəsi lirikada o qədər işlənmişdir ki, artıq şablona çevrilmişdir. Lakin ifadənin son komponentinin “yanışmaq”, yəni “birlikdə yanmaq” feli ilə ifadəsi bədii dildə təzə və tərəvətli bir vahid kimi səslənir.

Vaqifin dili ümumişləkliyi və kütləviliyi ilə səciyyəlidir. Onun dili o qədər sadədir ki, qələmindən çıxan əsərlərin bir el aşığı tərəfindən düzülüb-qoşulması təsəvvürünü yaradır.

Vaqifəm, görmüşəm bir türfə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar,
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam .

Bu örnəkdə tamamilə fərqli bir faktla üz-üzə gəlirik. Məlumdur ki, istiqamət qoşmaları ismin yönlük halında olan sözlərlə işlənir. Vaqifin dilində isə “sənə sarı” əvəzinə “sənin sarı” işlənmişdir. Bu, ismin hal şəkilçilərinin də üslub imkanlarına mlikliyini göstərir. S.Vurğunun da dilində belə faktlar vardır. Məsələn:

Kür qırağı... Qarayazı... Göy çəmən...
Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair sizi bir də yazacaq? .

Son misrada təsirlik haldakı “sizi” əvəzliyi həmin mənada dilimizdə “sizdən” formasında işlənir.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların dialektlərdən gəlməsi haqqında fikirlər formalaşmışdır. Məsələn, “sayrışmaq” felinin S.Vurğun tərəfindən dialektlərdən alınıb dilimizə gətirilməsi və “yuvalanmaq” felinə də ilk dəfə həmin şairin dilində rast gəlinməsi belə mülahizələrdəndir. Lakin araşdırmalar təsdiq edir ki, sözügedən leksik-qrammatik vahidləri ilk dəfə Vaqifin dilində görürük.

Hər bir sənətkarın əsas böyüklüyü onun dili ilə ölçülür. Ola bilər ki, ayrı-ayrı sənətkarların lüğət tərkibi eyni və ya yaxın olsun və bu, təbiidir. Ona görə ki, onlar eyni dildən faydalanırlar. Lakin onların özəlliyi dilimizin bulağından nə dərəcədə su içmələri və onun sözlərindən necə istifadə etmələridir. Burada sözə yanaşmaq, ona hansı münasibəti bəsləmək, onu işlətmək bacarığı söz sənətkarının özəlliklərini təyin edir. Bu anlamda, Vaqifin söz tutumu, sözləri yerinə qoymaqda səliqə-sahmanı insanı valeh etməyə bilməz.

Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olar itirərsiz Vaqifi,
O qədər gəzərsiz əli çıraqlı.

Vaqif, doğrudan da, özü dediyi kimi, əli çıraqla axtarılacaq söz sənətkarlarımızdandır.

Kamal Camalov,
p.ü.f.d., dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
kamal.camalov@gmail.com

Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin banisi **Heydər Əliyev və Mollanəsrəddinçilər irsinə nəzəri baxış**

Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində yalnız xalqın həyat tarixçəsi deyil, həm də bu dövrə qədərki problemlərin məcmuyuna ümumi bir baxışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının və mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığının incəlikləri həm də onu təsdiqləyir ki, onlar ötüb keçənlərə deyil, dünəndən bu günə baxır. Mollanəsrəddinçilər sanki dünəni bugünləşdirir, dünənə bu günün çalarlarını əlavə edərək sabaha aparır, ədiləşdirir. Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin banisi Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləri ilə desək “Mollanəsrəddinçilər Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi insan, yazıçı, publicist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini zənginləşdirmiş şəxsiyyətlərdir. Onlar, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikləridir. Eyni zamanda onlar bizim müasirlərimizdir, onlar bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadırlar. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqild övlət olması uğrunda öz yaradıcılıqları ilə çalışmaqdadırlar... Mollanəsrəddinçilər bugün ... bizim üçün mənəviyyat mənbəyidirlər, mənəvi dayaqdırlar. Onlar bizə ilham verir, bizə güc verir, sürətlə irəli getməkdə, xalqımızın bugünkü vəziyyətindən çıxarmaqda bizə kömək edirlər”.

1994-cü ildekabrın 28-də ulu öndər Respublika sarayında Cəlil Məmmədquluzadənin anadanolmasının 125 illiyilə bağlı keçirilən təntənəli gecədə görkəmli pedaqoqun XX əsr Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixindəki yerini və rolunu yüksək dəqiqlik, professionallıq və elmi dərinliklə qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyev qeyd edir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin iris hələ kifayət qədər öyrənilməmiş, dahadoğrusu, dəyişən zaman və şərait daxilində onun yaradıcılığına yeni müraciətin zəruriliyi fikri vurğulanmamışdır. Həqiqətən də Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin digər klassikləri ilə müqayisədə ölməz Molla Nəsrəddinin irsi daha çox müstəqillik əqidəsi və təfəkkürü ilə öyrənilməyə möhtacdır. Çünki sovet rejimi şəraitində onun bir çox əsərləri öz həqiqi qiymətini almamış, yaxud toxunduğu bir sıra vacib mətləblər məhz hakim ideologiyasının şərtlərinə uyğun gəlmədiyi üçün diqqətdən kənar qalmışdır.

Bu gün mollaşredinçilərin maarifçi görüşlərinə müstəqillik gözü ilə baxanda görürük ki, onlarınbaşıca məqsədi mövhumatı, sxolastikanı tənqid etmək, maarifi, elmi, azadlığı təbliğ etməkdən ibarət olmuşdur. Həmçinin, təlimin ana dilində aparılması, məktəblərdə hökm sürən sxolastikanın aradan qaldırılması, təhsilin ümumi, məcburi və pulsuz olması, rəğbətəndirməyə üstünlük verilməsi, yeni milli məktəblərin yaradılması, ana dilində dərsliklərin hazırlanması, təhsilin məzmununun milliləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi, yeni təlim üsullarının tətbiqi, təlimin çətinliyini uşaqların əqli və fiziki imkanları ilə uyğunlaşdırılması, əlifbanın dəyişdirilməsi, qadın təhsili, dünyəvi təhsilin genişləndirilməsi, tərbiyənin məqsəd və məzmununun müəyyənləşdirilməsi və s. mollaşredinçilərin fəaliyyətinin leytmotivini təşkil etmişdir. Milli dilə və təlimin ana dilində aparılmasına münasibət məsələsi xalqın varlığına, azadlıq və müstəqilliyinə münasibət səviyyəsində hələ heç bir əsrdə belə kəskinliklə irəli sürülməmişdir. Maarifpərvər ziyalılar yeni məktəbləri maarifçiliyin milli şüur təliminin müqəddəs ideali hesab etmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadəni və onun yaratdığı mollaşredinçilər ədəbi məktəbini görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə sevdiren başlıca cəhət qeyd etdiyimiz kimi böyük sənətkarın milli oyanış və milli özünüdərk ideyalarına ardıcıl xidmət etməsi olmuşdur. Heydər Əliyev göstərirdi ki, “Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə, əsərləri ilə, publisistikası ilə, böyük mətbuatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır. Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətinin rolu əvəzsizdir”.

Yekun nəticə olaraq qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələri də öz sələflərinin maarifçilik haqqındakı ideyalarını bir az da cilalandıraraq yeni fikir, yeni düşüncə və milli təfəkkür baxımından qiymətli fikirlər söyləmiş, bununla bərabər, milli mənafe uğrunda mübarizədə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin inkişafına dəyərli töhfələr vermişlər.

Ayəddin Əliyev,
f.e.n.,dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin-aliyev@ mail.ru

Orfoqrafik qaydalar haqqında bəzi qeydlər

Dil ictimai hadisədir. O, cəmiyyətin qanunlarına uyğun olaraq ya zənginləşib inkişaf edir, ya da rəqabətə dözməyib tənəzzülə uğrayır. Zaman keçdikcə cəmiyyətdə baş verən bir çox proseslər (ictimai, mədəni, iqtisadi, siyasi, dini və s.) dilə də təsir edir. Bu, bütün dillərə xas xüsusiyyətdir. Bizdən asılı olmayaraq dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişikliklər baş verir. Lakin bu dəyişmələr özünü daha çox leksik səviyyədə göstərir. Biz bunu Azərbaycan dilinin timsalında da görə bilərik. XX əsrin sonlarında dünyada baş verən müxtəlif hadisələrin fonunda dilimizin lüğət tərkibində əsaslı dəyişmələr baş verdi. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 1975-ci ildə çap olunan orfoqrafiya lüğətində 58 min söz əksini tapmışdısa, 2004-cü ildə çap olunan orfoqrafiya lüğətində sözlərin sayı 80 minə, 2012-ci ildə yenidən çap olunan orfoqrafiya lüğətində isə sözlərin sayı 100 minə çatmışdır. Əlavə olunan sözlərin əksəriyyəti alınmadır. Onların böyük bir qisminin orfoqrafiyası dilimizinorfoqrafiyasına uyğun gəlmir və onların yazılmasında və tələffüzündə müəyyən qaydaların tətbiqi vacibdir.

Bundan əlavə, dilimizin orfoqrafiyası ilə bağlı də müəyyən məsələlər var ki, onlara yenidən baxılmalıdır. Ona görə də dövlət dilimizin inkişaf tarixinin izlənilməsi, dildə baş verən proseslərin araşdırılması, ondan istifadəyə və onun tətbiqi işinə nəzarət, zaman keçdikcə orfoqrafik normalarda baş berən dəyişmələrin nizamlanması günün zəruri və vacib məsələlərindəndir.

Təqdim olunan tezisdə əsas məqsəd yazılı ədəbi dilimizin normalarına uyğun gəlməyən bir sıra qüsurlara münasibət bildirmək və onların həlli yollarını göstərməkdir. Həmin qüsurların bəzilərinə diqqət edək:

Küçə və meydanlarda, ictimai işə, market, mağaza, mədəni - maarif müəssisələrində, vitrin və digər yerlərdə reklam xarakterli yazılarda ədəbi dilin normalarının həddən artıq kobud pozulması hallarının şahidi olarıq.

Televiziyanın böyük təsirini nəzərə alaraq bura daha çox diqqət tələb edir. Xəbərlərdə, titrlərdə çoxlu miqdarda orfoqrafik xətalara rast gəlmək mümkündür.

Dilimizin qaydalarında sonu qoşa samitlə bitən çoxhecalı söz yoxdur. O tipli mürəkkəb söz olanda samitlərdən biri düşür. Məsələn, **hüsnxət, rəsmxət, proqres** və s. Halbuki, bu gün istər reklamlarda, istərsə də qəzet səhifələrində **azersel, baksel, ekspresş**eklinde yazılmalı olduğu halda, **azersell, baksell, ekspress** kimi yazılır.

Bəzi sözlər isə alınma dildə necədirsə, elə də yazılır. **Məsələn, taks**i sözünü **tax**ı kimi yazmaq dilimizin yazı normasını kobud şəkildə pozmaq deməkdir. Ümumiyyətlə, əcnəbi sözlər də Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsipləri əsasında yazılmalıdır.

Dövlət himnimizdə türk dilinə məxsus (**hazırız, qadırız**) şəkilçilərin dəyişdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu himni az qala hər gün oxuyan, eşidən uşaqda anlaşılmazlıq baş verir. Ümumiyyətlə, himnin dilini bir qədər sadələşdirmək də olar. Unutmamalıyıq ki, dünya təcrübəsində himnlərin sözlərinin ya qismən, ya da bütövlükdə dəyişdirilməsi hallarına az təsadüf olunmur. Apostrof ləğv olunandan sonra dilimizin bəzi sözlərində orfoqrafik norma ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, aşağıda qeyd olunanları diqqət mərkəzində saxlamaq günün vacib məsələlərindəndir:

- Dilimizin bütün sözlərinin əksini tapdığı lüğətin və ya sözlüyün hazırlanmasının vaxtıdır.
- Küçə və meydanlarda, ictimai işə, market, mağaza, mədəni - maarif müəssisələrində, vitrin və digər yerlərdə reklam xarakterli yazılar ədəbi dilin normalarına uyğun yazılmalıdır.
- Mətbuat, televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dilin yazılı normasına əməl edilməlidir.
- Əcnəbi sözlər Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsipləri əsasında yazılmalıdır.
- Apostrofun ləğvi ilə əlaqədar bəzi sözlərin orfoqrafiyasında dəyişikliklərin edilməsi zəruridir.
- Dövlət himnimizin dilinin ədəbi dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılması tövsiyə olunur.

Könül Denziyeva,
f.ü.f.d., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
denziyevak@mail.ru

İfadəli nitqin yaranmasında atalar sözü və zərbi-məsəllərin rolu

İfadəli nitqi yaradan vasitələrdən biri də atalar sözü və zərbi-məsəllərdir. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü və zərbi-məsəllərdən ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunur. Bu konkret, yığcam, həkimanə, aforistik ifadələr öz dərin mənalı ilə yanaşı, gözəl səslənməyə də malikdir. Orada samit səslərin aseonansı, saitlərin alliterasiyası ifadənin deyilişində ahəngdarlığı, qafiyə yaradır ki, bu da həmin ifadəli qulağayatımlı edir, ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur. Məsələn: uma-uma döndüm muma ; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı, bal dadı; pulu pul, minnəti minnət və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha maraqlı edir.

Atalar sözlərindən tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə fikri əsaslandırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək , düşündürmək, deyilənləri

əsaslandırmaq , yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin bir növ məntiqi mərkəzi olur. Dinləyici, oxucu bu hikmətli ifadələrin köməkliliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər. İnsanlar bəzən hər hansı bir atalar sözünü və ya məsəli əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu baxımdan şair və yazıçılarımız da əsərlərində tez-tez qeyd etdiyimiz xalq hikməti xəzinəsinə müraciət edirlər.

Görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun yaradıcılığına diqqət yetirəndə onun atalar sözü və zərbi-məsəllərdən mahiranə, yerli-yerində istifadə etməklə güclü, təsiredici nitq nümayiş etdirdiyinin şahidi oluruq. Çünki, nitqin ifadəliliyi nəsrə nisbətən şeirdə daha üstündür. Şeirdə bədiilik, sadəlik, anlaşılıqlıq və obrazlılıq çox güclüdür. Buna görə də S.Vurğun yaradıcılığı ifadəli nitqin ən yaxşı nümunəsidir.Məsələn:

Birməsəlqalmışdırata-babadan,
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.
Bir mən deyiləm ki, hüsnunə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!

söyləməklə şair sadə, incə bir nitqlə ceyranın şan-şöhrətini vəsf etmişdir. Bu sadəlik və incəlik şairin təbiətinə doğmadır. O, öz səmimi hissələrini özü üçün deyil, başqaları, hamı, bütün Azərbaycan xalqı üçün ifadə etmişdir.

Qulaq ver sözümə, ellər,obalar!
Mərhəmət,iltifat ürəkdən keçər.
Nə böyük hikmətlə demiş babalar:
Hər şey öz suyunu ürəkdən içər.

bu nümunədə şair öz fikrini əsaslandırmaq üçün atalar sözünə müraciət etmişdir. Heca vəznində yazılmış bu seirdə nitqin ifadə vasitələri insanların ürəyindəki hissələri yox, şairin mövqeyini ifadə edən nətiq müraciətidir. Bu tipli müraciətə şairin aşağıdakı şeirində də təsadüf edirik:

Yeridir bir məsəl desəm yadigar,
Deməsəm ürəyim sıxılacaqdır:
Birinci addımda lovğalananlar,
İkinci addımda yıxılacaqdır!...

Ümumiyyətlə, atalar sözü və zərbi-məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri, həyatın bütün sahələrini müşahidə etmək və sınaqdan keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən hikmətli sözlərdir. Xalq atalar sözü və məsəllər vasitəsiylə özünün həyata baxışını, təcrübədə əldə etdiyi nəticələri, əxlaqi- tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir.

Mirhüseyn Abbas,
fil.e.n.,dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
abbas.a@mail.ru

Sabir Rüstəmxanlının “Şair və şər” düşüncələr romanında Məhəmməd Hadinin faciəli həyatının təsviri

Azərbaycanın xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının gənc nəslin tarix yaddaşının bərpasında, milli tənəkkürün inkişafında mühüm rol oynayan “Şair və şər” düşüncələr romanı maraqlı doğurur. Romanda xarakteri gərgin mübarizələrdə bərkiyən, odlar-alovlar kürəsində bişən, istibdad əleyhinə çıxışları üstündə sürgün edilən mütəfəkkir şair Məhəmməd Hadinin yetişdiyi mühit, tarixi şərait epik lövhələrlə canlandırılmışdır. “Şair və şər” romanında həyat

hadisələri və tarixi faktlar saf-çürük edilmiş, seçib ümumiləşdirilmiş, dövrün xarakterik cəhətləri nəzərə çarpdırılmışdır.

Roman səkkiz bölümdən ibarətdir. Hər bölümdə tarixi və bədii həqiqət vəhdət təşkil edir. Romanda əsas diqqət keçmişin mühüm hadisələri və konkret tarixi şərait olan Məhəmməd Hadinin obrazı üzərinə yönəlmişdir. Məhəmməd Hadi uzaq ellərdə sürgün həyatı keçirən, mühacirət poeziyamıza öz töhfəsini verən sənətkarlardan biridir. Qürbət illəri şairin onsuz da fərəhsiz keçən ömür kitabında ən kədərli səhifələri təşkil edir. O, İstanbula gedərək Türkiyədə irtica, istibdad əleyhinə çıxışlar üstündə Salonikə sürgün edilir. İşsiz və kimsəsiz şair orada səfil bir bir həyata düşür. Çox keçmədən o, İstanbula qaytarılır. Birinci dünya müharibəsi başladığı zaman Bakı milyonları və müsəlman ruhaniləri çara sədaqətini isbat etmək üçün xüsusi bir ordu təşkil edib cəbhəyə göndərirlər. Hadi də ruhani sifəti ilə bu orduya qoşulub cəbhəyə gedir. O, üç il Karpat dağlarının ətəklərində, Polşa torpağında və başqa yerlərdə qalır. Müharibə şairin həyatında və mənəviyyatında böyük bir sarsıntıya səbəb olur. Bakıya qayıtdığı vaxt burada da çox böyük, qanlı-qadalı hadisələrin şahidi olur. Hakimiyyət başına keçmiş müsavətçilərin Azərbaycanda törətdiyi cinayətlər Hadinin həyat faciəsini, cəmiyyətə qarşı üsyankar münasibətini daha da şiddətləndirib son həddə çatdırır.

“Şair və şər” romanının birinci bölümündə “Ata arzusu”, “Ata itkisi”, “Əminə”, “Dəli şair” və “Köç” parçalarında Məhəmməd Hadinin uşaqlıq və yeniyetməlik illəri, milli xarakterin özünəməxsusluğu dövrün ruhu ilə bağlı şəkildə açılır. O, öz zamanəsinin övladı olduğundan mütərəqqi məqsəd uğrunda mübarizə aparırdı. Romanda M. Hadinin hərəkətlərində və mübarizəsində müəyyən məhdud cəhətlərin və ziddiyyətli halların göstərilməsi təbiidir. Müəllif qəhrəmanın xarakterindəki bu xüsusiyyətləri nəzərdən qaçırmamış, şair Hadi surətini canlandırarkən tarixi həqiqətə sadıq qalmışdır. Romanda M. Hadi vətənin və xalqının birliyi yolunda mübarizə aparan, öz əqidəsi və amalı uğrunda çarpışan, geniş xalq kütləsinin iradəsini ifadə edən, məhəbbətini qazanan bir şair kimi səciyyələndirilmişdir. Şamaxı zəlzələsindən sonra Kürdəmirə köçən M. Hadinin orada müəllimlik etməsi, mütaliə yolu ilə biliyini artırmağa xüsusi fikir verməsi, Bakıdan “Həyat”, İstanbuldan “Sabah” qəzetlərini gətirib oxuması oxucunu düşündürür, şairin psixoloji ovqatını tutarlı səhnələrlə, təsvirlərlə canlandırır, onun mənəvi zənginliyini daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Romanda M. Hadinin “Füyuzat” jurnalı redaksiyasında işləməsi, tənqidi münasibətlərdən əl çəkməsi, həyatı və mübarizəsi yaşadığı dövrün ictimai hadisələri ilə bağlı şəkildə göstərilmişdir. Onun “təxribatçı” kimi sürgün həyatı keçirməsi, bununla belə, əqidə və məsləkindən dönməməsi real cizgilərlə diqqəti cəlb edir. Müəllif öz qəhrəmanın daxili-mənəvi aləmini, psixologiyasını, ideal və amalını roman boyu mənalandırmışdır.

“Şair və şər” romanında “Yolun sonu” adlı parçada M. Hadinin faciəli həyatının müəmmalı günləri təsirli verilmişdir. “Şair və şər” düşüncələr tarixi romanında bədii dil mühüm komponentlərdəndir. Dövrün ruhunu, zamanın özünəməxsusluğunu, surətlərin daxili aləmini, xarakterini hərtərəfli açan, təbii və inandırıcı verən S. Rusrəmxanlı ədəbi dil koloritini qorumağa çalışmışdır.

Ruxsarə Fezziyeva,
f.ü.f.d, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
fezziyeva@mail.ru

Ə. Məmmədخانının “Babək” romanında işlənmiş dialekt sözləri

Məlumdur ki, dialekt leksikası ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən sayılır. Sinonim cərgələrin və terminoloji fondun zənginləşməsi, omonimlərin yaranmasında da dialekt sözlərinin böyük rolu vardır. Dialekt leksikası ədəbi dil leksikasına görə işlənmə məhdudluğu ilə fərqlənməklə bərabər, işlənmə sahəsinə görə də eyni deyildir. Bədii ədəbiyyat, nəsr əsərləri dialekt leksikasının araşdırılması baxımından çox əhəmiyyətli və aktualdır. Tədqiqat zamanı Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Ə. Məmmədخانının “Babək” romanına müraciət etdik. Ə. Məmmədخانlı dili və üslubu cəhətdən digər yazıçılardan fərqlənir. Görkəmli alim B. Nəbiyevin təbirincə desək, o, Azərbaycan nəsrində lirikanın görkəmli

nümunələrini yaratmışdır. Bir çox povest və hekayələrin müəllifi olan Ə. Məmmədyanlı dilimizin bütün gözəlliyini duyan və başqalarına çatdırmağı bacaran yazıçılarımızdandır. Yaradıcılığının son iyirmi ilində ərsəyə gələn “ Babək” romanı öz bədii xüsusiyyətləri, üslubu, forması etibarilə zəngin olduğu qədər, dili etibarilə də zəngindir. Ə. Məmmədyanlının bu əsərinin də dili digər əsərlərinin dili kimi müəyyən mənada mürəkkəbdir, bu da yazıçının bədii təhkiyə dili ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərindən istifadə edən yazıçı “Babək” romanında da bu zənginliklərdən ustalıqla istifadə etmiş, əsərində yeri gəldikcə dialekt və şivə sözlərinə də yer vermişdir. Belə sözlərə daha çox yazıçının təhkiyə dilində rast gəlinir. Ə. Məmmədyanlının “Babək” romanından topladığımız dialekt faktları, onların tədqiqi, gəldiyimiz nəticələr göstərdi ki, yazıçı bu mənbələrdən istifadə etməklə əsərini Azərbaycan dilinin öz milli, ümumxalq dilinin tərkibinə daxil olan dialekt sözlərini üslubi məqsədlə ədəbi-bədii dilə gətirib, onu daha yeni rənglərlə boyamaqla yanaşı yazılı şəkildə təsbit etməyə çalışıb.

Ə. Məmmədyanlının “Babək” romanından topladığımız sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik. Bu sözlər Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərindən ibarətdir: dannakı (1.sabah 2.ehsan), dağarcıq (qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə), iştancaq (1.tumançaq, 2.kişi alt paltarları), imsiləmək (itin mehribanlıq göstərməsi), soqqar (şimal-qərb), xuruc (acı etmək), çapavulluq (çapqınçı), gərməşov (qəhvəyi rəngli, yumşaq qabıqlı ağac növü), girdin (mişarla bir boyda kəsilmiş yoğun odun), bürgülənmiş (bükülmək, üst- başını pal-paltarla bükmək), əzrək (zülmkar, göygöz, sarı) və s.

Dialekt sözlərinin bədii ədəbiyyata gətirilməsi onların işlənmə dairəsini genişləndirir, poetik mühitdə üslubi cəhətlərini üzə çıxarır və belə sözlərin tədricən xalq dilinə keçməsinə təmin edir.

Rövşən Məmmədov,
fil.ü.f.d.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ədəbi nağıllar: Mövzusu və ideya-bədii xüsusiyyətləri (1970-80-ci illər)

Orta əsr romantik poeziyamızdan günümüze qədər milli uşaq ədəbiyyatımız yalnız ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də janr, üslub və sənətkarlıq baxımından da fərqlənmişdir. Bildiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatında janr və üslub problemi hər zaman elmi-nəzəri fikrimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində uşaq ədəbiyyatının formalaşdığı bir zamanda ədəbi hadisələrə yalnız təbliğat nöqtəyi-nəzərindən yanaşıldığı üçün janr, üslub və sənətkarlıq məsələlərinə o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Ona görə də, o dövrdə yaranan uşaq əsərlərinin əksəriyyəti primitiv və sxematik təsir bağışlayırdı. Lakin ÜK (b) PMK-nın 1928-ci il qəbul etdiyi “Uşaqlar və gənclər mətbuatını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarından sonra milli ədəbiyyatımızla bərabər, uşaq ədəbiyyatında da nisbətən nəsr təfəkkürü gücləndi. Yazarlarımız kiçik həcmli hekayələrlə yanaşı, povest və az da olsa romanlar yazmağa başladılar.

1970-80-ci illər uşaq nəsrini əlamətdar edən mühüm məqamlardan biri də heç şübhəsiz ki, ədəbi nağılların yaranması idi. Məlumdur ki, insan kiçik yaşlarından sirli-sehrli aləmə böyük maraq göstərir, möcüzələrə inanır, ona görə də “nağıl dünyası”na daha çox aludə olur. Buna görə də, adı çəkilən dövrün uşaq nəsrini əlamətdar edən ən önəmli faktorlarından biri də məhz ədəbi nağılların yaranması idi. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərdəki görkəmli edibləri xalq yaradıcılığından, el ədəbiyyatından istifadə edərək folklor janrları əsasında özlərinin uşaqlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı əsərlərini yaratmışlar. Ümumiyyətlə, nağıl və əfsanələrimiz uşaq ədəbiyyatı üçün hər zaman tükənməz mənbə olmuş, öz təsir gücünü zaman-zaman qoruyub saxlamışdır. Müxtəlif dövrlərdə yazıçılarımız folklor motivləri əsasında kiçik oxucular üçün xeyli əsərlər yazmışdılar. Hələ 1954-cü ildə “Uşaqgəncnəsr” tərəfindən Ə.Vəliyevin “Səlimin nağılları”, M.Rzaquluzadənin “Dəniz nağılı”, Z.Cabbarzadənin “Tülkü və qaban”, M.H.Təhmasibin “Çiçəkli dağ” kitabları çap edilmişdir. Beləliklə, folklordan istifadə bir ənənəyə çevrilmiş və gələcək illərdə də davam etmişdir. Buna görə də, uşaq yazarları 1970-80-ci illərdə ədəbi nağıl yazmaqda bir növ yaradıcılıq yarışına girmişdilər. Başlıca mövzu təlim-

tərbiyə, elm və təhsil, milli dəyərlərin təbliği ilə bağlı idi. Janrından asılı olmayaraq bu tip mövzular yazılan hər bir əsərdə özünə yer tapırdı. “Ağ qoç, qara qoç” (Ə.Vəliyev), “Şir və tülkü” (S.Rəhimov), “Dəniz nağılı” (M.Rzaquluzadə), “Biri vardı, biri yoxdu” (M.Dilbazi), “Biri varmış, biri yoxmuş...” (G.Hüseynoğlu), “Meşə nağılı”, “Mən hamının balasıyam” (A.Mansurzadə), “Xoruz bilmir axı”, “Süsənin cücəsi”, “Zirvə” (Ə.Səmədli), “Göz küresi hörümçəklər ölkəsində” (Ə.Əhmədova), “Coğrafiya dərində taxılan eynək”, “Üçbucaq ölkənin adamları” (Z.Xəlil), “Taxta qaşığı”, “Baba nağılı” (E.Ağayev), “Nərgizlə Nigarın nağılları” (H.Abbaszadə), “Usta qıy-qıy”, “Uşaqların söhbətləri” (M.Aslan), “Eşit, inanma”, “Kökə”, “Sehrli pillələr” “Bülbülün nəğməsi” (Ə.Babayeva), “Atlı oğlanlar”, “Ən şirin şey” (E.Baxış), “Yolda”, “İlk qar” (B.Həsənov), “Qızıl alma” (Həbibə), “Nənəmin çil toyuğu”, “Çinar əfsanəsi”, “Şeytanın qurbanları”, “Moruqlu bulaq” (İ.Hümmətov), “Yerə dağılan muncuqlar”, “Yapon şalı, rəngbərəng işıqlar və konfetlər” (T.Mahmud), “Xallı” (C.Gözəlov), “Baltasız odunçu” (A.Axundova) və s. əsərlər bunlara misal ola bilər.

Bütövlükdə, 1970-80-ci illər uşaq nəsrinə nəzər yetirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövrün ədəbi məhsulları istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət etibarilə uşaq poeziyası örnəklərinin səviyyəsində dayanmasa da, ənənənin yaradıcı şəkildə davamı və inkişafı kontekstində müəyyən novatorluq xüsusiyyətlərinə də malik olmuşdur. Ümumiyyətlə, müxtəlif müəlliflərə mənsub olan və janr, üslub xüsusiyyətləri ilə də çeşidli səciyyə daşıyan bu əsərlər həm ideya xüsusiyyətləri, həm də bədii ifadə baxımından əvvəlki uşaq əsərlərindən köklü surətdə seçilir və onlar Azərbaycan uşaq nəsrinin xüsusi bir mərhələsini təşkil edir.

İlahə Əliyeva,
f. ü.f.d., baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
ilakhazabilovna@yahoo.com

Dilin inkişafında müəyyən normaların rolu

Humanitar elmlərin inkişafında alimlər qarşısında müəyyən məsələlər qoyulur və uzun müddət tədqiqatçılar bu istiqamətdə tədqiqat və müşahidə işləri aparırlar. Bu baxımdan da bizim tədqiqat sahəmiz olan dilçilik problemləri geniş olduğundan, bu problemlərdən biri olan ünsiyyət, dil və nitq bizim böyük maraq dairəmizdir. Bildiyimiz kimi cəmiyyətdə ünsiyyət, yəni dolğun ünsiyyət əsas və vacib amillərdən biridir.

Dilin əsas funksiyası olan ünsiyyətin yerinə yetirilməsi prosesində danışanların istifadə etdikləri ifadələr, müraciət formaları, ünsiyyətin müəyyən fazasına aid nitq qəlibləri bir-birində fərqlənir. Hər bir dildə yer alan bu cür söz və ifadələr, hazır nitq qəlibləri nitq etiketi sistemində daxil olur.

Nitq etiketi müxtəlif xalqların mədəniyyət, davranış, adət-ənənə sferasına daxil olur və bu baxımdan da bir-biri ilə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Nitq etiketi cəmiyyətdə qəbul edilmiş qaydalarla tənzimlənir. Nitq etiketinin əsas məqsədi ünsiyyətin yaradılması və bu ünsiyyətin uğurlu davam etdirilməsi, ünsiyyət iştirakçıları arasında yaxşı, qarşılıqlı anlaşma şəraitində formalaşan münasibətin yaradılması və saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ünsiyyət iştirakçılarının bir-biri ilə əlaqəni yaratması, ünsiyyətə başlaması və ünsiyyəti kəsməsi müəyyən nitq qəliblərinin köməyi ilə reallaşır. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dildə belə nitq qəlibləri vardır. Tədqiqatımızda nitq etiketi sahəsində önəmli yerlərdən birini tutmuş nitq etiketi vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi və təyini tələb olunur. Bu nöqtəyi nəzərdən də, tədris etdiyimiz xarici dildə, yəni ingilis dilində, istifadə olunan dil normaları, hazır nitq qəlibləri daim tədqiqata cəlb olunmaqla, onların ünsiyyətdə tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hər hansı bir dildə istifadə olunan nitq etiketi vasitələri dilçilikdə kifayət qədər ətraflı və kompleks şəkildə tədqiqi edilməmişdir. Bu sahənin öyrənilməsi üçün ünsiyyət prosesinin fazalarının təyin olunmasını və hər bir fazada istifadə olunan vasitələrin etiket qayda və normaları nəzərə alınmaqla həm leksik-semantik, həm də struktur-semantik planda öyrənilməsi Müasir dilçilikdə kommunikasiya nəzəriyyəsi nitq etiketi məsələlərini həmin məsələlərə müxtəlif aspektlərdən

yanaşmaq şərti ilə həllini aktuallaşdırmışdır.

Nitq etiketi ünsiyyətin müxtəlif fazalarını əhatə edir. Bu baxımdan nitq etiketi çoxkomponentli və çoxcəhətli sahədir. Nitq etiketi nitq aktları nəzəriyyəsində, mətn dilçiliyində, diskurs təhlilində və dialoji nitqin öyrənilməsi prosesində tədqiqat obyektinə olur. Nitq etiketinin öyrənilməsi ilə dilçilik, psixologiya, mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi, etnoqrafiya, ölkəşünaslıq, regionşünaslıq və digər humanitar elmlər məşğul olur. Nitq etiketi xarici dilin tədrisi, işgüzar danışıqların aparılması, diplomatiya üçün də əhəmiyyət daşıdığından onun araşdırılması dövrümüzdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Təbii ki, bu cəhət nitq etiketinin tarixən mövcudluğunu və zaman-zaman cıllanaraq dövrümüze qədər gəlib çıxmasından yan keçməyə əsas vermir. Odur ki, nitq etiketinin həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

İlahə Seyfullayeva,
f.ü.f.d., baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
seyfullayeva@mail.ru

Ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində semantik dəyişiklikləri

Müasir Azərbaycan dilinin mənşə etibarlı ilə lüğət tərkibinə nəzər saldıqda burada əsl Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərin də mühüm yer tutduğunu müşahidə etmək olur. Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər ərəb sözləri, fars sözləri, rus dili və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən keçən sözlər qrupları adı altında təsnif edilir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınan sözlər içərisində ərəb alınmaları üstünlük təşkil edir. Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən bəzi sözlərin mənimsənilməsi zamanı onlarda bir sıra fonetik, semantik və qrammatik dəyişikliklərin baş verdiyini görmək mümkündür. Ərəb mənşəli sözlərin dilimizdə məruz qaldığı semantik dəyişikliklər sırasında mənənin tamamilə dəyişməsi, mənənin genişlənməsi və mənənin daralması kimi hallar müşahidə edilir. Qeyd etdiyimiz semantik dəyişikliklərin hər biri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ərəb alınmalarının oynadığı rolunun müəyyən edilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən ərəb mənşəli sözlərin bir qismi dilimizdə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq mənə dildə ifadə etdiyi mənəsinə tamamilə dəyişmiş və yeni leksik mənə kəsb etmişdir. Həmin sözlərə bir neçə misal göstərək:

Ərəb dilində “*vərəm*” sözü “sismə, şiş (xəstəlik)” mənəsinə ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz öz mənə dildəki semantik çalarından tamamilə uzaqlaşaraq tibbi termin kimi “ağ ciyərdə və bəzən bədənin başqa hissələrində Kox mikrobu adlanan xüsusi mikrobu törətdiyi yoluxucu xəstəlik” mənəsinə ifadə edir, məsələn: “Vərəm mikrobu, sümük vərəmi, ciyər vərəmi” və s. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. səh.363).

“*Bələd*” sözü ərəb dilində 1)ölke; 2)vilayət; 3)şəhər” mənələrini ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz “1)bir adam, iş və s. ilə yaxşı tanış olan; bilən; 2)bələdçi” mənələrini ifadə edir. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti..I c. səh.244). Məsələn: “Amma indi özünüz arvadların xasiyyətlərinə bələdsiniz” (Ə.Haqverdiyev).” Aman lələ, yada düşdü vətənim; Bələd yoxdur göstərəydi yol mənə” (Aşıq Kərəm).

Ərəb dilində “*qəbz*” sözü “1)tutma, ələ alma; 2) ələsıxma;3) həbs etmə” mənələrində işlədilir. Müasir dilimizdə isə bu söz “pul, qiymətli şey və sairənin alınması, qəbul edilməsi haqqında verilən kağız, sənəd” mənəsində işlədilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.I c. səh.465). Məsələn: “Bostan pulunu mən istəyəndə, mənə qəbz göstərdilər” (N.Vəzirov).

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra ərəb mənşəli şəxs adı bildirən xüsusi isimlər işlənir ki, bunlar mənə dildə ümumi isim kimi işlənərək müxtəlif mənələr ifadə edir, məsələn: *Aidə* - “gəlir, mədaxil”, *Ayə* – “ayələr”, *Aliyə* - “yüksək,uca”, *Bəşir* – “şad xəbər gətirən, muştuluqçu” və s.

Bələliklə, göstərdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ərəb dilindən daxil olmuş sözlərin bir qismi dilimizdə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq tamamilə yeni leksik mənələr kəsb etmişdir. Haqqında danışılan ərəb mənşəli sözlərin ifadə etdikləri yeni semantik çalarlar müasir dilimizdə fəal şəkildə işlənəməkdədir.

Dastanlarımızda ustadnamələrin yeri və rolu

Şəkil xüsusiyyətlərinə görə ustadnamələr qoşmalardan fərqlənir. Bizcə, hər bir ustadnamə qoşma sayıla bilər, ancaq hər bir qoşma ustadnamə sayıla bilməz. Ustadnamələr ictimai-fəlsəfi və didaktik şeirlər əsasında formalaşır. Onlar deyildiyi kimi, ayrı-ayrılıqda aşıq yaradıcılığında müstəqil qoşmalar kimi yayılmışdır. Adından məlumdur ki, ustadnamələr "ustad sözü", "ustad öyüdü" mənalarında olub dünya görmüş ustad aşıqların hikmətamiz ifadələri ilə zəngin olan bədii yaradıcılıq nümunələridir. Böyük sənətkarlar öz həyat təcrübəsinə əsaslanaraq gənc nəslə məhz bu kimi nümunələrlə tərbiyə etməyə çalışmışlar. A. Nəbiyevə görə, "ustadnamə ağsaqqal, böyük sözü, böyüyün nəsihəti, məsləhəti mənasında başa düşülməlidir". P.Əfəndiyev isə yazırdı ki, belə şeirlərdə ən çox aşıqların dünyagörüşü, həyat hadisələrinə, dövrə münasibətləri, xalqa nəsihətləri ifadə edilmişdir.

Bəzi mənbələrdə ustadnamələr, "dastanda baş verəcək əhvalatlardan qabaqcadan üstüörtülü şəkildə soruq verən nümunələr" kimi dəyərləndirilir. (Bax: Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2006, 233) Ancaq biz dastanın əvvəlində verilən ustadnamələrin onun məzmunu ilə əlaqəsinin olmaması qənaətindəyik. Məsələn, "Şəhri və Mehri" dastanında Şəhri əmioğlu və Mehri əmiqızı olaraq bir-birlərini sevirlər və heç bir zaman maneələr qarşısında sözlərindən dönmürlər. Axırda dastan onların qovuşması ilə bitir. Amma dastanın əvvəlində gələn ustadnamə vəfasızlıqdan bəhs edir. Dastanlarımızın məzmunu ilə əlaqəsi olmayan daha bir hissə də vardır ki, ona elmi ədəbiyyatda pişrov deyilir. Beləliklə, dastan söyləyicisi onu dinləyənlərin nəzərini özündə saxlamaq, məclisdə yaxşı mühit yaratmaq məqsədi ilə sözügedən kompozisiyadan istifadə edir: məclisi ələ almaq üçün ustadnamədən, yormamaq məqsədilə pişrovdan faydalanır. Aşıq dinləyiciləri ələ almaq üçün əvvəldə söyləyəcək ustadnaməyə məclisə müvafiq xitablar əlavə edir. Bununla şeirin təsir gücünü və dinləyicinin marağını artırır. Dastanın əvvəlində verilən ustadnamənin əhəmiyyəti, aşıqlar üçün onların sənətkarlıq bacarıqlarını ortaya qoymaq baxımından nə qədər böyükdürsə, insanların təlim və tərbiyə vasitəsinə çevrilməsi baxımından bir o qədər faydalıdır. Elə buradan aydın olur ki, ustadnamələr gənc nəslin tərbiyəsində bir neçə aspektdən əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, dastanlarımızın yaranıb inkişaf tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, onlar hardasa orta əsrləri əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə Azərbaycanda dünyəvi təhsil sistemi demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Mədrəsə təhsili alanların sayı da çox az idi. Bu baxımdan deyə bilərik ki, el arasında dastan söyləyiciləri ustadnamələri ilə məktəbdarlıq funksiyasını üzərlərinə götürmüşlər. Onlar adıçəkilən bədii nümunələr vasitəsilə gəncləri elmə yiyələnməyi təşviq edir. Elmsizliyin heç bir faydası olmadığını ustadnamələrlə diqqətə çatdırırdılar. Arif və elm adamlarının yanında nəzakətli olub onların yolunu getməyi məsləhət bilirdilər. Ustadnamələrin ən mühüm rolu isə, heç şübhəsiz ki, gənc nəslin tərbiyəsi işindəki əhəmiyyətidir. Məclisin əvvəlində söylənilən bu nümunələr insanlarda özünütərbiyə mədəniyyətinin formalaşmasına yardım edir. Dastançının məclisin əvvəlində özünütərbiyə səciyyəsi daşıyan ustadnamələrə müraciət etməklə işinin sonrakı rəvanlığını da təmin etmiş olur. Ancaq ustadnamələrin tərbiyəedici mahiyyəti bunula bitmir. Biz yeri gələndə əməyə olan xüsusi münasibəti, insanların məhz əməyin sayəsində ucalmasının mühüm olduğunu vurğulayan nümunələrə də rast gəlirik. Burada insanın yalnız öz əməyinə bel bağlanması məsələsinə önəm verilir, əyri yollarla qazanılan neymətin halal olmadığı vurğulanır. Ustadnamələrdə böyüyə, ağsaqqala hörmətin ifadəsi ən çox səslənən məsələlərdən biridir. Burada göstərilir ki, insan zəngin olsa da, böyüyün qarşısındakı hörmətsizliyi onu əvvəl-axır puç edəcəkdir. Ən böyük zənginlik hörmət sahibi olmaqdır. Müsbət insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan ustadnamələrin içərisində mərdlik, vətənpərvərlik kimi dəyərlərə daha çox önəm verən nümunələr də vardır. Burada yalan danışmaq, xəyanət etmək, zalıma boyun əymək kimi mənfi keyfiyyətlər tənqid olunur. Əvəzində igilik, mərdlik kimi bəşəri əməllər vəsf edilir.

Göründüyü kimi, ustadnamə dastanlarımızda ona yalnız forma və gözəllik verən nəzm hissəsi deyildir, onlar həm aşıqların öz sənətkarlıqlarının bir daha təqdimatı üçün imkan vasitəsi, həm də dinləyicilərə gözəl, insani keyfiyyətlər aşılardan dəyərli söz xəzinəsidir.

**“KER” coğrafi termininin mənşəyinə dair
(Azərbaycan dili şivələrinin materialları əsasında)**

Azərbaycan dilinin Lerik, Yardımlı şivələrində və Cəlilabad rayonunun bəzi dağlıq və dağətəyi kənd şivələrində *ker* sözünün işlənməsinə təsadüf olunmaqdadır. Hansı ki, göstərilən arealın şivə xüsusiyyətlərindən bəhs edən dialektoloji mənbələrdə bu söz fərqli mənalarda göstərilməklə, düzgün izah olunmamışdır. Məsələn, G.K.Binnətova Azərbaycan dilinin Lerik şivələrində *ker* sözünü “daş, qaya”, Ş.X.Məmmədov isə Yardımlı şivələrində “dağın döşü” anlamında izah etmişdir. Lakin apardığımız müşahidələr və informatorlardan əldə etdiyimiz məlumatlardan bəlli olur ki, qeyd olunan şivələrdə *ker* fiziki-coğrafi termin kimi semantik cəhətdən “dağətəyi relyefə malik olan ərazilərdə torpaq qatı daşlı, çınqıllı olan yer” mənasını daşımaqla, ərazinin landşaft xüsusiyyətini əks etdirir. Belə ərazilər bitki örtüyünə malik olmur, olduğu halda belə inkişaf etməyərək tez solur.

Əldə etdiyimiz nümunələrdən məlum olur ki, *ker* coğrafi termin kimi Lerik, Yardımlı, qismən də Cəlilabad rayonlarının mikrotoponimləri arasında da fəal mövqeyə malikdir. Nümunə üçün: *Ker* “Lerik rayonunun Göydərə kəndində Şələçuran adlanan çayın şimalında mikrooronim”, *Ker bulağı* “Cəlilabad rayonunun Fətullaqışlaq və Lerik rayonunun Züvüç kəndləri ərazisində mikrohidronim”. Həmin bulaqlar torpaq qatı daşlı, çınqıllı olan bir ərazidən çıxdığı üçün belə adlandırılır; *Kerrər* “Yardımlı rayonunun Nisəqələ kəndinin cənubunda mikrooronim”. Təkrarlanan mikrotoponim kimi Yardımlı rayonunun Anzov, Qabaqdibi və Lerik rayonunun Buruq kəndləri ərazisində də tərəfimizdən qeydə alındı. Toponim *ker + rər < lər* tərkibinə malik olmaqla, yaxın ərazilərdə torpaq qatı daşlı, çınqıllı olan bir neçə yerin olduğunu ifadə edir; *Kəhliy keri* “Yardımlı rayonunun Zeynəlzir kəndi ərazisində mikrooronim”. Toponimdə birinci tərəf *kəhliy < kəklik* “quş adı” olmaqla, ərazidə bu quş növünün çox olmağı ifadə edilmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərə dair faktik materiallar *ker* sözünün hind-Avropa, fin-uqor mənşəli bəzi dillərdə bir sıra fonetik və semantik çaralarda işləndiyini üzə çıxır. Belə ki, Lerik rayonunun talışdilli əhalisinin dilində də müşahidə etdiyimiz bu termin oxşar semantik çarlarda kürd dilində də izlənilir. Ç.X.Bakaevin lüğətində kürd dilində “daşlı yer”, “çılpaq qaya” mənalarında *k’bp’* sözü verilmişdir. Müq. et: İran dillərinin Pamir yarımqrupuna daxil olan şuqnan dilində *žir*, yazqulem dilində *yar*, muncan dilində *küyk* “daş”.

E.M.Murzaev yanlış olaraq “daş” mənasındakı *kar* sözünü erməni mənşəli hesab etmiş, *Kars*, *Qarni*, *Karak* kimi çoxlu coğrafi adların bu terminlə bağlılığını göstərmişdir. E.M.Murzaev sonra yazır: “... saam, eston, fin dillərində (fin-uqor mənşəli dillər – E.M.) “sıldırım qaya” mənasındakı *kalli*, albanca *karpe* “qaya” coğrafi terminləri də bununla semantik yaxınlıq təşkil edir”.

Ker coğrafi terminini tarixi-lingvistik cəhətdən təhlil edən M.Ə.Məmmədov da, bu terminə bəzi İran, türk, fin-uqor, hind-Avropa dillərində təsadüf olunduğu qənaətinə gəlir. Müəllif Q.A.Melikşviliyə əsaslanaraq urartu dilində “qaya” mənasındakı *qarbil//qarbe* sözünü vermiş, onu hind-Avropa mənşəli bəzi sözlərlə müqayisə etmişdir: afqanca *kar* “qaya”, “dağ”, hindcə *karkara* “çınqıl”, bolqar dialektlərində *karpal//karpil//karpiça* “qaya”, “sıldırım” və s..

Beləliklə, *ker* coğrafi termin kimi müxtəlif sistemli dillərdə izlənilsə də, mənşəyinə dair konkret nəticəyə gəlmək çətinidir. Bununla belə, tədqiqat apardığımız bölgənin toponimlərinə, o cümlədən şivə xüsusiyyətlərinə İran dillərinin güclü təsiri nəzərə alınsa, göstərilən mikro arealda işlənməsi substrat hadisəsinin nəticəsi hesab edilə bilər.

Muğan folklor örneklərində paradigmatik təsəvvürlərin janr xüsusiyyətləri

Azərbaycanda ayrı-ayrı bölgələrin folklor örneklərinin öyrənilməsi dil elementlərinin leksik-mifoloji anlamlarını araşdırmağa geniş imkanlar açır. Muğan folkloru və Muğanın folklor dili şifahi xalq yaradıcılığının az öyrənilmiş sahələrindən biridir. Bölgənin folklor örnekləri yetərincə öyrənilmədiyindən dilin dialekt resursları da layiqincə araşdırılmamışdır. Buna baxmayaraq, Muğan bölgəsinin folklor örneklərində Azərbaycan dilinin zəngin leksik-mifoloji anlamları yaşamaqdadır və onların öyrənilməsinə böyük ehtiyac var.

Xalq danışığı dilində xeyli söz və söz birləşməsi mövcuddur ki, onların lüğəti mənaları ilə yanaşı, mifoloji yükləri də maraqlıdır. Belə ifadələr özündə qədim türk inanclarını yaşadır. Bu məqsədlə Muğan bölgəsinin folklorunda və şifahi nitqində daha çox işlənən “*çarxı dönmək*”, “*müsəllaya çıxmaq*”, “*dan atmaq*” və “*daşını atmaq*” feli birləşmələrinin leksik-mifoloji anlamları nəzərdən keçirilir, çərxi-fələk, gərdişi-dövrən, müsəlla, danatma, daşatma kimi ifadələrə aydınlıq gətirilir.

Çarxı dönmək feli birləşməsi *çarxı çevrilmək* şəklində də işlənir. Feli birləşmə əmr şəklində olduqda (çarxı dönsün, çarxı çevrilsin) qarğış anlamına gəlir və folklorun qarğış janrına aid edilir. Çarxdan çərxi-fələk dünyagörüşü yaranır. Çərxi-fələk daha qədim inanclar sistemi ilə bağlıdır. İnsanlar göy qübbəsinin durmadan dönməsinə və bunun insanların taleyinə, bəxtinə, qismətinə təsirinə inanırdılar. Guya evrənin (çarxın) dönüşü insanlara yaxşı və pis tale bəxş edir. Bu inanc Muğan bölgəsindən toplanmış folklor nümunələrində öz əksini belə tapır.

Paradigmatik təsəvvürlərin ifadə formalarından biri müsəllaya çıxmaqdır. Müsəlla ərəb mənşəli sözdür, namaz qılmaq, dua oxumaq üçün nəzərdə tutulmuş mənəsidir. Sinonimi yağmur duasıdır. Quraqlıq zamanı Tanrıdan yağış istəyən adamlar eldən, obadan kənar bir yerdə dini mərasim icra edirdilər, daha doğrusu, müsəllaya çıxırdılar. Muğan bölgəsində adamlar, əsasən, çöllükdə, əkin yerlərinin yaxınlığında toplaşır, yağmur duaları deyirdilər. Azərbaycan folklorunda Qodu-Qodu mərasiminin antonimikası xarakterində olan Müsəllaya çıxma mərasimi təntənəli şəkildə təşkil olunur, yağışı arzulayan nəğmələr oxuyurdular. Müsəlla(h)ın janr xüsusiyyətləri yağışı çağırmaq mərasimi və nəğmələri ilə bağlıdır. Alqış (dua) və qarğış (bəddua) folklorun müstəqil janrları kimi formalaşmış və təkmilləşmişdir. Müsəlla özü mərasim xarakterli olduğuna görə, bu tədbirdə oxunan nəğmələr də mərasim nəğmələri sayılır.

Belə mifoloji mahiyyət daşıyan ifadələrdən biri “dan atmaq” feli birləşməsidir. *Dan atmaq* Tanrının şərəfinə keçirilən mərasimlə bağlıdır. Dan burada səhəri açan, dünyanı işıqlandıran Tanrıdır. Onu bəzən gündoğan Allahı da adlandırırlar. Muğanda İslamaqədərki inanclar sistemində belə bir tarixi ardıcılıq mövcud olmuşdur: tanrıçılar, dan yerinə - dünyanı işıqlandıran Tanrı məkanına tapınanlar, Günəşə Tanrının nuru kimi inananlar, odu Tanrının nuru sayan atəşpərəstlər və zərdüştilər. Danatma Novruzun kütləvi rituallarından biri sayılır. Dan sözü Günəşin doğmağa başladığı zaman kəsiyinə deyilir. El arasında dan üzü, dan qızartısı, dan yeri ağaranda və bu kimi “dan” sözü ilə bağlı deyimlər var. Danatma da sübh tezdən Günəşin doğmasını qarşılamaq mənəsidir.

Mifoloji anlamı olan ifadələrdən biri də daş atmaqdır. Bu ifadə əslində *daşını atmaq* şəklində olmalıdır. Mifoloji inanclarla görə, daşlarda insanların ruhu yaşayır. İnsan ölərkən onun yanına qara daş qoyurdular ki, ölənin ruhu da daşa keçsin. Sonra bu daş qəbiristanlığa atırdılar. Ölən adama başdaşı qoyulması da həmin inanclardan irəli gəlmişdir. Arvadın daşını atmaq ifadəsi onun boşanması ilə bağlıdır, daha doğrusu, daş atılmış arvad boşanmış hesab edilir. Yaxud kiminsə qayıtmasını istəmədikdə onun dalınca daş atırlar. Folklor nümunələrində daşın mifoloji mahiyyəti özünü açıq-aydın göstərir. Mifik təsəvvürə görə, ruhlar daşda yaşayır. Daş atılan insana inam azalır, bir az ibarəli desək, daş atılan adam qəldən silinir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafında müstəsna rolu

Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Cəmiyyətin nitq mədəniyyəti milli dilə münasibət ilə müəyyən olunur. Öz növbəsində, milli dilin vəziyyəti (səviyyəsi) bütövlükdə millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Təbii ki, bu istiqamətdəki fəaliyyətində Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirib. Çünki ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Dil millətin formalaşmasında vacib olan amillərdən biridir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, ilk növbədə, onun dilində öz əksini tapır. Dil, həm də, çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığını sürdürməsi üçün əsas vasitədir. Dilini itirən xalq məhvə məhkumdur.

Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Lakin Azərbaycan dilinin yaxın keçmişdə ciddi sınaqlarla üzləşdiyini də unutmamaq olmaz.

Belə ki, çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətindən sonra 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu qısa müddətdə dilimizin inkişafına böyük önəm verildi. Daha sonra Azərbaycanın Sovet imperiyasının tərkibində olduğu illərdə isə dilimizə qarşı hücumların yeni dalğası başlandı. "Sovet xalqı" formalaşdırmaq adı altında müxtəlif xalqların dilini, mədəniyyətini, milli kimliyini yox etməyə yönələn siyasət Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Belə ki, ölkədə rəsmi dövlət dili rus dili idi, rəsmi tədbirlərdə bir qayda olaraq rus dilində çıxışlar üstünlük təşkil edirdi. Oxşar vəziyyət özünü radio, televiziya və mətbuatda da göstərirdi. Ölkədə elə bir psixoloji mühit yaradılmışdı ki, hətta, bəzən sırayı insanlar arasında da Azərbaycan dilində danışmaq, rus dilini bilməmək qəbahət hesab olunurdu.

Lakin Azərbaycan dilini sevmə, ona hörmətlə yanaşan Ümummilli lider Heydər Əliyev dilə münasibəti ilə hər kəsə örnək oldu. 1969-1982-ci illərdə sovet Azərbaycanına rəhbərlik edən Ulu öndər bir çox ziyalıların cəsarət etmədiyi halda, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində çıxış etməklə dilimizə verdiyi dəyəri göstərdi. O, həmçinin, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan dilində dərslərin daha çox istifadəsinə dair göstərişlər də vermişdi.

Heç şübhəsiz ki, öz müstəqilliyimizə qovuşduqdan sonra, bizim ölkəmizdə də bütün bu amillərə xüsusi fikir verilməkdə, milli dilimizin və mədəniyyətimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi yolunda xüsusi səylər göstərilməkdədir. Belə ki, 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı və bunun ardınca dilimizin inkişafı ilə bağlı bir sıra fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi. 2001-ci ilin iyunun 18-də ulu öndər Heydər Əliyev —Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında daha bir fərman imzaladı və bu tarixi sənəd dilimizin inkişafı sahəsində mühüm rol oynadı. Həmin sənəddə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Onun əsas məqsədi – ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi daha da sürətləndirmək idi.

Beləliklə, minilliklər boyu formalaşan və bu günümüze gəlib çatan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvolu, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil bir dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması baxımından vacib tarixi imkandır. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimizi uğurların əsasını təşkil edir.

“Beş dəqiqəlik yol” qeydlərim

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bədii sözün dəyəri, tarixi gücü və əhəmiyyəti ilə yanaşı, həmin dövrdə yaşayıb-yaradan sənətkarların şəxsiyyətləri və onların əsərlərinin bədii keyfiyyəti ilə də seçilir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də XX əsr Lənkəran ədəbi mühitinin tanınmış simalarından olan Yaşar Rzayevdir.

Yaşar Rzayevin yaradıcılığında insan psixologiyası əsas yer tutur. Onun “Beş dəqiqəlik yol” kitabında toplanan hekayə və povestlərdəki obrazlar, onların keçirdikləri psixoloji hallar oxucuya da sirayət edir. Ömrünün çox hissəsini doğma Lənkəranda keçirən yazıçıya Lənkəranın füsunkar təbiəti, Talış dağlarının yamyaşıl örtüyü. Xəzərin mavi, həm də boz siması, sadə, səmimi, qonaqpərvər insanları ilə həmişə əziz olub. Bunun nəticəsidir ki, hekayə və povestlərində yaratdığı obrazlar, təbiət lövhələri, insanların danışiq və düşüncə tərzi səmimi və canlı alınıb.

Yazı insan psixologiyasının gözəl bilicisidir. Onun hekayələrində (“Deryada gənim qaldı”, “Bir il də keçmədi”, “Nağıl”, “Dənizin təmiz havası”, “Ana ömrü”, “Dekabr yağışı”, “Palatanın tavanı ağappaqdi”, “Sənin qəlbində tufan” və s.) insan taleyi, daxili aləmi, üzünün cizgilərindən tutmuş psixoloji sarsıntılarına, qəlbinin döyüntülərinə qədər bütün canlılığı ilə verilib.

Sənətkarın hekayəçilik ustalığı ondadır ki, o, adi əhvalatların içərisində böyük həqiqətlər yarada bilir. Onun üçün insan taleyi, həyata baxışı, hiss və duyğuları müqəddəsdir.

Ədibin bədii yaradıcılığı rəngarəng, diapazonu geniş, mövzu dairəsi əhatəlidir. Onun qəhrəmanları nə idarə müdirləri, nə icra başçılarıdır. Onun qəhrəmanları xalqın içindən çıxmış saf, təmiz qəlbli, təmiz əqidəli, yaşayıb-yaratmaq eşqi ilə çırpınan gənclərdir. Yazıçı özü də bu gənclərin arasındadır. Onun “Əks-səda” povesti buna sübutdur. II Dünya müharibəsindən sonra o illərin gəncliyinin qayğıları, itirdikləri və qazandıqları, bir sözlə, yaxşılı-yamanlı nə varsa, bu povestdə əksini tapıb.

Yaşar Rzayev üçün insan, onun taleyi, həyata baxışı, hiss və duyğuları müqəddəsdir, toxunulmazdır. Müasir ədəbi tənqidimizin siması olan Vaqif Yusifli “Beş dəqiqəlik yol” kitabına yazdığı ön sözdə: “Yaşar Rzayev gözəl hekayəçidir...Hətta deyərdim ki, bundan sonra heç nə yazmasa belə, çağdaş nəsrimizdə 5-6 hekayəsi ilə bir yazıçı kimi adı anılmağa layiqdir. Elə hekayələr ki, onları bir kimsə yox, yalnız Yaşar Rzayev yazmışdı və yazdı. Doğrudan da “Nağıl” hekayəsinin süjeti sevmək, sevilmək həsrəti ilə çırpınan bir qızın qəlbinin daşlara toxunub çilik-çilik olması, yaraşlıq bir oğlanın baxışlarının onu necə xoşbəxt etməsi, lakin qolundan qızıl saatı alandan sonra bütün varlığını sarsıdan, şirin nağıllarını yarıda qoyan, ona gözəl olmadığını bir daha xatırladan taleyin bu əcaib oyunu üzərinə qurulub. Bu nağıl Yaşar Rzayevin qələmində necə də heyretəməz canlanıb”.

Vəfa Həsəni,
Doktorant
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Oruc-hesenli@mail.ru

Rəşid Bəy Əfəndiyevin hekayələrində əxlaqi dəyərlər

Pedaqoq, şair, nasir, dramaturq, publisist, tərcüməçi və etnoqraf kimi tanıdığımız Rəşid Bəy Əfəndiyevin yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi dəyərlər öz əksini tapır. Rəşid bəy xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətləri mövzu kimi seçmiş, bu mövzulara yeni nəfəs vermiş, poetik, oxunaqlı bir formaya salmış, Azərbaycan dilinin, eləcə də söz sənətinin imkanları baxımından işlənmişdir. Xalq yazıçısı Rəşid Bəy Əfəndiyev xalqdan öyrəndiklərini xalqın özünə qaytarmaqla

həm xalqın dediklərini və yaxud ağız ədəbiyyatını yaşatmış, həm də özünün bədii təxəyyülünü əsl pedaqoq səviyyəsində təqdim etməyi bacarmışdır.

Maarifpərvər Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında diqqət çəkən məsələlərdən biri tənbellikdir. Rəşid bəy tənbelliyə qarşı dönmədən mübarizə aparmışdır. O, qeyd edir ki, tənbellik, ətalət, bekarçılıq insanın şərəfini aşağı salır, ömrünün bihudə getməsinə səbəb olur və belə adamlar cəmiyyətə öz xalqına faydalı əməyi ilə xeyir vermir, öz gözəl ömrünü tənbellikdə, avaraçılıqda, bekarçılıqda keçirən adamlar cəmiyyətin ağır yükündən başqa bir şey deyildir. Tənbellik insanın həyatında ən böyük bədbəxtlikdir. Ömrünü tənbellikdə keçirən adamlar hökmən başqasının əməyindən istifadə edir və onun hesabına yaşayır. Belə adamlar həmişə başqalarına möhtacdırlar.

Tənbellik insan həyatını zəhərləyir, onu cəmiyyətin ən alçaq bir fərdinə çevirir. Əksinə, fiziki əməkdə iştirak edən şəxs kamilləşir, həyatı yaxşılaşır, əxlaqı gözəlləşir, hər cür pis əməllərdən uzaqlaşır, cəmiyyət üçün yararlı şəxsə çevrilir. Qeyd olunur ki, tənbellik insanın əxlaqına pis təsir edir. Bunun nəticəsində adamda bir sıra xoşagəlməz mənfi əxlaqi sifətlər yaranır və bunun nəticəsində insan uçuruma gedir.

Rəşid Bəy Əfəndiyev fikrini uşaqlar üçün yazdığı "İki dənə xış dəmiri" adlı hekayəsində fikrini belə çatdırırdı: "Dəmirçi dükanında bir küredə dəmir parçasından usta iki dənə xış dəmiri qayırmışdı. Birini cütçü alıb cüt sürməyə başlamışdı. O birisini isə dəmir alətlər satan bir dükançı aldı ki, müştəri olanda satsın. Cütçünün aldığı xış dəmiri həmişə işləməkdən sürtülüb gümüş kimi parıldayırdı. Amma dükançının dükanında işsiz qalanı nəmdən və havadan pas götürüb qaralmışdı. Bu iki gavağın təsadüfən bir-birinə rast gəldilər. Qapqara qaralmış və pas kəsmiş gavağın o birindən sual elədi ki, nə əcəb sən gün-gündən gün kimi işıqlayıb, güzgü kimi parlayırsan? Bu cavab verdi ki, əzizim, işləməkdən! Çünki işləmək hər şeyi cövhərləndirir. Amma işsiz və peşəsiz qalan sən kimi qaralıb, axırda tələf olur".

Görkəmli maarifçi-pedaqoq Rəşid Bəy Əfəndiyev uşaq şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında ictimai mühitin, ailə həyatının təsirini də əks etdirən hekayələrə yer ayırmışdır. Rəşid Bəy Əfəndiyevin tərbiyəyə dair fikirlərini iki hissəyə ayırmaq olar. Bunlardan biri oğurluq, yalançılıq, qorxaqlıq, riyakarlıq və s. kimi çirkin sifətlərin, yeni əxlaqın mənfi təzahürlərinin ifşası; ikincisi isə tərbiyənin müsbət cəhətlərindən olan cəsəret, doğruluq, şüurlu intizam və humanizm ideyalarının, yeni əxlaqın müsbət təzahürünün təbliğ edilməsi nəzərdə tutulur.

Rəşid Bəy Əfəndiyevin fikrincə, uşaqları kiçik yaşlarından etibarən əxlaqın müsbət təzahürləri xüsusilə doğruluq, düzgünlük, humanizm ruhunda tərbiyə etmək, onlara mədəni vərdişlər aşılamaq üçün ata-analar özləri yaxşı nümunə olmalıdır. Çünki uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsi mühüm, bəzən də həlledici rol oynayır. Ona görə də ata-analar istər ailədə, istərsə də ictimai həyatda düzgün mövqe tutmalı, insanlarla normal davranmalı, oğurluq, yalançılıq və s. kimi pis işə, pis sifətə yol verməməlidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində misilsiz xidməti olan Rəşid Bəy Əfəndiyev gənc nəslin tərbiyəsi, əxlaqi məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşmışdır. Rəşid bəy əxlaqi mövzuda yazdığı şeir, hekayə, təmsil və pyeslərində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışmışdır.

**Aytən Hüseynova,
Dissertant
M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
aytan-aliyeva@rambler.ru**

Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında

Füzuli ədəbiyyat tariximizdə qəlb aləminə vaqif olan, bu aləmin həyatını hərtərəfli, xüsusi bacarıqla, gözəl və şirin bir formada ifadə edən dahi şairdir", "Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir".

1940-cı ildə namizədlik dissertasiyası kimi müvəffəqiyyətlə müdafiə edilib SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatında işıq üzünə çıxartdığı, uzun illər boyu üzərində işləyib,

təkmilləşdirib yeni, iri həcmli kamil bir monoqrafiya kimi ADU-da nəşr etdirdiyi "Füzuli sənətkarlığı" (1958) əsəri Mir Cəlal müəllimin ən qiymətli elmi əsərlərindən olub, sovet dönəmində Füzuli irsi ətrafında aparılan ilk vüsətli tədqiqatlardan biri kimi şərtləndirilir. Alim bu qənaətdə haqlı idi ki, Füzulinin sənət ecazını açmaq bir tədqiqatçının, bir elmi məktəbin, hətta bir elmi nəslin də işi deyil; bunun üçün dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, fəlsəfə sahəsində çalışan mütəxəssislərin birgə səyi lazımdır... Bu deyilənlər, əlbəttə, gələcək onilliklərdə baş verəcək, dahi şairin 500 illik yubileyi ərəfəsində humanitar elmin müxtəlif sahələrində çalışan alimlərin gərgin yaradıcılıq səyləri nəticəsində həyata keçiriləcəkdə. Lakin Mir Cəlalin alimlik hünəri və vətəndaş cəsarəti elə o zaman ona imkan verdi ki, öz monoqrafiyasında "bu düşvarı" asan eyləsin. Yəni gənc və istedadlı alim Füzuli yaradıcılığının şah damarı olan poetikasının sirlərini, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, söz üzərində göstərdiyi zərgərlik möcüzələrini açmağa nail oldu.

Mir Cəlalin 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi "Füzuli sənətkarlığı" kitabının redaktoru Həmid Araslıdır. 12,5x20,5 sm. ölçülü kitabın sifariş sayı 410 ədəd, tirajı isə 7000 nüsxə tirajla nəşr olunub. Kitabda Müəllifdən, Başlanğıc, Füzuli şeir haqqında, Bədii dil xüsusiyyətləri, Mənzərələr, Şeir mədəniyyəti- texnika, Bədii məntiq, Lirik, Bədii nəsr, "Rind və Zahid", "Nizami və Füzuli", "Ölməz məhəbbət dastanı", "Füzulidə alleqoriya", "Böyük mənəvi müasirimiz" adlı bölmələr öz əksini tapmışdır.

Mir Cəlalin təhlilində səciyyəvi cəhət budur ki, o əsəri ideya məzmunu ilə bədii-estetik xüsusiyyətləri bir-birindən ayırmır. Onları həmişə sıx vəhdətdə qiymətləndirir. Digər tərəfdən müəllif əsəri yalnız ədəbi-bədii cəhətdən təhlillə kifayətlənmir. Füzuli şeirindəki eşq məfhumunu, məhəbbətinin xarakteri, Füzulidəki kədər və onun mahiyyəti və s. elmi-nəzəri problemlərini də həll etməyə çalışır, yeri gəldikcə həmin eşqi "ilahi, mistik" olduğunu iddia edən Füzuli "bəd-binliyindən" danışan bədxahları, burjua ədəbiyyatşünasını da kəskin tənqid atəşinə tutur.

Professor Gülşən Əliyeva-Kəngərli Mədəni-maarif jurnalının 2009-cu il buraxılışında yazır: Azərbaycan füzulışünaslığında Məhəmməd Füzulinin poetikası haqqında monoqrafiyanı Mir Cəlal Paşayev yazmışdır. Əsər ilk dəfə 1940-cı ildə EA-nın Azərbaycan Filialı (Az.F) nəşriyyatında "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" adı ilə çap olunub. Bu monoqrafiya sonralar üç dəfə 1958, 1994 və 2007-ci illərdə "Füzuli sənətkarlığı" adı ilə təkrar nəşr edilib. Azərbaycan füzulışünaslığının təşəkkül mərhələsini yekunlaşdıran bu qiymətli əsər, həm də Füzulinin dərk məsələsinin əsasını qoydu. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan füzulışünaslığı bu xətt üzrə getmədi, bəlkə də ədəbiyyatşünaslığımızın buna gücü çatmadı, ədəbiyyatşünaslığımız tarixi-materializm mövqeyinə keçdi, formalizm əla dini poetikaya etinasız qaldı. Bir qədər mübahisəli görünə də, deməliyik ki, sovet dönəmində M. Füzulinin poetikasını açmaq üçün ədəbiyyatşünaslığımız nəzəri-metodoloji baxımdan hazır deyildi. Bunu belə obyektivlik naminə deməliyik ki, professor Mir Cəlalin "Füzuli sənətkarlığı" monoqrafiyası Azərbaycan füzulışünaslığının hər üç mərhələsində iştirak etdi və öz orijinal funksiyasını qoruya bildi. Mir Cəlal bu kitabdan sonra da M.Füzulinin poetik sənəti haqqında maraqlı məqalələr çap etdirdi.

**Təranə Qəbulova,
Dissertant
Naxçıvan Müəllimlər
egabul@mail.ru**

Aşıq poeziyasında realizm

Folklorun yaradıcısı xalqdır. Xalq öz söz incilərini yaradır, cilalaya-cilalaya, dəyişə-dəyişə, nəsildən-nəsilə ötürərək öz tarixini yaşadır. Əsrlərin dərinliyindən, keşməkeşlərindən keçib gələn hikmət dolu sənət nümunələrini zaman özü saf-çürük edir, yaxşını pisdən ayırır. Bu sınaqdan çıxanlar yaşamaq hüququ qazanır. El yaddaşına hopub qalmış bu mənəvi sənətlərdən xalqımızın qəhrəmanlıq tarixi, mübarizə əzmi, istək və arzuları, dərdi-səri, ağrısı-acısı yaşayır. Bütün bunlar həqiqətdir ki yaşayır. Lakin bu həqiqəti yenidən yaşatmaq, yenidən xalqın özünə qaytarmaq ən müqəddəs işdir. Dünyaya yenicə göz açmış körpənin eşitdiyi ilk səs ana səsi, ana laylası olub. Həyata çağıran bu bənzərsiz səs üçün hamımız - bütün beşər övladları öz anamıza minnətdarıq. Ana laylası qədər müqəddəs sayılan layla telli sazın laylasıdır. Hər bir

azərbaycanlı ana laylasında saz səsini, saz dünyasının çağıldığını görür. Amma bu səsdə Burla Xatundan Məhsətiyə, Məhsətidən Qoç Koroğlunun qeyrətli Nigarına, Nigardan isə bu ananın təmiz qanına keçə-keçə gəlmiş bir qopuz yanğısı közərir. Vətənin hər qarışında saz səsi ana səsinə bir az da dərinlən qovuşub hər bir uşağın qanına, canına keçib iliyinə işləyib. Uşaq bu laylalar altında böyüyüb, saz götürüb, bayatı deyib, dastanlar aləminə baş çəkib, nağıllar dünyasına at sürüb, ömrün dadını da burada tapıb. Bu torpaqlarda hər bir adam şad günündə saza bağlandığı kimi, qəmli anında da sazla ortaq olmuş, sevincini də dərindən də onunla yaşamışdır.

Görəsən Azərbaycanda saza bu qədər bağlılıq haradandır? Bu torpaqı qədimdir, yoxsa sazmı?

Tarixin hər dövründə bu suallara babalar cavab verə-verə gəlmişlər. Hər zaman söylədikləri nağıllar dünyasından əsərlər, əfsanələr, həcələri simurğ quşunun qanadına alıb xalqımızın ulu keçmişinə ziyarətə aparmışdır. Ulularımız deməyə bu torpaq heç vaxt sazsız olmayıb, saz da xalqsız. "Kitabi-Dədə Qorqud"u oxuduqca bu sənətin nələrə qadir olduğunu görürük. Həmin keşməkeşlər nəticəsində ulu tariximizin, hikmət danyamızın nə qədər sirri, sorağı bizdən əbədilik ayrı düşüb. Professor Yaşar Qarayevin dediyi kimi, "Xalqımızın tarixi, hər şeydən əvvəl, onun daş və dəri abidələridir, dilinin, mifologiyasının, folklorunun xalq sənətinin və məişətinin ruhunda, məzmunundadır: saxsı qablardan, qızıl camlardan qaya yazılarına və qəbir daşlarına qədər, sehirli nağıllardan, əmək nəğmələrindən, məişət adətlərindən bu günkü bahar, toy və yas mərasimlərinə qədər!

Ta qədim zamanlardan başlayaraq realist ünsürlərin get-gedə artması və xalq hərəkatı ilə qırılmaz əlaqə nəticəsində aşiq poeziyası keçən əsrlərdə görkəmli realist sənətkarlar yetişdirmişdir. Aşiq poeziyasında realizmin hansı bədii yollarla təkmiləşib gəldiyini öyrənmək çox maraqlı məsələdir. Realizm aşiq poeziyasının həm mündəricəsinin həyatiliyində, xalqın mübarizəsini, gündəlik həyatını, arzularını əks etməsində, həm də lirik qəhrəmanın real psixoloji cizgilərlə təsvirində, poetik formasının xalqa yaxın olmasında özünü göstərmişdir. Realist ədəbiyyatda mündəricə ilə forma vəhdəti daha parlaq şəkildə gözə dəyir və realist əsərlər yalnız mündəricəsi materialı ilə yox, formasının da xəlqiliyi, xalq danışığı dilinə və təfəkkürünə yaxınlığı, sadəliyi və təbiiliyi ilə başqa əsərlərdən seçilir. Təhlil zamanı görürük ki, aşiq poeziyası bədii forması və priyomları etibarilə də demokratik poeziyadır, hər bir dövrdə xalq dilinin və obrazlarının real vəziyyətini əks etdirmişdir. Buna görə də aşiq poeziyasının hər hansı bir dövrünü, hər hansı böyük bir yaradıcısını və əhəmiyyətli abidəsini götürsək orada realizmin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, realist təsvirlərə və səhnələrə rast gəlirik. əlbəttə, aşiq poeziyasında xalqın romantik təfəkkürü və xəyalları da əks olunmuşdur. Zaman keçdikcə aşiq sənətinin mündəricəsi dəyişdiyi kimi forması da təbəddülata uğramış, zənginləşmiş, rəngarəng şəkil almışdır. Bu da xalqın həyatına yaxınlıq, canlı xalq dili ilə gündəlik əlaqə demokratik və xalqın daha tez mənimsəyəcəyi bədii forma yaratmışdır.

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr edir. Azərbaycan xalqının bədii təfəkkür və yaradıcılığına ölkənin gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Ölkəmizin müxtəlif sənət növlərinin hər biri ayrı ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, birlikdə vəhdət təşkil edərək Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmağa geniş imkan verir. Azərbaycan incəsənəti ölkəmizin təbiəti kimi rəngarəng, dolğun və zəngindir. Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalqın geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir. Təbiidir ki, xalqımızın məişət xüsusiyyətləri, estetik zövğü, bir sözlə milli siması, mənliliyi bu sənət növündə özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə verəcəkdir. Əbəs yerə olmayaraq indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək

olar.Xalqımızın əməyi sayəsində yaranıb onun həyat və məişətində geniş istifadə edilən el sənətimizin böyük və zəngin bir tarixi var. Naxçıvan, Mingəçevir, Gədəbəy, Qazax, Gəncə və s. yerlərdən əldə edilmiş metaldan düzəldilmiş sənət əsərlərinin yaşı 5000 ilə yaxındır. Zəngin mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqının Vətəni Odlar yurdu, eyni zamanda sehrkar musiqi diyarı kimi də məşhurdur. Dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Azərbaycan musiqisinin çoxəsrlik ənənələri vardır. Bu ənənələri nəsildən-nəslə yaşadaraq böyük və zəngin bir irs yaradan xalq musiqi yaradıcılarının Azərbaycan musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.Azərbaycan milli musiqi sənətində xalq mahnıları, rəqslər, aşıq yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur.

Beləliklə, türk cəmiyyətində mövcud olan titulların hər birinin poeziyada və xalq ədəbiyyatında öz payı vardır. Ozan sənətçi şairdir və daha çox estetik funksiyanı reallaşdırır; ata, baba, dedə, ruhani şairdir və daha çox mistik funksiyanı reallaşdırır; yurçu isə xalq nəğməkarıdır və daha çox əyləndirmə funksiyasını daşıyır.

Кямран Кязимов,
к.ф.н., доцент
Лянкяранский Государственный Университет
kkamran@mail.ru

Сохранение национального своеобразия и авторского стиля в переводах стихотворений Гусейна Арифа на русский язык

Любой национальной литературе присущи собственные черты, благодаря которым она выделяется среди других. Компоненты, образующие национальное своеобразие существуют не каждый сам по себе, а в тесной взаимосвязи. Только их комплексное проявление, как в оригинале, так и в переводе образует «лицо», национального своеобразия произведения.

Большинство произведений Народного поэта Азербайджана Г. Арифа создано азербайджанским силлабическим стихом. Здесь нам придётся говорить именно о ритмических особенностях силлабического стиха. У этой системы стихосложения два непеременимых условия: мера и деления. Мера - равное количество слогов во всех строках (для силлабики), а деление основывается на идентичности микрогрупп в них. Главным из них является принцип равносложия. Особенно в малосложных стихах этот принцип выступает единственным поэтическим показателем. Первоосновой любого стихотворения является ритм. Ритм самое глубинное, самое мощное организующее начало поэзии.

Казалось бы, поэт-переводчик должен, прежде всего, стремиться воспроизвести ритм переводимых им стихов. Только переводчик, досконально изучив оригинал, решает, единство его формы и содержания, как лучше на своём языке передать это диалектическое единство, повторяя во всех мелочах и в целом оригинал, с тем, чтобы перевод воспринимался бы читателем не как нечто чужеродное. Каждый переводчик решает эту задачу по-своему. Но успех чаще всего сопутствует тем переводчикам, которые имеют возможность основательно изучить оригинал прочувствовать его, постигнуть, лишь затем перевыразить переводимое средствами воспринимающего языка.

Гусейна Арифа переводили поэты В.Кафаров, М.Векилов, А.Грич, Е.Елисеев, С.Мамедзаде, В.Зайцев, А.Канныкин, А.Плавник, А.Кронгауз, В.Соколов, В.Портнов, и многие другие. Но, к сожалению, наряду с довольно удачными переводами и этих переводчиков встречаются и явно слабые переводы. Некоторые переводчики позволяют себе вольности и обращения и с оригиналом. И эти вольности касаются как формы переводимого, так и содержания. Тем не менее, можно сказать, что русскими переводчиками проделана большая работа по переводу произведений азербайджанского поэта. К качеству переводов вышеуказанных переводчиков обратимся в дальнейших своих работах. В этой работе, в основном, исследовали переводы стихотворений Г.Арифа Е.Елисеевым.

Из русских переводчиков больше всех к творчеству Гусейна Арифа обращался Е.Елисеев, в переводе которого была издана книга «Язык цветов». Систематическое обращение переводчика к творчеству одного и того же автора довольно часто даёт положительные результаты. Это связано с тем, что переводчик постепенно осваивает стиль переводимого автора, усваивает его образную систему, как бы «вживается» в его образ. И у Е.Елисеева, несомненно, имеются определённые удачи в деле ознакомления русскоязычного читателя с одним из талантливых азербайджанских поэтов 50-80-х годов. Но наряду с бесспорными удачами имеются и довольно серьёзные проблемы, и эти удачные строки в которых чувствуется дыхание Г.Арифа порой соседствуют с явно слабыми, не характерными для азербайджанского поэта строками внутри одного и того же стихотворения.

Е.Елисеев талантливый переводчик и ему по силам на довольно высоком уровне перевести подобное произведение. Но в некоторых случаях переводчик не вполне справлялся с задачей. Это можно объяснить лишь недостаточным изучением оригинала. В первых строках переводчик достаточно точно придерживается оригинала и лишь в

конце первой строфы появляется явное отсебятие, которые в оригинале не имеет соответствий.

В заключении отметим, что анализ существующих переводов лирики Гусейна Ариффа показывает, что сохранение в переводах национального своеобразия и авторского стиля возможно, достижимо, и это является одним из показателей точности, верности перевода.

Gülmar İsrailova,
f.e.ü.f.d.
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulmar-tx@rambler.ru

Xarici dillərin tədrisinə psixodidaktik yanaşma

Qeyd etməliyik ki, təhsilimizdə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu xarici dillərin tədrisində də geniş imkanlar açılmışdır. Müasir dövrdə təhsil sahəsinin məzmununda gedən işlər, islahatlar, innovasiyalar, fəal təlim metodlarından, üsullarından ,yeni təlim texnologiyalarından geniş istifadə etmək təlim prosesində bütün müəllim və tələbələr öz üzərində dönüş yaratmağı tələb edir. Tam əminliklə deyə bilərik ki, təhsilin məzmununda müsbət dəyişikliklərin olması, onun keyfiyyətinin yüksəlməsi, səmərəli təşkilini, dinamikliyini, intensivliyini təmin etmək sahəsində Respublikamızda çox mühüm irəliləyişlər var. Müxtəlif sahələrdə baş verən inkişafa uyğunlaşmaq və səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün insan həyat boyu bilikləri müstəqil əldə etmək bacarığına yiyələnməsi və buna can atması olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsil ocaqlarının mühüm vəzifələrindən biridir.

Təlim-tədris prosesi birbaşa təfəkkürlə bağlı olduğu üçün psixologiya elminin tədqiqat obyektidir. Dillərin şüurlu öyrənilməsi müvafiq biliklər əsasında və dilin praktik surətdə nitqə tətbiqi nəticəsində mümkün olur. Bu praktik tətbiq nitq prosesinə uyğun bacarıq və vərdişlərin işlənməsi və mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Psixologiyadan bəllidir ki, yalnız yaddaşa, yəni aktiv və passiv yaddaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar açılmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi təhsil mühitində baş verən tədris-təlim prosesində təfəkkürün ehtiyatlarından 2-3 faizdən çox olmayaraq, istifadə olunur [6, 83]. Tədris-təlim prosesində təfəkkür (düşüncə) fəaliyyətinin önə çəkilməsi, onun imkanlarından geniş istifadə öyrənməni keyfiyyətə dəyişərək, onu hamı üçün əlçatan edir. Təfəkkür fəaliyyəti çərçivəsində öyrənmə prosesi bir neçə dəfə yüksəlir, bütün təhsilənlərin təhsil keyfiyyətini adekvat olaraq artırır. Ona görə ki, təfəkkür fəaliyyəti birbaşa idrak prosesilə bağlı olduğundan, tədris-təlim prosesində psixopedaqoji yanaşmaları önə çəkir. İdrak fəaliyyətinin psixopedaqoji yanaşması əsasında artıq isbat olunmuşdur ki, həqiqi bilik təhsilənlər tərəfindən əvvəlki biliklərin (təcrübələrin) əsasında anlama yolu ilə yaradılır. Psixopedaqoji (psixodidaktika) yanaşma təhsilənlərdə öyrənmə üçün tələb olunan mühiti yaradır və biliyin mahiyyəti, onun struktur elementləri təhsilənlərin anlama qabiliyyətinə mütənasib olaraq qurulur. Psixopedaqoji yanaşma əsasında öyrətmə və öyrənmə prosesi elə qurulur ki, mütəşəkkil, fəal əqli fəaliyyət interaktiv fəaliyyətlə müqayisə edilir və təhsilənlər öz imkanlarını genişləndirmək üçün aktiv biliklər əldə edirlər. Belə əsasda qurulmuş tədris-təlim prosesində biliklər öz ənənəvi vertikal quruluşunu dağıdaraq, məntiqi əsasda, təfəkkürdə üfqi strukturda düzəlməyə başlayır və nəticədə biliklərin tamlığı təmin olunur. Belə ki, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin əsas nümayəndələri olan İ.A. Zimnyaya nitqin yaranmasının ilkin mərhələsini fikrin, söyləmin motivasiya prosesi hesab edir və bu prosesdə motivasiyaedici, sövqədici və vadaredici mərhələlər müəyyənləşdirilir. [13, 16]. Bacarıq ekstrapozisiya-biliyin praktik işlərdə canlanmasını tələb edir. Onun çıxış nöqtəsini məlumatların psixi səviyyədə, daha doğrusu, şüurda işlənməsi təşkil edir. Onun yekunu isə praktik işlərin həmin ideal fəaliyyətin nəticələri ilə tənzim edilməsindən ibarətdir.

**Рамида Мирзафарова,
д.ф.ф. н., доцент
Бакинский Славянский Университет
ramidam@gmail.com**

Перелом в мировоззрении русских писателей второй половины XIX века

Русская реалистическая литература XIX столетия также пропитана идеями свободомыслия. Общественное и литературное движение этой эпохи связано с двумя основными историческими тенденциями – демократической и либеральной. Художественная литература в пореформенную эпоху прошла большой путь и заняла одно из ведущих мест в мировой литературе. Это отразилось на судьбах философской и эстетической мысли в самых разных областях: в науке, культуре и искусстве. Настоящий период, прежде всего, был тесно связан с подготовкой демократического общественного подъема; годы революционной ситуации имели важное значение для развития не только собственной художественной литературы, но и критики, эссеистики, журналистики и т.д.

Позднее, во второй половине XIX столетия в русской художественной литературе произошли определённые сдвиги. Их общий смысл заключался, прежде всего, в том, что литература, развивая традиции гоголевского направления, стала еще ближе к народу. Например, предельно чуткий ко всему нарождающемуся, Тургенев одним из первых уловил новые потребности, он обратился к героям-разночинцам. Автор «Отцов и детей» прозорливо подметил, что в русской культурной и этнографической среде время Онегина и Печорина, Бельтова и Рудина уже прошло, наступает эпоха Инсарова и Базарова, то есть людей дела, исканий, борьбы.

На другом материале, иными средствами и в других художественных формах Гончаров создал роман «Обломов», который также явился, по определению Добролюбова, «знаменем времени». Дворянство исчерпало себя, патриархально-крепостническим «обломовцам» пришел конец. Старое должно было уступить место новому. Основной конфликт эпохи остро воспринимал и Достоевский. «Бессмысленной и ненормальной жизни», похожей на «кромешный ад», «взбалмошному кипению», «тупому» эгоизму, «угрюмому разврату» Достоевский пытается противопоставить тех, кто исповедует высокие нравственные идеи человечности, кто сохранил совесть, чуткость сердца и неподкупность.

Новые тенденции в реализме начала 1860-х гг. ярко проявились в литературных жанрах. Расцветают многообразные жанры поэзии (сатирические и революционно-агитационные стихи, политическая лирика). Некрасов создает большие эпические произведения о народе, в творчестве Островского большое значение имеет социально-психологическая драма, обличающая буржуазный мир. Социально-психологический роман и повесть приобретают черты откровенно пропагандистских произведений, чаще насыщенных социально-политической проблематикой.

**Дурдана Таирова ,
д.ф.ф.н., доцент
Бакинского Славянского Университета
durdanatairova@mail.ru**

Теоретическое осмысление сетевой литературы

С появлением электронных технологий и внедрением их во все сферы жизни современного человека они стали внедряться и в литературную сферу. В результате современная литература, утратив свою однородную массу, разделилась на ту, которая существует в традиционной форме бумажную литературу и ту, что развивается в сетевом формате. На начальных этапах существования интернета тексты переводились в электронный вид, расширялись технологические возможности работы с ними. Творческая работа стала проявляться в интернете с появлением блогов, когда авторы получили

возможность дополнять и обновлять информацию любого объема. Так, постепенно стала формироваться литература, которая формировалась в интернете, а иначе сетевая литература. Сетевая литература и книжная литература – это не два параллельных, а тем более противоположных мира. В первую очередь, эти две литературы имеют языковую базу. Основным созидательным материалом для них является язык и его изобразительно-выразительные возможности. С другой стороны, бумажная литература может быть размещена в интернете и наоборот. Но все же, правомернее и в теоретическом и в практическом плане говорить о теории собственно сетевой литературы. Но этот вопрос в науке слабо разработан. И это имеет свои объективные причины и связано со спецификой сетевой литературы. С одной стороны, это связано со вседоступностью интернета, отсутствием каких-либо требований к художественной, а также сюжетно-композиционной стороне публикаций, а также отсутствием критики этих публикаций со стороны литературных критиков. В результате подвергается сомнению само явление сетевой литературы. Но хотя литература, которая публикуется в интернете редко воспринимается как объект научного исследования, как сам реальный факт сетевая литература имеет место и ее необходимо рассматривать как важную сферу современного литературного процесса, как в русской, так и в азербайджанской литературе. Но при этом сам процесс и методы изучения сетевой литературы должны иметь научную основу. А именно базироваться на общей теории и методологии изучения литературного произведения. Нельзя забывать о том, что литературное творчество независимо от формы своего выражения в основе имеет именно человека и его жизнь, внутреннюю и реальную. Кроме того, авторы этих произведений воспитаны на классической, традиционной литературе, поэтому как бы специфичной не была эта литература, но ее теоретическое осмысление должно базироваться на классической системе. Но детальное рассмотрение этих произведений и выявление их места в современном литературном процессе требуют учета особенностей этих произведений, связанных с компьютерным дискурсом и поиском новых, более актуальных форм творчества (краткость, коллективное начало, порой отсутствие цельного текста и т.д.)

Vüsalə Ağabəyli,
f.ü.f.d., baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
vusala_adu@rambler.ru

İngilis dilinin Amerika variantının leksik sistemində musiqi janrının rolu

Tezisdə linqvokulturoloji faktor kimi təqdim olunan musiqiingilis dilinin leksikasını formalaşdıran ekstralingvistik amil kimi tədqiq olunur. Qeyd olunan dil faktoru Amerikada mövcud olan ingilisdilli mədəniyyətin heç də dildən təcrid olunan bir hadisə deyil, əksinə dil ilə parallel inkişaf edən, dildə milli-mədəni realilərin təzahür etməsinə mənəbə olan gərcəklik olduğunu göstərir.

Musiqi folkloru xalqın tarixini, həyatını, istək və arzularını ifadə etmiş, adət və ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Musiqi folklorunun ən qədim sahəsi olan mahnılar mövzu rəngarəngliyi ilə seçilmiş insanların əmək fəaliyyətini müşayət etmiş, məişəti ilə bağlı olmuş, müəyyən tarixi dövrlərdə xalqı mübarizəyə səsləmişdir. Musiqi cəmiyyətin tələbatına cavab verməklə insanın maddi (əmək prosesi ilə, onunla əlaqədar adət və ənənələrlə), idrak və qiymətləndirmə, funksiyası ilə onların psixologiyasının və ideologiyasının inikası, (ideya, etik, estetik təsir) və kommunikativ (insanların bir-birilə ünsiyyəti) fəaliyyət növləri ilə təmasda olur. Şəxsiyyətin mənəvi aləminin onun əxlaqi keyfiyyətlərinin, estetik zövq və ideyalarının formalaşmasında musiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və "Black English" dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dilinə

sıraət etmişdir. “Black English” caz musiqisini müşaiyət edən ingilis dilinin Amerika variantının inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

ABŞ musiqisində Şimali Amerikada yaşamış hinduların musiqi folkloru, sonralar isə Avropa mühacirlərinin musiqi mədəniyyəti öz əksini tapmışdır. Zənci xalq yaradıcılığı ənənələri (caz, sprinqls, blüz, reytaym və s.) əhəmiyyətli yer tutur. XVI-XVII əsrlərə nəzər salsaq musiqidə yalnız ingilis puritənlərinin himnləri yayılmışdı. XVIII əsrdən isə artıq musiqi sənəti formalaşmağa başlayır. Ümumiyyətlə, ABŞ musiqinin tarixi 3 dövrə bölünür:

1. XVII-XVIII əsrlərin koloniya dövrü.
2. XIX əsrdən 1930-cu illərədək Avropa ritmləri üzərində qurulan dövr.
3. 1930-cu ildən üzümmə qədərki dövr ABŞ musiqisi.

Hip-hop, funk, soul, rock, jazz və the blues-dən öncə, ragtime yaranıb. Ragtime ilk dəfə Afrika-Amerika musiqi janrı kimi yaranıb, sonra beynəlxalq populyarlıq qazandı. Pianinoda istənilən akustik effekt yaradıla bilmədiyi üçün bu janrı öncələr nota köçürmək çətin olurdu, onu rəqs qrupları və yaxud solo olaraq, banjo, xijlophones, mandolin və başqa instrumentlərdə ifa edirdilər.

Təbii ki, hər bir yeni yaranmış musiqi janrı populyarlıq qazanıb yayıldıqca dilə öz yeni töhvələrini verirdi.

Tahirə Zairova,
Baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
tahira_khafa@yahoo.com

İngilis və Azərbaycan dillərində feillərin semantik strukturu

Əşyanın hərəkətini bildiren sözlərə feil deyilir. Feil ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir və ümumi qrammatik mənasına görə şəxsin, əşyanın işini, hərəkətini, hal-vəziyyətini bildiren söz qrupudur. Feili bütün aspektlərdən araşdıran rus akademiki V.V.Vinoqradov feili “ən mürəkkəb və geniş nitq hissəsi” adlandırmışdır.[5, s.80] Feil nitq hissələri arasında ən zəngin nitq hissəsidir. Feil istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində zəngin kateqoriyalar sistemində malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Feillər təsirli və təsirsiz olur, işin icra olunduğunu bildirdiyi kimi, icra olunmadığını da bildirir. Feillər növ feillər müxtəlif təsir formalarına malikdir, yəni zamana, şəkil əlamətlərinə və şəxsə görə dəyişə bilər. Aparılan tədqiqatlara nəzər salsaq görürük ki, bütün dillərdə eləcə də ingilis və Azərbaycan dillərində feillər üç müxtəlif yolla təsnif edilirlər: 1. Feillərin cümlədəki roluna görə - buna sintaktik təsnifat deyilir; 2. Feillərin quruluşuna görə - bu morfoloji təsnifatdır; 3. Feillərin daşdığı mənaya görə - bu semantik təsnifat adlandırılır.

Feilləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri onun mənasıdır. Feillər zəngin lüğəvi mənə xüsusiyyətlərinə malikdir və lüğəvi mənəsinə görə müxtəlif qruplara ayrılır. Q.Ş.Kazımov Azərbaycan dilində feilləri aşağıdakı mənə qruplarına görə fərqləndirir: 1. İş feilləri – sökmək, tikmək, doğramaq, od vurmaq, yığmaq və s; 2. Hərəkət feilləri – qaçmaq, getmək, avar çəkmək, dırmanmaq, uçmaq və s; 3. Nitq feilləri – danışmaq, layla çalmaq, kişnəmək, böyütmək, tərifləmək və s; 4. Təfəkkür feilləri – xatırlamaq, təsəvvür etmək, zənn etmək, anlamaq və s; 5. Görmə feilləri – baxmaq, seyr etmək, zilləmək, tamaşa etmək və s; 6. Eşitmə feilləri – qulaq asmaq, eşitmək, qulaqardına vurmaq və s; 7. Hal-vəziyyət feilləri - ətəqana gəlmək, ızarmaq, pisləşmək, üzülmək, qocalmaq və s. Azərbaycan dilində S.A.Rzayev də feillərin semantik qruplaşmasını vermişdir. S.A.Rzayev öz təsnifatında yuxarıda sadalanan mənə qruplarına daha bir qrup “yerdəyişmə feilləri” qrupunu əlavə etmişdir. Feillərin mənə qruplarına görə bölgüsü ingilis dilində də mövcuddur. Z.N.Verdiyevanın “The Systematic Dictionary of English Verbs” lüğətində feillərin semantik bölgüsü aşağıdakı kimi verilmişdir: 1. Verbs of state; 2. Verbs of process; 3. Verbs of action or activity; 4. Causative verbs. Professor H.K.Quliyev özünün “Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı” adlı kitabında müxtəlif dillərdə feillərin semantik bölgüsü haqqında deyilənləri ümumiləşdirmiş və feillərin semantik təsnifatını daha əhatəli şəkildə vermişdir. Onun bölgüsü aşağıdakı kimidir: 1. İş feilləri – Verbs of action; 2. Hərəkət feilləri – Verb of movement; 3. Vəziyyət feilləri – Verbs of state; 4. Təbiət hadisələrini

bildirən feillər – Verbs of natural phenomena; 5.Psixi fəaliyyət bildirən feillər – Verbs of mental activity; 6.Arzu bildirən feillər – Verbs of desire; 7.Duyğu (hiss) feilləri – Verbs of sensation; 8.Emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə) bildirən feillər – Verbs of emotional state ; 9.Emosional təəssürat feilləri – Verbs of emotional feelings; 10.Emosional münasibət bildirən feillər – Verbs of emotional attitude; 11.Səslənmə bildirən feillər – Verbs of sounding. H.K.Quliyevin fikrincə feillərin bu şəkildə semantik qruplara bölünməsi universal xarakter daşıyır, yəni bu bölgünü müxtəlif sistemli dillərin feillərinə aid etmək olar.

Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, feillər bir nitq hissəsi olaraq çoxlu miqdarda leksik vahidləri əhatə edir. Feillərin leksik, qrammatik və semantik xüsusiyyətlərini ətraflı tətqiq etmək məqsədilə onları semantik baxımdan təsnif etmək yeganə düzgün yoldur.

Aygün Əliyeva,
f.ü.f.d., baş müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti
aygun.alizade1985@yahoo.fr

Jorj Sand yaradıcılığında kəndli obrazı və insan haqları problemi

Jorj Sand XIX əsr klassik fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, ilk qadın yazıçılarından biridir. Məşuqlarından birinin ləqəbi ilə yaradıcılığa başlayan Jorj Sand təxminən 70-ə yaxın roman, nəsr əsəri, novellalar, hekayələr, pyeslər, məktublar, siyasi mövzuda yazdığı yazılar və avtobiografik romanların müəllifidir.

Jorj Sand yaradıcılığında üç başlıca mövzu vardır: qadın mövzusu, sosial mövzular və kənd mövzusu.

Jorj Sandı ən çox maraqlandıran mövzulardan biri qadın mövzusu idi. Jorj Sand o dövrdə ikinci sinif vətəndaş kimi qəbul edilən qadınları, xüsusilə də evli qadınları ərlerine boyun əyməyə, haqq və hüquqlarını tapdalatmamağa çağırırdı.

Jorj Sand yaradıcılığında Fransanın siyasi və sosial həyatı böyük rol oynayırdı. 1848-ci il Fransa inqilabı onu siyasətə cəlb etsə də inqilabdan sonra uğrunda illərdir mübarizə apardığı ideyaların reallaşmadığını görüb siyasətdən uzaqlaşmağı qərara alır. 1849-cı ildə Parisi tərk edən yazıçı uşaqlığının keçdiyi, ata-babalarının yurdu olan Nohanta, Berriyə köçür. Yazıçı artıq Paris cəmiyyətindən uzaqda, yaradıcılığında yeni bir səhifə olan sentimental roman janrında yazmağa üstünlük verir və əyalətə köçdükdən sonra yazdığı romanları "Les romans champetres" kənd həyatından bəhs edən romanlar adlandırır. (2.s.365). Ümumiyyətlə, XIX əsr fransız yazıçılarının yaradıcılığına nəzər saldıqda, müşahidə edirik ki, onların əsas mövzu obyektləri yüksək cəmiyyət həyatı- aristokratik həyat, yüksək cəmiyyət insanının fikir və düşüncələri, məhəbbət və sevgi hekayələridir. Bu dövrdə əyalət, kənd həyatı maraq dairəsindən kənar qalmışdır, burjua cəmiyyəti üçün müzakirəyə belə ehtiyacı olmayan bir mövzu kimi qiymətləndirilirdi.

Qələm dostu Balzakin kənd həyatı mövzusunda yazdığı romanlardan bəhrələnsə də Jorj Sandın təsvir etdiyi kənd həyatı və kəndli obrazı Balzak yanaşmasından çox fərqlidir. Onun üçün sevimli kəndi olan Berri bütün münaqişələrdən, Parisin səs küyündən, inqilabdan uzaq ideal bir məkandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, adi, sadə, real kəndli xarakteri Jorj Sandın diqqətini tez cəlb edirdi. Onların ləhcəsi, adət ənənələri, milli bayramları, süfrələri, qonaqpərvərliyi, qocaların əfsanə və nağıllarını yazıçı maraqla izləyirdi. Kəndlilərin sadəliyi, bir-birinə inamı, incə davranışları insanların, vicdan və cəsəət kimi dəyərlərini qoruyub saxlamaları Parisin yüksək zümrələrinə məxsus olan insanlarla müqayisədə nə qədər təbii olması yazıçını bir daha düşündürürdü.

Jorj Sand les "Romans champetres" adlandırdığı kənd həyatından bəhs edən bölməyə "François le champi" ("Tapılma Fransua"), "La petite Fadette" ("Balaca Fadetta") və "La Mare au diable" ("Şeytan gölməçəsi") adlı üç romanını daxil etmişdir.

Jorj Sand Yazıçı hər üç romanda çox böyük ruh yüksəkliyi ilə doğma yurdu olan Berridən, rəğbət bəslədiyi və yaxşı əlaqələr qurduğu kəndlilərin həyatından, onların əməksevərliyindən,

ülvi məhəbbət hissələrindən, ləhcələrindən, adət ənənələrindən, süfrələrindən, qonaqpərvərliyindən, qocaların əfsanə və nağıllarından bəhs edir.

Beləliklə, kəndlilərə cahil və avam bir kütlə kimi baxılan dövrdə Jorj Sand öz yaradıcılığında o vaxt üçün aktual olamayan, lakin insan hüquqları və bərabərliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu mövzuya müraciət edərək onların əslində nə qədər saf mənəviyyətə, daxili zənginliyə və kəndli müdrikliyinə malik olduqlarını cəmiyyətə təqdim etmişdir.

Rəfail Heydərov,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
heyderovrafael@gmail.com

İngilis dilində çoxmənalı sözlərin linqvistik xüsusiyyətləri

Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilində də çoxmənalı sözlərin özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilində çoxmənalı sözlər araşdırılarkən, onların yeni-yeni mənaları meydana çıxır. Bununla bərabər, hər bir yeni sözün bir neçə mənası olur. Buna görə də, əksər hallarda çoxmənalı sözləri tərcümə edərkən, anlaşılmaqlıq yaranır. İngilis dilində çoxmənalı sözləri öyrənmək, onların ayrı-ayrı mənalarını bilmək, bu dildə sərbəst danışmağı təmin edir və söz ehtiyatını daha da artırır.

Dildə baş verən semantik inkişaf prosesində sözlərdə məna dəyişiklikləri baş verir. Sözlərin bu məna dəyişikliklərini öyrənən elm sahəsi semasiologiya adlanır. Semasiologiya dilin semantik sistemi haqqında linqvistik təlimdir. Semasiologiya termini Yunan dilində "semasio" "məna", "fikir", "loqos" isə "elm" anlayışını bildirir. Zaman keçdikcə sözlərdə baş verən dəyişikliklər dildə sözün yeni məna qazanmasına səbəb olur. Buradan da sözlərin çoxmənalılığı prosesi meydana çıxır. Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemantik sözlər deyilir.

Məs: ingilis dilində

I. hand - isim kimi

1. əl

She had long fingers and thin hands - Onun uzun barmaqları və nazik əlləri var idi.

2. fəhlə, işçi qüvvəsi

I need an extra hand - Mənə əlavə işçi qüvvəsi lazımdır.

3. heyət

All hands on deck! - Bütün heyət göyertəyə!

4. nəzarət, ixtiyar, hakimiyyət

I am entirely in your hands - Mən tamamilə sənə ixtiyarındayam.

5. qabiliyyət

He has a good hand in painting - Onun rəssamlıqda yaxşı qabiliyyəti var.

6. hər hansı bir işdə bacarığı olan adam, təcrübəli adam

II. hand - feil kimi

1. vermək, ötürmək

Please hand that book to me - Xahiş edirəm o kitabı mənə ötürün.

2. kömək etmək

He handed his wife into the carriage - O, həyat yoldaşına faytona minməkdə kömək etdi.

To hand feilin sözünü və zərflə işlənən birləşmələri

1. to hand down - vermək (yuxarıdan aşağı), ötürmək (nəsildən - nəsle)

a) The books were handed down from the shelf - Kitablər şkafdan aşağı verildi.

b) Our freedom has been handed down to us by our ancestors - Azadlığımız bizə əcdadlarımızdan ötürülüb.

2. to hand in - təqdim etmək, vermək

He handed in an application - O, ərizə təqdim etdi.

to hand on - ötürmək, vermək

After you have finished reading this book, please hand it on to your friend - Bu kitabı oxuyandan sonra, zəhmət olmasa, onu dostuna verərsən.

Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyd edək ki, çoxmənalı sözlərin müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların müxtəlif mənaları bir-biri ilə əlaqəlidir. Onlar əsas mənaya görə qruplaşır. Sözlün əsas mənasında əşyanın bir elementi varsa, demək, yeni məna həmin əsasda inkişaf edir. Əgər əsas mənada əşyanın bir neçə əlaməti əks olunarsa, onda yeni mənalar həmin əlamətlərin hər birinin əsasında yaranır. Digər bir linqvistik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözlərdə məna çalarlığı nə qədər olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi - müstəqim mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənalara az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Müstəqim məna sözlün əsas mənası olur, başqa mənaları isə, ikinci, üçüncü, hətta dördüncü yeri tutur.

**Бахтияр Мурадханлы,
Старший преподаватель
Лянкяранский Государственный Университет
canbaba09@mail.ru**

О формах и методах обучения в условиях информатизации учебного процесса

На современном этапе информатизация учебного процесса создает предпосылки для применения в педагогической практике психолого - педагогических разработок, позволяющих интенсифицировать процесс обучения, развивать идеи развивающего обучения, в том числе, в рамках новых моделей организации учебного процесса. Формы и методы организации учебного процесса обусловлено возможностями информационных технологий как инструмента человеческой деятельности и принципиально нового учебного средства.

Информационные технологии открывают каждому обучаемому доступ к практически неограниченному объему информации и к ее аналитической обработке, что обеспечивает «непосредственную включенность в информационную культуру общества». ИКТ – универсальное и уникальное средство для познавательно – исследовательской деятельности, для выполнения коммуникативных задач, являются вторым по значимости, после традиционной письменности, знаковым орудием, обеспечивающим оперативный и оптимальный обмен информацией по содержанию выполняемой деятельности в процессе обучения.

Педагогически и дидактически целесообразное использование ИКТ позволяет повышать интеллектуальные возможности обучаемых, воздействуя на их памяти, эмоции, мотивы, интересы, создает условие для перестройки их познавательной деятельности и навыков воспроизведения и практического использования изученного материала. При этом изменяется роль учителя, основная задача которого в том, чтобы поддерживать и направлять развивать навыки и умения учащихся, их творческий поиск, и совместную работу по развитию практических навыков.

Связи интернета способны вносить существенные изменения в методику учебной работы: систему интерактивного видео, прослушивание, общение, создание локальной базы данных, большой объем запланированных тематических разработок на компакт – дисках, выполнение словарных, фонетических, орфоэпических и лексикографических задач и т.д.

Применение ИКТ в учебном процессе является мощным рычагом формирования личностных качеств обучаемых, необходимых для жизни в условиях, порождаемых информатизацией общества. Основное значение здесь имеет система организации учебного процесса, которая переводит требования технологии на язык культуры общения и взаимоотношений между учащимися. При этом следует пересматривать

сложившихся организационных форм учебной работы: увлечение самостоятельной, индивидуальной и групповой работы учащихся, отход от традиционного занятия с объяснительно – иллюстративным методом обучения, расширение объёма практических работ поискового и исследовательского характера, внеаудиторных занятий, которые будут обязательной составной частью целостного учебного процесса.

Наибольшую практическую ценность сегодня имеет приобретение практических педагогических навыков эффективного использования компьютеров и других средств информатизации, направленных на повышение качества процесса обучения.

**Aynur Bünyadova,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru**

Azərbaycan və ingilis dillərində səslərin artikulyasiya bazasının fərqli xüsusiyyətləri

Xarici dil öyrənməkdə zərurət gündən günə artır. Xarici dili öyrənən hər bir kəsin qarşısına qoyduğu məqsəd bu dilin yalnız lüğətini və qrammatikasını öyrənmək yox, həm də bu dilə xas olan tələffüz normaları ilə də yaxından tanış olmaqdır. Hər bir dildə insan fikrini müəyyən səslərlə çatdırır. Bir neçə dildən istifadə edilərkən, bu dillər bir-biri ilə əlaqədə olurlar. Bu da öz növbəsində ikidilliliyə və yaxud bilinçvizmə gətirib çıxardır. Bilinçvizm yalnız iki dilin leksik tərkibini bir-biri ilə əvəz etməsini yox, həmçinin bir dilin tələffüz normalarını digər dilin tələffüz normaları ilə əvəz etməsini nəzərdə tutur ki, bu da bədii dil normalarının hüdudlarından kənara çıxır.

Hər dilin öz artikulyasiya bazası, yəni nitq orqanlarının bu dilin səslərini tələffüz etmək üçün özünəməxsus tərzdə hərəkət etməsi və vəziyyət alması funksiyası vardır. Dilin artikulyasiya bazası tarixi bir fenomendir. Onu təşkil edən artikulyasiya vərdişləri zaman ötdükcə dəyişə bilər. Artikulyasiya bazasının formalaşması prosesi uzunmüddətli xarakter daşıyır: Dilin səs sistemi adətən əsrlərlə dəyişməz qalır. Zaman keçdikcə dəyişərək, o özünün əsas, dominant xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır.

Müxtəlif dillərin artikulyasiya bazaları bir-birindən nitq orqanlarının fəaliyyəti və aktivliyi ilə fərqlənir, və nitq orqanlarının birgə fəaliyyəti artikulyasiya bazasına təsir edərək dilin özünəməxsus tələffüzünü formalaşdırır. Bir dildə daha fəal olan nitq orqanları digər dildə qeyri-fəallıq təşkil edə bilər və yaxud, əksinə. Məsələn, dərinde yerləşən nitq orqanlarının (dilçək, udlaq, qırtlaq) istifadəsi rus dilinə xas deyil. Türk, gürcü, ərəb dillərində uvulyar(dilçək), farinqal (udlaq), laringal (qırtlaq) səsləri mövcuddu.

Ana dilinin artikulyasiya bazası xarici dili öyrəndikdə yaranan ləhcənin əsas səbəbidir. Məsələn, Azərbaycan dilində [d],[t],[n],[l] samitlərinin artikulyasiyasında üst dişlərə toxunan dilin ucu iştirak edir. İngilis, alman, fransız dillərində müfəviq səslərin artikulyasiyasında dilin ucu yuvaqlara toxunur. Azərbaycan dili daşıyıcısı bu səslərin xarici dildə tələffüz edərkən bu dilə xas olan diş artikulyasiyasından istifadə edirlər ki, bu da xarici dildə özünəməxsus ləhcəyə səbəb olur. Buna rus dilini öyrənənlər üçün rus yumşaq samitlərin tələffüz edərkən ortaya çıxan çətinlikləri də misal gətirmək olar.

Artikulyasiya baxımından biri birindən fərqlənən iki növdə nitq səslərin mövcud olması (sait və samitlər) bu səslərin ayrı ayrılıqda təsnif olunması üçün zərurət yaradır. Təsnifatın əsas bölgüsü də sait və samit səslərdən ibarətdir. Sait səslərin kompleksi vokalizm, samit səslərin kompleksi isə konsonantizm təşkil edir. Sait səslərin samit səslərdən fərqi aşağıdakılardır: onların heca düzəltmədə rolu (hecanın əmələ gəlməsində əsas rol sait oynayır); artikulyasiya baxımından sait səslərin samit səslərdən fərqi nitq aparatının gərginlik dərəcəsindən asılıdır; sait səslərinin yaranmasında səs küyə üstün gəlir, samit səslərin yaranmasında isə, sonor samitlərdən başqa, küy səsə üstün gəlir.

Anatomik cəhətdən bu səslərin bir birindən fərqi ondan ibarətdir ki, sait səslərin tələffüzündə səs telləri gərgin olur və titrəyir. Hava axını maneəyə rast gəlmədən xaric olunur. Samit səslərin isə səs telləri yalnız cingiltili samitlərin tələffüzündə titrəyir (kar samitlərin tələffüzü zamanı onlar geyri-fəal olur) və hava axını maneəyə rast gələrek küy yaranır. Küyün intensivliyi hava axını üçün yaranan keçidin ölçüsündən asılıdır: keçid dar olduqda küy daha yüksək olur və əksinə.

Hər bir dilin tələffüzünü öyrənərkən və yaxud bu dili tədris edərkən, bu dilin səslərinin artikulyasiya təsnifatı ilə tanış olmaq lazımdır. Nitq səslərinin təsnifatı onların akustik və anatomik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Yuxarıda qeyd olunan sait və samit səsləri fərqləndirən cəhətlər bütün dillərdə eynidir. Lakin bu səsləri təsnif etmə prinsipləri dildən dilə fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində saitlər yalnız dil, dodaqlar və alt çənənin vəziyyətinə görə təsnif olunurlarsa, ingilis dilində samitlər bu prinsiplərlə yanaşı həmçinin nitq orqanlarının gərginliyinə, davamlılıq dərəcəsinə, və hətta bəzi dilçi alimlərin təklif etdiyi təsnifata əsasən, səs tələffüzünün sonunda artikulyasiya gücünə görə də təsnif olunurlar.

Ana dilin və öyrənilən dilin artikulyasiya bazalarının fərqlərinə zəmin yaradan səslərin təsnifatının fərqli xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqla xarici dili öyrənərkən ana dilində olan ləhcənin dominant xüsusiyyətlərini aradan qaldırmağa müvəffəq olmaq mümkündür.

**Hüseynəli Qasimov,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
q.huseyneli@mail.ru**

Fransız dilində sinonimlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri

Müasir dilçilik ədəbiyyatında, həm fransız, həm də Azərbaycan dilçiliyində sinonimlik problemi bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə xeyli elmi məqalələr, kitablar, dissertasiyalar yazılmış, bir sıra elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda, müasir dövrdə sinonimlik probleminə həsr olunmuş əsərlər, sinonim sıraları ilə fərqlənən iri həcmli sinonimlər lüğətləri fransız ədəbi dilinin sinonimiya ilə xeyli zəngin olmasını aydın sürətdə göstərməkdədir.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən söz və terminlər dilçiliyin bir çox sahəsində müəyyən xüsusiyyətlərə malik olub. Məhz buna görə də sözlər leksik-semantik əsasə görə omonimlik, sinonimlik və antonimlik kimi xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Belə ki, dil vasitələrinin bütün səviyyələrdə təhlil və tədqiq edilməsi zəruriyyəti, sinonimlik probleminin müəyyənləşdirilməsi, onun bütün xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi işini qarşıya qoyur.

Sinonim söz və ifadələrin təyin edilməsi, onların leksik səviyyədə müəyyənləşdirilməsi barədə hələ çox qədim dövrlərdən bəri muxtəlif mülahizələr mövcud olmuşdur. Müasir fransız dilində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sinonimlərin üslubi və semantik cəhətdən müəyyən qədər tədqiq olunmasına baxmayaraq, yenə də bu dildə, sinonimliyin seçilməsi və meyarı barədə vahid bir fikir yoxdur.

Beləliklə, müxtəlif dil səviyyələrində sinonimlər elə linqvistik vahidlər hesab edilməlidir ki, onlar özlərində həm oxşarlıq, həm də fərqlilik xüsusiyyətləri birləşdirir. Oxşarlıq əlaməti, sinonimlərdə denotativ-(dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisəsi) ümumi olması ilə əlaqədar olur ki, bu da müəyyən məqamda, kontekstlə bağlı şəraitdə özünü göstərir. Sinonimlərdə mövcud olan fərqlilik əlaməti isə, özünü onların konnotativ -(sözün və ya ifadənin əsas məzmununa daxil edilmiş əlavə məzmun; sözü müşayət edən semantik, yaxud üslubi çalarlar) məzmununda, ya da dil materiallarından kənarında göstərir.

Adətən dildə, sinonim sözlərin olmaması fikri ilə razılaşan görkəmli fransız leksikoloqu, özünün 1963-cü ildə "Cours de lexicologie française" adlı əsərində, fransız dilində, sinonimlik haqqında öz yığcam mülahizələrini irəli sürür.

Tarixi bir kateqoriya olan sinonimlik hadisəsi inkişaf etmiş dillərin əksəriyyətində mövcuddur və sinonimlərin həmin dillərdə müəyyən rəngarəng çalarlıqları vardır.

Sinonimlik təkcə sözlər arasında deyil, frazeoloji birləşmələrdə, terminlərdə və söz birləşmələrində də özünü göstərir.

Bu cəhətdən müasir fransız dilində geniş şəkildə işlənən "coeur", "energie" sinonimin sırasına (dilçilikdə mənə cəhətdən bir-birinə yaxın söz və ifadələr qrupu, sinonim sıra, yaxud sinonimlik sıra adlanır) təhlili xeyli maraqlıdır. Bu sinonim sözlər eyni denotativ adı kimi sözün geniş mənasında "cəsarət" məvhumunu əks etdirir. Lakin müxtəlif məqamlarda, onların arasında müəyyən mənə fərqləri meydana çıxır. Əslində eyni məvhumlarda, incə mənə çalarlarla ifadə olunan fərqlilik amilinin olmaması sinonimlik üçün yoxluq deməkdir. Məsələn bizə məlumdur ki, "energie" sözü həmişə özündə daimi gərginlik və güc birləşdirən təbii və şəxsi qüvvə ifadə edir. "courage" sözü isə xüsusi olaraq mənəvi enerjiyə, güc malik olan şəxsin ləyaqətini göstərmək üçün işlədilir. "coeur" "ürək" sözü isə "energie", yaxud "courage" sözlərinə, elə bil ki, könül qururu ideyasını aşılıyır. On peut avoir de l'energie, ou montrer du courage dans le mal; on n'agit avec coeur que dans le bien.

Mətn daxilində mənəca bir-birində müəyyən dərəcədə fərqlənən yuxarıda göstərdiyimiz misalların nümunəsindən bir daha məlum olur ki, eyni denotativ mənə çalarları ilə tekst daxilində işlənir.

Bütün qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq qeyd etmək olar ki, sinonimlər eyni məvhumun ancaq çox yaxın və nisbətən fərqli mənə əlamətləri ifadə etmək xüsusiyyətlərinə malik olmaları ilə fərqlənən sözlər və ifadələrdir. Sinonim sözlər bir-birindən yaxın çalarlarla eyni söz-ifadələr olmaqla leksik semantik tərkibində mikrosistemlər yaradır.

Bütün bunlar göstərir ki, dilçilik ədəbiyyatında sinonimliyin öyrənilməsinin tarixi olduqca qədimdir. Sinonimlər başqa dillərdə olduğu kimi həm Azərbaycan və həm də fransız dillərində mənə zənginliyini də əks etdirir, belə ki, sinonimlər leksik semantik kateqoriya olub danışmaq dilini zənginləşdirir.

**Mələhət Kazımova,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
kazimovamelahet@mail.ru**

İngilis dilində yazı bacarıq və vərdişlərinin öyrədilməsi

Tədris olunan hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi xarici dilin tədrisinin də məqsədi xarici dilin tədrisi praktik, təlim və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Tədrisin praktik məqsədi tələbələrə xarici dil mətnlərini müstəqil oxumağı müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlərlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı öyrətməkdən ibarətdir.

Bundan başqa xarici dilin tədrisi gənc nəslin xarici dilləri öyrətmək, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatla müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi – texniki və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar verir.

Beləliklə dilin təlimində yazı bacarıq və vərdişlərini tələbələrə aşılamaq, müəllimdən xüsusi məharət tələb edir. Yazı vərdişləri də oxu kimi kompleks xarakter daşıyır. Bu məsələ oxudan da bir qədər müəkkəb məsələdir. Yazı, tələbələrə xüsusi yazı texnikası bacarıq tələb edir. Yazmaq üçün onlardan: a). texniki cəhətdən özge hərfləri düzgün ifadə etmək, b). düzgün orfoqrafiya vərdişləri əldə etmək, c). öz fikirlərini yazılı surətdə düzgün və dolğun ifadə etmək tələb olunur. Bu vərdişlərin aşılınması üçün müəllimin üzərinə çox məsuliyyətli vəzifə düşür. Belə ki, müəllim ilk gündən tələbələrə ingilis qrafikasını və orfoqrafiyasını öyrətməli olur. Tədrisin ilk günlərindən müəllimin diqqəti yalnız düzgün kolliqrafiya vərdişləri aşılamağa yönəlir.

Bu məqalədə xarici dilin tədrisində əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri yazı bacarıq və vərdişlərin düzgün tədris edilməsi məsələsidir. Yazı bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması günün aktual məsələlərindəndir.

Müasir dilçilərin bu sahədəki uzun müddətli tədqiqatları bizə yazının oxuya nisbətən bir qədər daha mürəkkəb məsələ olduğunu sübut edir. Bu sahədə əldə edilən nəticələr qarşıya qoyulan mühüm problemlərdən biridir.

Yazı bacarıq və vərdişlərinin tədrisində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması məsələsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Bildiyimiz kimi ilk mərhələdə tələbələr lövhədə müəllimin yazdıqlarını görürlər. Buna görə müəllim öz yazısına çox diqqətli olmalı və gözəl xətlə yazmalıdır. Tələbələrə orfoqrafiyanı tədrisən öyrətmək lazımdır. Orfoqrafiyanı öyrədən zaman orfoqrafik cədvəllərdən istifadə etmək lazımdır. Tələbələr kolliqrafiyanı ilk gündən düzgün öyrəndikdə onlar ingilis dilində yaxşı xətlə yazı bilirlər və gələcəkdə onların yazı vərdişləri gözəlləşər.

Təlimin ilk mərhələsində müəllim tələbələrin yazı vərdişlərini yaxşı inkişaf etdirmək üçün kolliqrafiyaya aid çoxlu yazılı çalışmalar verməlidir. Bu çalışmalar həm sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında, həm də evdə aparıla bilər. Çalışmaların müəllim tərəfindən yoxlanılması və qiymətləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Tələbənin tapşırığı yoxlanıb qiymətləndirilsə onun dərsə marağı daha da artar.

Tədrisin aşağı mərhələsində yazı vərdişlərini aşılamaq nəzərdə tutulursa, sonrakı mərhələlərdə bu dəyişir, qrammatik qaydaları möhkəmlətmək və ona nəzarət etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Tələbə öz fikrini ingilis dilində ifadə və ya yazı vasitəsilə başasına çatdırma bilməlidir.

Belə bir nəticəyə gəlirəm ki, optimal dil materiallarını yaxşı tədris etmək üçün əsas parametrlərdən biri də yazı bacarıq və vərdişlərin düzgün tədris edilməsi məsələsidir.

**Zülfüyə Ağayeva,
Müəllim**

**Lənkəran Dövlət Universiteti
zulfiyye.agayeva.1964@mail.ru**

Azərbaycan dilində rus sözlərindən istifadə səbəbləri

Məlum olduğu kimi ,dil ünsiyyət vasitəsidir. Danışiq zamanı fikrimizin aydın və anlaşılıq olması vacib sayılır. Əks halda catdiracağımız məlumat öz mahiyyətini itirmiş olur. Gündəlik həyatımızda çoxlu sayda səhvlərlə qarşılaşırıq .Lakin əksər hallarda buna əhəmiyyət vermirik. Bu da çox ciddi səhvlərin yaranmasına səbəb olur.Məsələn, azərbaycan dilində ən çox rastlaşdığımız rus dillində olan sözlər: uje-artıq, sovsem-tamam, obıçno-adətən, xolodilnik-soyducu,morojna-dondurma, kuxna- mətbəx, xodovoy-işlək ,stolova –yeməxana və s. Bu sözlərin hansı səbəbdən dilimizdə umumişlək olması böyük maraq doğurur.

Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, rus dilindən dilimizə keçmiş bu sözlərin umumişlək olmasının əsas səbəbi, onların artıq hamı tərəfindən qəbul edilməsidir. İkinci səbəb isə danışanın Azərbaycan dilini mükəmməl bilməməsindən irəli gəlir. Digər vacib səbəblərdən biri də dilimizdə bu sözlərə uyğun sözlərin olmaması və yaxud az işlənməsidir. Məsələn: udilinitel - tokuzadan, şpilka – ipəzor sözləri dilimizdə ən çox işlənen sözlərdəndir.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də dilimizdə işlətdiyimiz cümlələrin tam rus dilində səslənməsidir. Məişətdə tez –tez belə cümlələrlə rastlaşırıq: “Kuxnada xolodelnikdən marojnanı gətir”. “Obıçno, stalovada obed edirəm”.

Bu cümlələr düzgün şəkildə belə ifadə olunmalıdır: “Mətbəxdə soyuducudan dondurma gətir”. “Adətən, yeməxanada nahar edirəm”.

Diqqət cəlb edən məsələlərdən biri də reklamlarda , elanlarda rus sözlərinin birbaşa istifadə edilməsidir. Məsələn: “sroçni arendaya verilir”. “Suxoy ximçistka” cümlələri- “Təcili kirayəyə verilir”. “Quru kimyəvi təmizləmə” kimi yazılmalıdır.

Qəribə səslənsə də bu sözlər və cümlələrə artıq hər gün rastlaşırıq. Lakin böyük əksəriyyət bunu nəinki qəbul edir, həm də gündəlik ünsiyyəti zamanı tez- tez istifadə edir.

Yuxarıda sadalanan səbəbləri araşdıraraq, bu söz və söz birləşmələrinin unsiyyətdən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün danışarkən nitqimizə daha çox diqqət etməliyik. Rus dilində olan sözləri dilimizdəki sözlərlə əvəz etməklə fikrimizi aydın ifadə etməliyik.

Bu cür elan xarakterli cümlələrdə həm qrammatik, həm də stilistik səhvlər buraxılır. Bu da dilimizin saflığına xələl gətirir. Nəzərə alsaq ki, bu cür elanları minlərlə sakinlər və şəhərin qonaqları oxuyurlar, bir çoxları bu səhvləri danışdığı zamanı istifadə etməkdən belə çəkinmirlər. Məhz buna görə də reklam xarakterli qaçan sətirlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizdə rus sözlərini heç bir halda işlətmək olmaz, buna heç bir ehtiyac yoxdur. Bunu dilimizin zəngin olması bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində sinonimlər, omonimlər fikrimizi dolğun və aydın ifadə etməyə imkan verir.

Ünsiyyət zamanı nə bu sözlərdən istifadə etmək, nə də başqalarının buna yol verməsinə imkan vermək lazım deyil. Yalnız bu yolla dilimizin anlaşılıqlığını və saflığını qoruyub saxlaya bilərik.

Aynur Rzayeva,
Müəllim
Lankaran State University
Mrs.rzayeva@list.ru

Translating Features of Scientific and Technical Style

The basic function of the scientific and technical style is informative. To convey logical information, prove its innovation and importance is the main aim of a scholarly, scientific or technical author. This style is used in professional fields of science, humanities and technology. The scientific and technical style includes the following substyles: scientific, technical, instructional (educational), popular science substyle. The substyles are classified into the following genres: monograph, manual, textbook, article, report, technical description, discussion, etc.

The distinctive features of scientific and technical style are preciseness, clear logic, compressive character, impersonality, formality. **Preciseness** is a basic property of a scientific and technical text, and it should be strictly maintained in translation. A translator must be fully aware of what s/he is translating to show precisely the content of the text. Special attention must be paid to terms.

In specialized translation, search for interlingual equivalents is a time-consuming activity even for an experienced translator. Preciseness and reliability of a scientific text is also established with references and citations. The bibliography is considered to be a kind of social control over scientific value and reliability of the results of research. In the target text, references in the source language and foreign languages are retained in the original form, so that the receptor would not search for a non-translated book, thinking that it has been translated. For the same reason a translator keeps untranslated quotations in a third language. (Though, for the receptor's convenience, the translator may do a quote translation in parentheses, footnotes or after-text commentaries.)

The translation of units of measurement depends on the system they are expressed in. If in metric system, weights, measures and quantities are usually retained. If expressed in imperial system (miles, pints, pounds, etc.), they are normally converted to the metric system.

Clear logic is achieved through a system of logical connections and interrelations. A stock of linking phrases will help a translator make a connection between a point in the past and future, to refer a receptor forward or back. For example, *As we will see... -Görəcəyiniz kimi... As I said earlier... -Bayaq dediyim kimi...* Linking phrases help to develop a point (*Moreover... – Bundan əlavə... Despite this... Baxmayaraq ...According to our estimates, ... -hesablamara görə...*)^{*}

Economy and compressive character of the text. A scientific text must provide a reader with maximal information within a minimal time period and with minimal effort. This stylistic feature is achieved with lexical and grammatical means, such as: using compressive structures, like attributive clusters (*a liquid rocket – maye yanacaq ilə işləyən raket*), Complex Subject (*these devices were proved to be sufficiently reliable*), Complex Object (*assume this to*

make...), reduced adverbials (*if found*), article ellipsis (*General view is that...*); abbreviation (*PC = personal computer; CD-ROM = Compact Disk-Read-Only Memory; NC = Norton Commander*).

Impersonality is a measure of the extent to which the producer of a text avoids reference to him/herself or to the receptor. Using impersonal and indefinite structures, passive constructions, infinitive clauses, etc. provides the impression of the impersonal and objective style. *Several experiments were run. –Bəzi eksperimentlər göstərir ki.*

Formality. This feature results from the author's tendency to avoid connotative words in the scientific text. Metaphors and bright similes are not infrequent in the English scientific text: *Many of us are amused by grammatical acrobatics. (R.Quirk)*. Since this feature is so different in English and Azerbaijani, translators generally leave out metaphors in the Azerbaijan translation according to the rule of functional equivalence.

Sevər Əliyeva,
Müəllim
Lənkaran Dövlət Universiteti
sevarnurullayeva@mail.ru

İngilis dilində zoometoforizmlər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı

Söz və onun mənası, dilin məcazlar sistemi, o cümlədən metafora ilə əlaqədar dilçilikdə və bütövlükdə filologiyada fikir müxtəlifliyi qalmaqdadır. Leksikanın sistemli təşkili, leksik mənanın təbiəti və xüsusiyyətləri, zoonimlərdə semantik keçmələr, sözlərin və ifadələrin nitqdə öz məqamında düzgün işlədilməsi, zoonim və zoometoforizmlərlə bağlı bəzi terminlərin dəqiqləşdirməsi aktual məsələ kimi diqqəti cəlb edir.

“Zoometaforizm” termini altında heyvan, quş, həşərat, balıq zoonimlərinin hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyənləndirilməsi funksiyasında çıxış edən, emosional-ekspressiv vəzifə daşıyan ifadələri anlamaq mümkündür.

Zoometaforizm kimi işlənən zoonimlər ingilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir, zəngin struktur xüsusiyyətə malikdir. Onların mənalı dilin üslubi qatlarında, peşə-sənət leksikasında, canlı danışmaq dilində yer tutur. İngilis və Azərbaycan dili zoometaforizmlərinin insanı səciyyənləndirən mənalılarının tutuşdurulması və müqayisəli tədqiqi çoxlu oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu göstərir. 1) Tülkü, ilan, inək, keçi, qartal, tutuquşu, meymun və s. Onlarla metaforik keçmələr ingilis və Azərbaycan dillərində eyni semantik mənaya malikdirlər və bir-biri ilə tamamilə ekvivalentdirlər: ilan-kinli, yolagetməyən, qəlbi sindiran, inək-kök, köbud, avam adamı, Meymun-çirkin, eybəcər adamı, tutuquşu-eyni fikri təkrarlayan, öz fikri olmayan adamı; 2) ingilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin semantikasında üst-üstə düşməyən cəhətlər də vardır. Belə ki, ingilis dilində “Bayquş” sözü “müdrək” adam üçün işlədilsə Azərbaycan dilində isə əksinə, bədbəxtlik, fəlakət, uğursuzluq gətirən adamı xarakterizə etmək üçün işlənir. Və yaxud da “aslan” zoometoforizmi İngilis dilində kişilərə aid edilirsə, Azərbaycan dilində isə belə bir deyim var ki, “Aslanın erkəyi dişisi olmaz”. İngilis zoometaforiyası tematik cəhətdən o mənada rəngarəngdir ki, heyvanlar aləminin ən nadir və fərqli nümayəndələrini, bütün cins və növdən olan heyvan adlarını özündə göstərə bilir. Belə halda isə çox zoonimdən çox da zoometoforizm yaranır.

İngilis dili frazeoloji vahidlərinin tərkibində ən aktiv fəaliyyət göstərən metaforikləşmiş heyvan adları aşağıdakılardır: dog, fox, bird, donkey, fish, ass və s. Hər iki dildə bu heyvanların adları metaforik şəkildə daha çox işlədilir.

Müxtəlif zoonim-komponentlər insanlar aləmindəki münasibətlərin xarakterini əks etdirirlər. Heyvan adlarının assosiativ əlaqələrinin əsas istiqamətlərindən biri insanın cins və yaş xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə də bir çox zoonimlərin – erkək, diş, kimi kök komponentləri mövcuddur: Bull-buğa, cow-inək, buck- erkək keçi, kid- çəpiş, calf-dana, buzov, mare-madyan, stallion-erkək at, foal-dayça, pea cock- erkək tovuz quşu, pea hen-dişi tovuzquşu və s.

Tərkibində bu cür zookomponentlər olan frazeoloji vahidlər insanın cins və yaşından asılı olaraq, ona xas olan keyfiyyətləri metaforik şəkildə ifadə edir: Məs: 1) as proud as a peacock (tovuzquşu kimi məğrur)-“Qaz kimi özünü dartmaq”; 2) as the old cock crows, so doth the young (qoca xoruz necə banlayırsa, beçə də belə banlayır)- “Ot kökü üstə bitir”, 3) the bad calf in the herd-(sürüdə olan qotur buzov) – meşə çaqqalsız olmaz, 4) Cock of the walk- dəstə başçısı və s.

Some differences between modal verbs and modal phrases

Modals (also called modal verbs, modal auxiliary verbs, modal auxiliaries) are special verbs which behave irregularly in English. Modal auxiliary verbs, such as the English words *may, can, must, ought, will, shall, need, dare, might, could, would, and should*, are often used to express modality, especially in the Germanic languages. Modal verbs are used to show the speaker's attitude towards the action indicated by the infinitive is considered as possible, impossible, probable, prohibition, permission, lack of necessity, obligatory, necessary, advisable, etc.

There are some phrases like *to have (got) to, to be to, to be able to, to be allowed to, to be obliged to, used to, to get used to, to be going to, to be supposed to, to be sure to, had better, would rather, wouldn't mind, would like, to be about to* which have similar meanings to modal verbs and some different peculiarities according to their use. Though modal phrases are translated as modal verbs, they have some differences when we use them in speech:

Can, could, be allowed to and be able to: 1. We can use *be able to* instead of *can/could* to talk about an ability that someone has or had:

*She **is able to** read well, even though she's only three.*

*He **was able to** draw on the support of over 20,000 troops.*

2. In general, we use *be able to* when we talk about a specific achievement (particularly if it is difficult, requiring some effort) rather than a general ability:

*He **can** speak Spanish (general ability)*

*He has now recovered from his injury and **is able to** drive again.*

3. We don't use *be able to* when we talk about something that is happening as we are speaking: *Look, I **can** swim.*

4. When we make a decision now about something in the future, we can use *can*:

*Perhaps we **can** meet next week.*

5. We use *will be able to*, not *can*, to say that something will be possible in the future:

*When the new road is built, I'll **be able to** drive to work in under half an hour.*

6. We commonly use *can* or *could*, even when we are talking about specific occasions, with verbs of the senses, *feel, hear, see, smell, taste*, and with verbs of perception or 'thinking', e.g. *believe, decide, remember, understand*:

*I **can't** decide where to go. I **could** understand that you felt upset.*

7. We use *can* or *can't* when we are talking about permission or prohibition:

*You **can** change money in this bank. You **can't** take photos in a museum.*

8. For general permission in the past, we use *could* or *was/were allowed to*:

*Years ago you **could** feed\ you **were allowed to** feed the animals.*

But for a specific action with permission, we use *was/were allowed to*:

*The four children **were allowed to** feed the animals.*

Must, have to, be to, be obliged to: 1. The modal expression *to be to* is mainly used to denote an agreement or arrangement as a part of a plan:

*They **were to** meet at the entrance at five o'clock.*

2. We normally use *must* when the speaker\writer decides what is necessary, and we use *have to* when the necessity comes from the situation. *Have to* is more common for general, external obligations, for example, rules and laws. *Must* is more common for specific or personal obligations.

*I **must** buy a new shirt (It is my own decision).*

*I **have to** wear a white shirt at work (It's a rule in this company).*

3. We normally use *must*, not *have to*, when we conclude that something happened or that something is true:

*They **must** be out. There aren't any lights on.*

4. However, in their negative forms, *mustn't* and *don't have to* have completely different meanings. We use *mustn't* to say that something is not allowed, or is prohibited, but we use *don't have to* to say that something is not necessary, when there is no necessity, no obligation:

*You **don't have to** pay for the tickets, they are free.* (It is not necessary)

*You **mustn't** drive along this street.* (It's prohibited, against the law)

Would and used to: 1. We use *used to* but not *would* when we talk about past states that have changed: *The factory **used to** be in the city center.*

2. When we use *would* we need to mention a specific time or set of occasions. Compare:

*We **used to** play in the garden.*

*Whenever we went to my uncle's house, we **would** play in the garden.*

Will and be going to: We use *be going to* not *will* when we have already decided to do something, *be going to* shows that we have made a decision, we use it for future plans and arrangements: *My sister's **going to** adopt a child. We **are going to** get married in October.*

Should, ought to, had better, be supposed to: 1. Both *should* and *ought to* express obligation, which is advisable or responsible, which is saying that something is probably true now or will probably be true in the future.

Obligation, very often a moral obligation or duty, in this meaning *ought to* is more often used than *should*: *You **ought to** visit your parents more often.*

Advisability, we use *should*, not *ought to*, when we give advice with I: *I **should** be more careful.*

2. *Had better* says what is the best thing to do in a particular situation:

*I think she **had better** see a doctor.*

3. *To be supposed to* can mean that something is arranged or intended:

*I'm **supposed to** be on holiday, but I keep getting calls from the office.*

It is necessary to note that modal verbs and modal phrases in English are investigated widely, but there is not a widely investigated article or theme about the differences of modal verbs and modal phrases, thus it makes the theme more difficult for language learners and teachers. In this regard to investigate this theme more widely may be useful for language learners and teachers to learn some difficulties correctly when they met in speech.

Elnara İsmailova,
The dissertant of IEAR
Azerbaijan State Pedagogical University brunch of Jalilabad,
e.ismayilova.82@mail.ru

The role of modern technology in teaching students in the formation of a healthy lifestyle

Development of Education in improving the well-being of the population, and also paves the way for the establishment of a higher level of an individual's life. Training people adopt flexible technology, occupy a worthy place in the labor market and join the process of lifelong learning, healthy lifestyles, allows you to choose the correct position with respect to the environment. The conceptual ideas October 24, 2013 order of the head of state "approved by the National Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" was found in.

Teachers who teach learners about the modern knowledge that is necessary to ensure that each individual is free to become active members in the globalized world of information society technologies to be mastered quickly.

Educational technology in education, is a new view to the learning process. Unlike traditional training in modern teaching technology in the educational process provides a high-level management.

Teaches educational technology plan practical methods and techniques developed in any technology system of education as well as the methodology and reflects methods.

In the process of teaching knowledge, skills and technology skills training to create the includes all the necessary operations.

The students became central figure of the educational process in the new pedagogical thinking term. Students are in the centre of the pedagogical collectives of the high school and as well as the teachers. Teachers do their best to catch up as the specialist, along with the sons of the homeland with dignity, care model of identity formation.

Pedagogical technologies in education activities aimed at addressing these issues, pre-designed and planned and consistent implementation of the process.

The modern educational technology, ensures the teacher successful implementation of the scientific design. Putting further clarity, pedagogical technologies - consistent implementation of the teaching of the principles of mutual objective method to perform.

The world of globalization reflects the impact on many areas of life. Education reform is carried out in exactly the same necessity arose. The main challenge is to improve the quality of education, to learn the new educational technologies and to learn to use them efficiently.

**Джамиля Алиева,
Преподаватель**

**Азербайджанский Государственный Университет Культуры и Искусства
jamila_aliyeva@list.ru**

Азербайджан на пути развития постиндустриального общества

Благодаря географическому положению Азербайджана обладает неисчерпаемыми возможностями для достижения, социально-экономического благосостояния народа.

Начиная с 1996-го года, то есть вот уже 20 лет, в Азербайджане проводится политика устойчивого развития экономики и других сферах жизни общества. Ее результаты оцениваются конкретными показателями. Опыт показывает, что решение этой задачи возможна главным образом за счет использования новых технологий и систем инновационного управления процессами общего развития, в том числе и экономического. Экономическая и социальная политика, основы которой были заложены общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и которые успешно продолжают президентом Ильхамом Алиевым, обеспечила такие условия, что ряд задач включенных в «цели устойчивого развития» в Азербайджане в значительной степени уже решены.

На 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (сентябрь 2015) было признано, что устойчивое развитие является приоритетом развития человечества в XXI веке. Проходивший в это время в Нью-Йорке Всемирный Саммит также определил устойчивое развитие, как основной приоритет третьего тысячелетия. По результатам этих глобальных форумов был принят специальный документ «цели устойчивого развития», предусматривающий меры, которые государства должны осуществить в 2015-2030 годы для обеспечения устойчивости процесса мирового развития и ответа на современные вызовы.

По данным Всемирного банка и ООН, по ряду показателей устойчивого развития Азербайджан сегодня опережает многие страны мира. Так, проводимая в республике работа высоко оценивается влиятельными международными экономическими и финансовыми структурами мира. В отчете Doing Business Всемирного банка, Азербайджан находится на 65 месте в мире, что является достаточно высоким показателем. А по подсчетам ведущего международного экономического форума – экономика Азербайджана поднялась по конкурентоспособности в мировом масштабе с 40-й на 37-ю строку преодолев три ступени. Мы вновь первые на пространстве СНГ. Естественно, это достижение является результатом успешного осуществления экономической политики, в основе которой лежит концепция диверсификации экономики в направлении более наукоемких сфер.

Успехи Азербайджана связаны с проведением инновационной политики в области государственного управления, которая и явилась основой решения задач устойчивого развития.

Опыт Азербайджана показывает, что при дальновидной политике природное богатство может быть превращено в основополагающий фактор социально-экономического развития страны.

Индустриализация аграрного блока экономики становится важным условием конкурентоспособности и насыщения внутреннего и внешнего рынка качественной сельскохозяйственной продукцией.

Таким образом, главным направлением повышения конкурентоспособности экономики республики станет широко применение инновационных технологий не только в промышленном производстве путем концентрации современных производств в промышленных кластерах и промышленных парках, но и в аграрной сфере, в частности в крупных сельскохозяйственных кооперативах. Не стоит доказывать, что экономическая отдача сельскохозяйственных кооперативов значительно выше, чем мелких и средних фермерских хозяйств. Их высокая эффективность доказана зарубежной практикой.

Vüsalə Əliyeva,
Doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
vusale.aliyeva-76@mail.ru

Fransız dilində psixoemosional məzmunlu frazeoloji birləşmələrin tarixi-etimoloji kökləri (TV-5 kanalının materialları əsasında)

Frazeologiyaya həsr olunmuş bütün tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin (növbəti sətirlərdə FV adı altında gedəcək) yaranması hər bir dilin milli-mədəni səciyyəsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da təsadüfi deyil. İstənilən bir dilin frazeoloji təbəqəsi həmin xalqın özünəməxsus təfəkkür tərzini, əxlaqını, davranış normalarını, insanların ictimai münasibətlərini özündə əks etdirir. Hər hansı bir dilin leksik-semantik sisteminin milli xüsusiyyətləri, frazeoloji obrazların milli sistemi onun obrazlı düşünmə qabiliyyətini və bunların dilin vasitələri ilə əks olunmasını sübut edir. Təzisin mövzusu kimi fransız dilində psixoemosional məzmunlu FV-in etimologiyası götürülmüşdür.

Etimoloji analiz apararkən iki faktor əsas götürülür: antroposentrik istiqamətlər və onların milli-mədəni xüsusiyyətləri. Psixoemosional məzmunlu FV-lər eyni zamanda aid olduqları xalqın adət-ənənələrini, mifologiyasını, müəyyən ayinlərini, davranış tərzini, tarixini, xalq müdrikliliyini və yumor hissini özlərində qoruyub saxlamış olurlar. Onlar həm də aid olduqları xalqın əqli strukturunu dildə əks etdirirlər. Belə FV-lər özlərində gizlin informasiya daşıyırlar ki, bu da tədqiqatçını araşdırma apardığı dilin tarixini, mədəniyyətini, o xalqın psixologiyasını və adət-ənənələrini dərinlən bilməyə sövq edərək onu “şifrələnmiş informasiya”nı açmaq zərurəti qarşısında qoyur.

İnsan emosiyaları özündə psixi məzmunla malik şifrələnmiş məlumat daşıyan koddur. Bu baxımdan da FV-i sözlərin potensial ekvivalenti saymaq olar. Dil prizmasından çıxış etsək görürük ki, bu psixoloji informasiya konkret sözlərin, ifadələrin və cümlələrin sayəsində reallaşır. İnsanın daxili emosional aləmi o qədər zəngin və hüdudsuzdur ki, o hər zaman adekvat ifadə olunmasını tələb edir. Bu zaman biz insanın özünü, onun daxili aləmini, onu əhatə edən dövrü və mühiti görmüş oluruq. Bu isə öz növbəsində insan aləminin ümumi mənzərəsini gözlərimiz önündə canlandırır. Əvvəlcə biz emosional hislərimizə ad veririk, sonra isə buna olan reaksiyamızı qiymətləndiririk. Hislərin verballaşması isə həm leksik, həm də frazeoloji səviyyədə həyata keçə bilər. A.A.Zalıznyak emosional halın paradiqmasından danışarkən qeyd edir ki, ingilis dilində insanın emosional durumunu özündə əks etdirən FV-lər digər dillərlə müqayisədə kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Lakin apardığımız tədqiqatlar bizə bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, A.A.Zalıznyakın yuxarıda qeyd olunan fikri nisbidir, belə ki fransız dilinin frazeoloji təbəqəsi o qədər zəngin və tarixi köklərə malikdir ki, hər bir FV-in daxilində sanki açılmamış, hələ tədqiq olunmamış müəyyən bir dövr, insanın düşdüyü sosial mühit və onun bu və ya digər hadisəyə münasibəti, bu zaman keçirdiyi hislər gizlənməmişdir.

Praqmatik-semasioloji nöqteyi-nəzərdən hislər dünyasını əks etdirən FV-lər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Sevinc, gümrahlıq, utancaqlıq, narazılıq, sarsıntı, heyrət, darıxma, qorxu, həyəcan, dəhşət, qəzəb və s.bu kimi hisləri özündə əks etdirən FV.

Fransız dilində dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan FV-in etimoloji köklərinin araşdırılması göstərir ki, onların yaranma mənbəyi son dərəcə rəngarəngdir və müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Belə FV-lər özlərində fransız xalqının milli dəyərlərini, adət -ənənələrini, tarixini və xalqın həyat tərzini əks etdirir. Bu tipli FV-i də terminoloji və qeyri-terminoloji olmaqla iki qrupa bölürlər ki, bunlar da özlərində bir neçə alt qrupları birləşdirir. Bunlara hər hansı bir tarixi hadisə və faktla, xalqın inacları və rəvayətləri, adət və ənənəsi, tarixi faktlar, frazalar və sitatlar, yumor və yumoristik əhvalatlar, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş, insanla, hərbi sahə ilə, dənizçiliklə, idmanla, incəsənətlə, hüquqla və s.bu kimi elm sahələri ilə bağlı FV-lər aiddir.

**Гунай Мирзойева,
Докторант
Азербайджанский Университет Языков
m.guna@inbox.ru**

Трудности перевода: метафора и метонимия в переводе

Метафора – троп или оборот речи, при котором для описания объекта одного класса используется значение другого класса, т.е. употребление слова или словосочетания в переносном значении. Метафора служит для усиления эмоциональной выразительности речи. (Примеры: cold reception (холодный прием), Метонимия - троп или оборот речи, словосочетание в переносном значении, но при этом происходит замена одного названия предмета другим, которое является в том или ином смысле родственным и близким по значению к заменяемому значению слова. При этом заменяющее слово употребляется в переносном значении. (Примеры: he writes a fine hand (он пишет хорошей рукой) - означает good handwriting (хороший почерк) Метафора и метонимия являются самыми распространенными приемами в оборотах речи. Метафора и метонимия не приукрашивают или преувеличивают значение какого-либо выражения, а несут в себе новое значение. И такие обороты речи при переводе на иностранный язык должны быть адекватно переданы. Трудность перевода данного типа выражений состоит в том, что если при переводе метафоры или метонимии использовать описательный перевод, то при этом будет теряться определенная часть смысла. Так как троп и его экспликация используют разные способы передачи информации.

Основное различие между метафорой и метонимией находится непосредственно во взаимоотношениях между значениями. Метафора основана на принципах “схожести” двух понятий, значений или предметов, то есть в лингвистическом смысле две лексические единицы имеют хотя бы один общий элемент семантической связи. При этом метафора применяется лишь к одному из задействованных элементов оборота «голодный как волк» (перевод на англ.: hungry like a wolf) (“голодный” (hungry) – что сравнивается), тогда как второй (“волк” (wolf) – с чем сравнивается). Поэтому роль метафоры в оборотах речи можно рассматривать как преимущественно субъектно-оценочная. И в связи со множеством различных ассоциаций, применимых к одному и тому семантическому компоненту, превалирует большая распространенность метафоры по сравнению с метонимией.

Метонимия же построена на взаимодействии между двумя значениями, понятиями или предметами, то есть основывается на их “смежности” в экстралингвистической сфере. В лингвистическом смысле общий семантический элемент здесь не является необходимым, но при этом взаимосвязь образов референтов не исключается. Таким образом роль метонимии можно рассматривать символизирующую, характеризующую два взаимосвязанных значения, понятия, предмета. Характерная экстралингвистичность для явления метонимии объясняется ее меньшей распространенностью по сравнению с метафорой, так как связей между образами гораздо меньше, чем ассоциативных связей. Трудность для переводчика заключается в том чтобы точно передать значение смысл и содержание текста принимая во внимания различие культур.

Harold Pinetrin yaradıcılığında “Xəyanət” mövzusunə baxış

Dünya ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının bu gün dünya çapında tanınan ən böyük simalarından biri də ingilis yazıçısı Harold Pinterdir. Onun yaradıcılığı müasir Qərb mədəniyyətinin bütün mənfi cəhətlərini ustalıqla açıb göstərmək baxımından böyük önəm kəsb edir. Yazıçının gözlənilmədən 2005-ci ildə Beynəlxalq Nobel mükafatına layiq görülməsi onun sənətkarlıq və yaradıcılıq elementləri ilə sıx bağlı idi. Bu gün dünya ədəbiyyatına, xüsusən də ingilis ədəbiyyatına müraciət edən dramaturgiya həvəskarları Harold Pinteri daha çox "Ad günü", "Xəyanət" pyesləri ilə tanıyır, oxuyur.

"Xəyanət" pyesində inkişaf edən olaylar əsasən üç surətin– Emma, Cerri və Robertin üzərində cəmlənir. Doqquz pərdədən ibarət olan bup yesinəsasmövsuzuadından da bilindiyikimixəyanətdir.

Ozborn, Ueskervə Arden kimi məşhur ingilis yazıçıları kimi onun da əsərləri XX yüzilliyin II yarısında təkəcə ingilis ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatının ən dəyərlı nümunələridir. Dünya şöhrətli yazıçı-dramaturq öz əsərlərini əsasən modernizmin ən geniş yayılmış qolu olan absurd janrında qələmə almışdır. Bu janrda yazılmış əsərlər yalnız cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsi üçün nəzərdə tutulduğundan müasir oxuculardan çox az bir qismin zövqünü oxşayır. Xüsusən, belə əsərlər xalqımızın milli mentalitetinə uyğun gəlmədiyindən Azərbaycan oxucusu üçün o qədər də maraqlı deyildir. "Otaq", "Ad günü", "Lalxidmətçi", "Dayə", "Mənzərə", "Sükut", "Gecə", "Keçmişzamanlar" kimi əsərlərin müəllif iolan Harold Pinter "Xəyanət" əsərində Qərbhəyatının, Qərb mədəniyyətinin bir neçə mənfi tərəfini ustalıqla açıb göstərmişdir. Yazıçı əsərin personajlarından biri olan Robertin dili ilə Qərb kultürünün qadınlara münasibət baxışında yalnız üzde, yalançı ehtiram göstərməsini belə ifşa edir: "Düzünü desək, biz yanımızda qadın istəmirik. Qadının hətta restoranda, barda yanında olmasını qəbul edəbilmirsən. Sən orda dostunla oyunlardan, kriketdən, kitabdan və hətta qadınlardan söhbət etmək istəyirsən, həmçinin həmin anda sözünün kəsilməsini istəmirsən. Buna görə də qadının orda olması lazım deyildir". Əsərdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər də az deyildir. Məsələn, Cemmi Semi nəzərdə tutaraq deyir: "O uzaq məsafəyə qaçışla məşğuldur. Zooloq olmaq istəyir". Halbuki zooloq olmaq üçün heç də qaçışla məşğul olmaq lazım deyildir. Yaxud da əksinə.

"Xəyanət" əsərində hadisələr olduqca dar bir məkanda cərəyan edir. Lakin təsvir olunan hadisələr geniş bir əhatə dairəsinə malikdir. Onun qəhrəmanlarının kimliyi ilk sətirlərdə oxucuya bəlli olsa da, Pinter öz qəhrəmanlarının xarakterini açmağa tələsmir, çox zaman bunu oxucuların öhdəsinə buraxır, oxucuları dərindən düşündürməyi bacarır. Əsəri oxuculara sevdiren ən başlıca cəhət odur ki, müəllif həyat həqiqətlərini olduğu kimi təsvir edir, oxucularla surətlərin özdili ilə danışır. Onun qəhrəmanlarını ndediği hər bir söz onların ürəyindən süzülüb gəlir, surətin nə düşündüyünü, onun iç aləmini, həyata baxışını ifadə edir:

Robert: "Mən konyaka nifrət edirəm, o müasir ədəbiyyat qoxusu verir" Və yaxud: "Mən pis naşirəm, çünki, kitablara nifrət edirəm. Dəqiq desək nəsr əsərlərinə. Daha dəqiq desək müasir nəsrə". Bu bir neçə söz obrazın bütün daxili aləmini göstərir.

Pinterin qəhrəmanları dar düşüncəyə malik insanlardır. Ailə haqqında ilkin təsəvvürə malik olan bu insanlar elə fikirləşirlər ki, ailədə xəyanətin olmaması üçün kişini və qadını hər hansı bir işlə məşğul etmək lazımdır. Bu obrazların fikrincə ailə səmimi, müqəddəs, ülvi hissələr üzərində deyil, hər hansı bir digər məsələlər üzərində, ailəyə heç də aid olmayan xüsusiyyətlər üzərində qurmaq lazımdır. Yazıçı Cerrinin dili ilə öz hissələrini belə ifadə edir: "O mənə xəyanət etməz. O çox məşğuldur. Çoxlu işi var. Gözəl həkimdir, öz həyatını xoşlayır, uşaqları çox sevır". Deməli ailədə xəyanətin olmaması üçün insanın məşğuliyəti, işi olmalı, mütləq gözəl həkim olmalı, həyatını və uşaqlarını sevməlidir. Amma fikrimizcə ailədə xəyanətin olmaması üçün ilk növbədə qarşılıqlı məhəbbət və hörmət başlıca şərtidir".

Əsərdə digər bir məqam əsərdə qəhrəmanların tez-tez sükut etməsinin bəzi hallarda oxucularda əsəb gərginliyi yaratmasıdır. Buna baxmayaraq oxucu əsəri sevır, çünki, bu sükutlar

surətlərin psixologiyasını açmaq baxımından olduqca faydalıdır. Əsəri oxuculara sevdiren ən başlıca cəhətisə Qərb mədəniyyətinin bütün mənfə cəhətlərini olduğu kimi gizlətmədən açıq. Cemmi: "Sənin öz evin var, mənim öz evim var. İki ev də iki uşaq. Burada isə uşaq yoxdur. Ona görə də biz onları eyniləşdirə bilmərik". Əsər nikbin sonluqla bitir. Bir sərsəri, bir xəyanət həyatı yaşasalar da sonda əsil ailənin xəyanət üzərində deyil, pak, ülvi bir məhəbbətin üzərində qurula biləcəyini etiraf edirlər.

Günel Məmmədova,
Tyutor
Lənkəran Dövlət Universiteti
Em_er@box.az

Plural of Nouns

Plural nouns are words used to indicate that there is more than one person, animal, place, thing or idea. Most nouns make their plural by simply adding –s to the end of words. Some do change their endings, though. In the Azerbaijan language it's simpler. By adding -lar, -lər you can form the plural of nouns. For example: kitablar, evlər, fikirlər və s. In every word it's the same. But in English it's more different. There are many exceptions. Some words change from root, others are the same in plural and singular. If the nouns goose, mouse change from root (geese, mice), some nouns constant (sheep, species). At that time you need to see these nouns in context to identify them as singular or plural.

As we know we make plural form by simply adding –s, -es to the end of nouns, but irregular nouns do not follow plural noun rules, so they must be memorized or looked up in the dictionary.

child – children
goose – geese
man – men
woman – women

There are also some exceptions that nouns have alternative plural forms. For example: bus-buses or busses. To be fair, a few dictionaries do list busses as an alternative plural form of bus. But it appears so rarely that people would view it as a spelling error.

Now if we speak about the noun agreement according to verb it's clear that nouns with a plural form take plural verbs. In the Azerbaijan and Russian languages it's the same. Example: Qonaqlar gəldilər, her jeans are black etc. But some nouns have a plural form but take a singular verb. Some of these nouns are news, darts, athletics etc. Example; The news is at 6.30 p.m. Some nouns have a fixed plural form and take a plural verb. They are not used in the singular, or they have a different meaning in the singular. Nouns like this include; binoculars, glasses, savings, thanks, stairs, congratulations etc. Her trousers are too tight.

Nouns with Latin and Greek origins form plural in different ways. Because Latin and Greek plural endings are so unusual, many people try to follow the English rules by adding -s or -es. Applying the English rules is acceptable for some nouns, but using the original spelling is usually better. You will notice that nouns with the same endings form plural in the same way every time.

The plurals of words which have come into English from a foreign language such as Latin or Greek often have two possible spellings: the foreign plural spelling and an English one. For example, you can spell the plural of *aquarium* (from Latin) as either *aquaria* (the Latin plural) or *aquariums* (the English plural).

Here's a list of some words that came into English from Latin which can form their plurals in two ways:

Antenna-antennae-antennas
Appendix-apedices-appendixes

Cactus-cacti-cactuses here are a few nouns which have come into English from Latin which should always form their plural in the Latin way. Most of these are scientific or technical terms. The most common ones are:

Alga-algae

Alumnus-alumni

Certain words which have come into English from French have two possible plural forms: the original French plural and an English one. These words end in the letters *-eau*, for example:

Bureau-bureaux-bureaus

Most words which have come into English from Italian form their plurals with an *-s*, as if they were English words. For example, the Italian plural of *cappuccino* is *cappuccini*, but when the word is used in English, its plural form is *cappuccinos*. Here are some more examples:

Espresso-espressi-espressos

Pizza-pizze-pizzas

A notable exception to this is the word *paparazzo*, which keeps the Italian plural form *paparazzi* in English.

There's also a group of Italian words which have entered English in their plural forms – these are typically the names for various kinds of pasta. For example:

spaghetti; tortellini; cannelloni; lasagne.

Words that have come into English from foreign languages are known as **loanwords**. Some of these loanwords have developed plural (or singular) forms in English that are regarded as grammatically incorrect because they go against the grammar of the original language.

TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR BÖLMƏSİ

Abbas Seyidov,
t.e.d., prof.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
abbas.seyidov@gmail.com

Naxçıvan ərazisində orta əsrlərdə karvan yolları üzərində salınan körpülər

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi müxtəlif dövnlərə aid tarixi, arxeoloji, memarlıq və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Naxçıvanın gur sulu çayları, əkinçilik üçün yararlı torpaqları, heyvandarlığın inkişafını şərtləndirən yaşıl otları ibtidai insanların ən qədim zamanlardan burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Mərkəzi Asiyada Amu-Dərya (Ceyhun) və Sır-Dərya (Seyhun), Ön Asiyada Dəclə və Fərat, Azərbaycanda Kür və Araz çayları qədim insanlara yaşam bəxş etmiş və bu ərazilərdə yüzllərlə yaşayış məskəni salınmışdır. Naxçıvan ərazisində 40 ildir apardığımız araşdırmalar zamanı əldə etdiyimiz maddi-mədəniyyət nümunələri bir daha sübut etdi ki, tarixi Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən bu torpaqlar Cənubi Qafqazla Ön Asiya, Mərkəzi Asiya ilə Kiçik Asiya arasında bir "körpü" rolu oynamışdır. Naxçıvan ərazisi orta əsrlərin renessans dövründə elm, mədəniyyət, ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Əgər zamanında bu yerlərdən yük dolu karvanlar keçmişsə, o insanların rahatlanması üçün çoxlu sayda karvansaraylara, məscidlərə, dini iqamətgahlara, mədrəsələrə, körpülərə, hamamlara və digər tikililərə ehtiyac olmuşdu. Daxili və xarici bazarı möhkəmlətmək, əlaqələri düzəltmək üçün mühüm yollar salınmışdır. Belə memarlıq abidələrinin bir qismi bu gün də Naxçıvan ərazisində qalmaqdadır.

Orta əsrlərdə bu ərazidə onlarla körpü tikilmişdir. Onların içərisində ən qədimi Şəruş rayonu ərazisində, Arpaçay üzərində salınan, XIII əsrə aid bir tağlı Dədəli körpüsüdür. Körpünün uzunluğu 30, eni 4, mərkəzdə suyun səthindən hündürlüyü 12 metrdir.

Aşırımlarının sayına görə isə ən böyük körpü Ordubad rayonunda, Gilançay üzərində salınmış beş aşırımlı Aza körpüsüdür. Körpünün eni 3,5, uzunluğu isə 46 metrdir. Bu abidə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın zamanında (1587-1629) inşa edilmişdir.

Gilançay üzərində yerləşən Biləv körpüsü də beş aşırımlıdır. XVIII əsrə aid olan bu körpünün qalıqlarından görünür ki, onun eni 3,3, uzunluğu isə 55 metr olub.

Ordubad ərazisində yerləşən digər iki tağlı I Bist körpüsünün I Şah Abbas dövründə inşa olunduğu söylenilir. Buradakı II Bist körpüsü isə bir tağlıdır. Onun uzunluğu 23, hündürlüyü 10, eni isə 4 metrə yaxındır. Körpü XVII-XVIII əsrlərə aiddir.

Rayon ərazisində olan Ələhi körpüsü iki aşırımlı və çatma tağlıdır. Onun uzunluğu 30, eni 3, hündürlüyü isə 6,5 metrdir. XVIII-XIX əsrlərə aiddir.

XVII-XVIII əsrlərə aid Məzrə körpüsünün bir hissəsinin qalıqları indiyədək durur.

Düylün çayı üzərində yerləşən, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində inşa edilən Üstüpbü körpüsünün uzunluğu 10 metrdir.

Yuxarı Əylis kəndi ərazisində yerləşən iki körpü xalq arasında Şah Abbas körpüsü adlanır və XVI əsrdə inşa olunub.

Culfa ərazisində, Əlincəçay üzərində inşa edilmiş Qazançı körpüsü XVI-XVII əsrlərə aiddir. Xalq arasında "Qozbel körpü" adlanır. Onun eni 3,55, uzunluğu 10,85, hündürlüyü isə 8,8 metrdir.

Ləkətağ körpüsünün hündürlüyü çaya qədər 6,5, eni 2,7 metrdir. Tikinti texnikası körpünün XVI-XVII əsrlərdə inşa olunduğunu göstərir.

Araz çayı üzərində salınmış Şah Abbas körpüsünün yalnız iki dayaq sütununun müəyyən hissəsi qalır. Sütunlardan biri çayın ortasındakı qayanın üzərində, digəri isə sol sahilə yerləşir.

Tarix fənninin tədrisində əsas və seçmə kurs problemi haqqında mülahizələr

Azərbaycanın ali təhsil sistemində mövcud olan mühüm problemlərdən olan-əsas və seçmə fənn problemləri ölkəmizdə fəaliyyət göstərən universitetlərin tarix fakültələrində də izlənməkdədir. Fənlərin seçimi zamanı qəbul edilən kriteriyalar zaman-zaman dəyişilir. Bu qəbildən 1919-cu ildə Azərbaycanda ilk dəfə yaradılan indiki Bakı Dövlət Universitetinin tarixini izləyəndə ilk addımları müşaiyət etmək mümkündür. İlk dəfə Tarix fakültəsində Arxeologiya kafedrası yaradılarda əsas fənlər sırasında həmin illərdə kafedra müdiri olmuş t.e.d. Y.A. Paxomov numizmatika fənnini əsas fənlər sırasında şəxsən özü uzun illər tədris etmişdi. Sonrakı illərdə M.Hüseynovun kafedra rəhbərliyi zamanı bu fənn seçmə olaraq tədris edilmiş və sonrakı illərdə hətta adi fakültativ kurs səviyyəsinə salınaraq, saatların sayı kəskin azaldı. Bundan başqa, son illər hətta "tarix müəllimləri" ixtisasında oxuyan tələbələrə ümumiyyətlə, bu fənn keçilmir. Hesab olunur ki, gələcəyin müəllimləri bu fənni bilməsələr də keçinə bilirlər. Qeyd etməliyəm ki, eyni vəziyyət günümüzdə Tarix fakültəsinin "Sabah" qruplarında da davam etməkdədir.

Ölkəmizdə tədrisdə tətbiq edilən Avropa Boloniya sistemində nəzər saldıqda belə bir praktikanı izləmirik. Belə ki, ilk dəfə numizmatika üzrə imühazirələr ilk dəfə XVIII əsrin ilk illərində Almaniyada dünyanın aparıcı universitetlərində tədrisi başlamışdır. İlk dərslərin müəllifləri də məhz Avropada başlamışdı. Rusiya Elmlər Akademiyası yaranada yaradılan Kunst-kamerada, sonra isə onun nəzdində yaradılan Ermitajda dünyanın alman mənşəli alimləri rəsmi olaraq dövlət olunmuş və yaradılan ilk Şərqi fondunda ayrıca numizmatika bölməsi yaradılmışdır. Burada müsəlman numizmatikasının əsasını yaradan alimlər sırasında X.Fren, A.Markov, V.Tizenhauzen və onlarla belə dünyanın qəbul etdiyi alimlər birbaşa universitetlərdə numizmatika fənnini tədris etmişlər. Bu gün bizlər ümumiyyətlə müsəlman numizmatikası, Azərbaycanın numizmatik materiallarını daha çox avropalı alimlərin əsərlərindən öyrənirik. 300 ildən artıqdır ki, bu fənn "müstəqillik status" qazanıb və dünyanın aparıcı universitetlərdə ixtisas fənni kimi ayrıca, əsas olaraq tədris olunur. Bunun da əsas səbəbləri sırasında universitetdən gələcəyə mütəxəssis hazırlayarkən tələbənin öz arzusu ilə belə fənlərdən birini seçməyi hələ ilk kursdan tələb olunmasını göstərmək olar. Bununla da, tələbə bəzi fənləri keçmədən yalnız bu ixtisas üzrə ixtisaslaşır və gələcəkdə də işlərini bu səmtə davam etdirir. Təəssüf ki, Avropa təhsil sistemində qoşulduğumuz baxmayaraq, bizlər bu vacib işi həyata keçirmirik. Eyni fikirləri tarixçi üçün çox vacib olan muzey işi, epiqrafiya, toponimika və bəzi çox mühüm ixtisaslar haqqında söyləmək mümkündür.

Bu gün dünya təhsilin tətbiqi sahələrinə daha çox yer verir. Belə ki, ali təhsili bitirdikdən sonra mütəxəssis kimi yetişmə üçün 30-50 saat dərslər tədris etmək kifayət etmir. Amma totalım ki, bu elm sahələrini 1-ci kursdan 4-cü kursun sonuna qədər ixtisas kimi seçib, uyğun tədris fənlərindən başqa, mütləq praktikada çalışmaq, eyni ixtisasdan kurs işlərini hər il yazmaq və artıq 3-cü kursda buraxılış işini də eyni ixtisasa uyğun olaraq hazırlamaq, artıq insanın gələcək karyerasını qurmağa vacib addım hesab oluna bilər. Eynilə magistr, dissertantura, doktorantura pilləsinə ən azı iki ildən bir 1 yer ayrılırsa bu insanlar tam yetkin mütəxəssis olaraq yetişərək, ölkədə mütəxəssis çatışmazlığının qarşısı alınır.

Azərbaycan respublikasının xarici siyasəti probleminin tarixşünaslığına giriş

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 161 illik işğal rejimindən miras qalmış çoxsaylı problemlərlə üzləşməli oldu. Siyasi, iqtisadi və sosial yönümlü mürəkkəb problemlərin həllinə çalışan Azərbaycan Respublikası daha ağır bir imtahan qarşısında durdu. Bu Ermənistanın respublikamızın ərazisinə genişlənməkdə olan təcavüzü ilə bağlı idi.

İstiqlaliyyətimizi qorumağa təminat verən xarici siyasətin strateji yönümlərindən biri kimi, Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və diplomatik münasibətlərin qurulması, beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv qəbul edilməsi, habelə mühüm beynəlxalq konvensiyalara qoşulması həyati əhəmiyyətli məsələlər idi.

Azərbaycan Respublikası dünya birliyi dövlətləri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər yaratdı. Müstəqilliyimizin ilk illərində (1991-1992- cül illər) düşünülmüş xarici siyasət strategiyasının olmaması üzündən Azərbaycan Respublikasına qarşı siyasi blokada vəziyyəti yaranmışdı. Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin yenidən böyük siyasətə qayıdışı və zərgər dəqiqliyi ilə həyata keçirdiyi xarici siyasət strategiyası yaranmış blokadanı dağıtdı və respublikanın tarazlı xarici siyasət xəttini həyata keçirməyə başladı. Respublika prezidenti İ.Əliyev tərəfindən həmin strateji xətt müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət probleminin tədqiqi tarixçilərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu problemlə bağlı məsələlər akademik nəşirlərdə, monoqrafiyalarda, dərslik və dərs vəsaitlərində əksini tapmışdır. Nəticədə həmin problemin tarixşünaslıq bazası yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanasının fondunda mənbə xarakterli külli miqdarda materiallar həmin problemin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətini əks etdirən məsələlər "Azərbaycan-1993. Anarxiyadan sabitliyə". Bakı, 2001; "Azərbaycan Respublikası 1991-2001". Bakı, 2001; Qasimov M. "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995- cül illər)". Bakı, 1996; Yene onun "Azərbaycanın xarici siyasəti. Konsepsiya məsələləri. Bakı, 1997; Qafarov T. "Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il-1991-2001". Bakı, 2001; Həsənov Ə. "Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ. 1991-1996". Bakı, 1998; Rəcəbli Q. "Azərbaycan tarixi". Bakı, 2013; Nəsirov E. "Azərbaycan ABŞ münasibətləri (1991-1997-cül illər)" Bakı, 1997; Akademik planda yazılmış 7 cildlik "Azərbaycan tarixi", VII cild; Hüseyn F. "Azərbaycan-İran siyasi münasibətləri (1991-1997)". Bakı, 2015; Məmmədov E. "Müasir dövrdə Azərbaycan və Rusiya əlaqələri". Bakı, 2015 adlı və digər kitablarda öz əksini tapmışdır. Elman Nəsirovun yuxarıda adı göstərilmiş monoqrafiyası Azərbaycan Respublikasının ABŞ kimi fəvqəldövlətlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinə həsr edilmişdir. Müəllif, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin beş mərhələ üzrə inkişaf etdiyini göstərməklə həmin mərhələlərin mahiyyəti və xüsusiyyətlərini vermişdir. Müəllif 1996-cı ilin beynəlxalq tədqiqatçıları və iki ölkənin diplomatik missiyaları tərəfindən həlledici dönüş ili kimi qeyd edildiyini, 1997-ci ilin 27 iyul-7 avqust tarixində Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı olduqca əhəmiyyətli hüquqi-normativ sənədlərin və neft müqavilələrini imzalaması ikitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün baza olduğunu əsaslandırmışdır.

1991-2011-cil illərdə Azərbaycan Respublikasının Rusiya federasiyası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı E.Məmmədovun monoqrafiyasında əksini tapmışdır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının nümayəndələri və dövlət başçıları səviyyəsində aparılan danışıqlar çoxcəhətli münasibətlərin inkişafı, mövcud problemlərin dinc, siyasi vasitələrlə həlli, prosesini davam etdirmək üçün zəruri amildir.

Azərbaycan-İran münasibətləri F.Hüseynin "Azərbaycan-İran siyasi münasibətləri (1991-1997) adlı kitabında geniş əksini tapmışdır. Müəllif iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında iki ölkə prezidentlərinin qarşılıqlı səfərləri və diplomatik danışıqların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərinin geniş perspektivləri vardır, onlar inkişaf etdirilməlidir.

Xocalı faciəsi - azərbaycanlılara qarşı törədilmiş erməni vandalizmdir

25-26 fevral 1992-ci ildə xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri Xocalı faciəsi əsl vandalizm olduğu dərk edirik. Xocalı soyqırımından 25 il keçsədə, bu ermənilərin iki yüzillik şovinst-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin qanlı səhifəsidir. Erməni faşizmi tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımında 613 nəfərin, o cümlədən 106 qadının, 63 azyaşlı uşağın, 70 qocanın həyatına son qoyuldu, 487 nəfər şikəst oldu, 1275 dinc sakin əsir düşdü. Xocalı faciəsi ərəfəsində baş verən hadisələrə və soyqırımın əsas hərbi-siyasi səbəblərinə analitik təhlil verək.

1.80-ci illəri sonu və 90-cı illərin əllərində sovet imperiyasında baş verən iqtisadi-ictimai və siyasi proseslərdə Azərbaycandakı demokratik hərəkət və beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərlə Azərbaycanın vəhdətliyi 2. Milli müstəqillik uğrunda mübarizənin iqtisadi-siyasi zəminin formalaşması, Ermənistanın azərbaycanlıların didərgin salınması və "Dağlıq Qarabağı ilhaq etmək" sahəsində təcavüzkar erməni siyasətinin Azərbaycanda ümumxalq hərəkətinin güclənməsinə olan təsiri 3. 1992-1993-cü ilin yarısına qədər Azərbaycanda hakimiyyətdə olan səriştəsiz və yarıtmaq qüvvələrin olması, onların baş verən bütün hadisələrə hərbi-siyasi qiymət verə bilməmələri, respublikada iqtidar-muxalifət qarşı durmaların olması və bu prosesin daha da dərinləşməsi, iqtidarın öz hakimiyyətinin möhkənləndirmək istiqamətində hərəkət etməsi, mövcud vəziyyəti qiymətləndirə bilməməsi və xalqla birlikdə olmaması 4. Hakimiyyətdə olan şəxslərin SSRİ-nin dağılmasının qeyri-mümkünlüyü və 1991-ci ilin martında ölkədə keçirilən referenduna arxayın olaraq Moskvaya ümudün bəslənməsi, milli ordunun yaradılmasına nail olmayan Azərbaycana nisbətən Ermənistanın keçmiş VII Sovet ordusu əsasında güclü ordunun yaradılması; 5. Respublikada .Siyasi hakimiyyət uğrunda parlamentdaxili mübarizəni dərinləşməsi, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində tarazlaşma siyasətinin aparılmaması, keçmiş Sovet Respublikalarının (Pribaltika Respublikalarından başqa) MDB-nin tərkibinə daxil olduğu halda, Azərbaycan bu məsələdə qarşıdurmanın motivlərinin birinə çevrilməsi və onun MBD-yə daxil olmaması ilə bu trubinadan diplomatik fəaliyyət üçün istifadə etməməsi, Qərb-Rusiya, ABŞ-Qərb, ABŞ-Rusiya, Türkiyə-İrənziddiyyətlərinin qiymətləndirilməməsi və strateji xarici siyasətinin qəbul olunmaması;

Xocalı soyqırımının beynəlxalq müstəvidə tanınması və erməni faşizminin iflası ilə bağlı ilk praktik təşəbbüsü ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrə təsadüf edir. Məhz onun təşəbbüsü ilə 1994 –cü il fevralın 24-də Milli Məclis "Xocalı Soyqırımı Günü haqqında" qərar qəbul edilmiş, BMT-yə, dünya dövlətlərinə bu qətləmin mahiyyətini açılayaraq beynəlxalq ictimaiyyəti erməni vandalizminə qarşı təsirli tədbirlər görməyə çağırılmışdır. Hazırda Meksika, Pakistan, Kolumbiya, Şexiya, Bosniya, Herseqoviya, Peru, Honduras, Sudan, Rumıniya, Cibuti, Panama, İordaniya, Türkiyə parlamenti, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan 57 ölkə, ABŞ-ın 21 ştatı Xocalı soyqırımı ilə bağlı qərarlar qəbul edilmiş və 6 ölkədə 9 abidə ucalmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin "Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə sükut dəqiqəsi elan edilməsi haqqında" 25 fevral 1997-ci il tarixli Sərəncamı ilə hər il fevralın 26-da saat 17-də Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilmişdir.

8 may 2008-ci ildən fəaliyyətdə olan Xocalıya Ədalət Beynəlxalq Kampaniyası Heydər Əliyev Fondunun vitze-prezidenti, İslam Konfransı Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə Baş əlaqələndiricisi Eyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə Avropa, Cənubi və Şimali Amerika, Afrika və Asyanın 70-dən çox ölkələrində müxtəlif tədbirlər keçirilmiş və sənədlər filmlər nümayiş edilmişdir. Xocalıya ədalət kampaniyası sayəsində Xocalı faciəsi bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmışdır. Lənkəran Dövlət Universitetinin tələbələri və əməkdaşları da ardıcıl olaraq bu kampaniyaya qoşulmuş və Xocalı həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqda davam etməkdədirlər. Xalqımız əmindir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin çoxşaxəli diplomatik fəaliyyəti nəticəsində bütün işğal olunan torpaqlarımız tezliklə düşmən taptağından azad olunacaq və Cocuq Mərcanlıının nümunəsində soydaşlarımız doğma yurdlarına qayıdacaq.

İran İslam Respublikasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik missiyası

Sovet imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda yeni dövlətlər meydana gəldi. Rusiyanın tədricən bu regionda yaranmış dövlətlər üzərində siyasi və iqtisadi təsiri azalırdı. Regionda əmələ gəlmiş siyasi boşluqdan istifadə etməyə çalışan İran İslam Respublikası burada aktiv xarici siyasət fəaliyyəti göstərməyə başladı. İranın Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana geosiyasi maraqları həmişə böyük olmuşdur.

Türkiyə, ABŞ və Rusiya ilə Cənubi Qafqazda nüfuz dairəsi uğrunda mübarizə aparan İran dövləti Azərbaycanda öz mövqələrini möhkəmləndirmək istəyirdi. İranın Cənubi Qafqaz siyasətinə təsir edən amillərdən biri də Dağlıq Qarabağda hələ sovet dövründə baş verən separatçılıq hərəkatlarının baş verməsi və onun sonralar böyüyüb Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə çevrilməsi oldu. Bu münaqişənin gedişində nəinki Dağlıq Qarabağ, hətta ona bitişik digər rayonlar da ermənilər tərəfindən zəbt edildi. Sərhədləri yaxınlığında silahlı münaqişənin güclənməsini istəməyən İran İslam Respublikası 1992-ci il əvvəllərindən Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsi üçün vasitəçilik missiyası göstərməyə başladı. Mart ayında İranın Bakıdakı səfirliyinin rəhbəri Ovlad Dəməşqiyə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sədri Yaqub Məmmədovun qəbulunda olarkən bildirdi ki, İran Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi metodlarla aradan qaldırılmasının tərəfdarıdır və bu istiqamətdə də vasitəçilik fəaliyyətini davam etdirəcəkdir. Sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumağa çalışan İran dövləti bu münaqişənin tezliklə həll edilməsini istəyirdi. Həmin vaxtlar İran prezidenti Əli Əkbər Həşimi Rəfşəncani dəfələrlə həm Azərbaycan, həm də Ermənistan rəhbərliyi ilə telefon əlaqəsi yaradaraq atəşin dayandırılması haqqında söhbətlər aparmışdır. Rusiyanın İrandakı səfirinə təklif olundu ki, atəşin dayandırılması və münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması üçün İranın mövqeyi Rusiya rəhbərliyinə çatdırılsın .

İran İslam Respublikası Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişəni aradan qaldırmaq üçün vasitəçilik səylərini getdikcə artırırdı. Bu məqsədlə İran Xarici İşlər nazirinin müavini Mahmud Vaizi 1992-ci il mart ayının 17-də Bakıya gəldi. Bakıdan sonra O, Yerevan və Dağlıq Qarabağa səfər etdi. Bu səfərdən sonra Bakıya qayıdan Mahmud Vaizini martın 21-də Ali Sovetin sədri Yaqub Məmmədov qəbul etdi. Mahmud Vaizi Ermənistan Respublikasının rəhbərləri və Dağlıq Qarabağın erməni icmasının nümayəndələri ilə apardığı söhbətlər haqqında məlumat verdi. Danışqlar nəticəsində erməni tərəfi Ermənistan və Azərbaycan arasında dialoqun başlanması üçün ilkin şərt kimi atəşi dayandırmağa razılıq vermişdi. Ali Sovetin sədri Yaqub Məmmədov İran rəsmisinə bildirdi ki, bizim söhbət apardığımız vaxtda Ermənistan tərəfi Qazax və Tovuz rayonlarını atəşə tutmuş və dinc əhali arasında tələfat vardır. Bu hadisə Ermənistan tərəfinin İranın vasitəçilik səylərinə əhəmiyyət vermədiyini göstərirdi.

İranın vasitəçilik missiyası Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolunda uğur qazana bilmədi. Belə ki, Ermənistan tərəfi heç vaxt İranın vasitəçiliyini ciddi qəbul etmirdi. İkinci, ABŞ və Rusiya İranın Qafqaz regionunda nüfuz qazanmasına razı deyildilər. Əks halda hər iki dövlətin regionda nüfuzları azala bilərdi. Elə bu səbəblərdən də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasında İranın göstərdiyi vasitəçilik fəaliyyəti uğur qazana bilmirdi. Bəzi Qərb dövlətləri və Rusiya faktiki olaraq Ermənistanı dəstəkləyirdilər . Uğursuzluğa baxmayaraq İran İslam Respublikası özünün vasitəçilik missiyasını davam etdirirdi. 1992-ci ilin mayın 5-dən 8-dək Tehranda İran, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin iştirakı ilə danışıqlar keçirildi. Bu üçtərəfli danışıqlarda ölkə başçıları atəşin dayandırılması, kommunikasiya xətlərinin açılması haqqında məsələləri müzakirə edib, "Tehran bəyannaməsi" adlanan sənədə imza atdılar. Lakin, Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri Yaqub Məmmədov hələ Tehran aeroportunda olarkən məlum oldu ki, erməni silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağda Şuşa şəhərini işğal etmişdir. Belə şəraitdə "Tehran bəyannaməsi"nin heç bir əhəmiyyət daşımadığı məlum oldu. Beləliklə, İran İslam Respublikasının göstərdiyi vasitəçilik missiyası tamamilə iflasa uğradı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə

nizamlanmasında İran tərəfinin verdiyi bəyanatlar tərifə layiq olsa da, nəticə etibarlı ilə təsirsiz və əhəmiyyətsiz qalırdı.

Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı İran İslam Respublikasının yurutduyu siyasətinin ən böyük nəticəsi ondan ibarət oldu ki, İran dövləti şimal sərhədləri boyunca baş verən silahlı münaqişədə sərhədlərinin təhlükəsizliyini qoruya bildi.

Afət Seyidova,
t.ü.f.d. dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
seyidova_afet@mail.ru

Azərbaycanda erməni miqrasiyası

Qafqazda özünün hərbi-strateji, siyasi-iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycan həmişə yaxın xarici qonşular olan Rusiya, İran, Türkiyənin maraq dairəsində olmuşdur.

1897-ci il əhalinin siyahıyaalınma məlumatlarında Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan əhali ana dilinə görə - velikorus, molorus, belorus, alman, polyak, tatar (azərbaycanlı), gürcü, ləzgi, talış, yəhudi, kürd, türk və sair; dini mənsubiyyətlərinə görə isə provlavyanlar, staroobryadlar, erməni-qriqoryanlar, rim-katoliklər, protestantlar, moqometanlar, xristianlar, xristian olmayanlar və s. kimi qeydə alınmışdır.

Bu millətlər XIX əsrin I rübündən sonra bu torpaqlara Rusiya, İran, Türkiyə və digər ölkələrdən miqrasiya etmişlər.

Ermənilər hələ I Pyotrun dövründən başlayaraq Zaqafqaziyaya gəlməyə başlamışlar. O, Bakı və Dərbəndi işğal etdikdən sonra (1722-23) bu ərazilərə ermənilərə icazə vermişdir.

Məs: 1832-ci ildə Qarabağda ermənilərin əhali arasında xüsusi çəkisi 84% olmuş, qısa müddətdə bu göstərici 34,8%-ə yüksəlmişdir.

Azərbaycan torpaqlarına ermənilər həm planlı şəkildə köçürülmüş, həm də könüllü miqrasiya baş vermişdir.

1877-78-ci illərdə olan rus-türk müharibəsindən sonra İrəvan quberniyasına 35 min ailə, 1894-cü ildə daha 100 min nəfər erməni köçürülmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində onların sayı Cənubi Qafqazda 1,3 mln nəfərə çatmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza miqrasiyası güclənmişdir. Bu dövrdə onların sayı İrəvan quberniyasında 62,1%, Bakı quberniyasında 2 dəfəyə qədər çoxalmışdır. Ona görə qısa vaxtdan sonra quberniyada Ermənistan Respublikası yaradılmışdır.

Mayis Cəfərov,
t.ü.f.d.
Lənkəran Dövlət Universiteti
mayis1968@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunda aşkarlanan sikkə dəfinələri

Dəfinələr - qorunan sikkələrin məzmununu və xarakterini nümayiş etdirən qiymətli əşyaların saxlanılma ənənələrini geniş yayılmış maddi sübutdur.

Cənub-Şərq regionunda sikkə dəfinələrinin aşkarlanmasına tikinti, yol, meliorasiya, təsərrüfat işləri, bəzən də təbiət hadisələri, təbii fəlakətlər və ya faunanın nümayəndələri səbəb olmuşdur. Dəfinələr tədqiqat işindən görüldüyü kimi gömülmə səbəbinə görə bir neçə yərə bölünür:

- itirilmiş (sahibinin iradəsi ilə)
- müvəqqəti basdırılmış (gələcəkdə götürmək məqsədi ilə gizlədilmiş)
- qaytarılmayan ("əbədi" qurban verilməklə saxlanılma)

- qısamüddətli (“ev” şəxsi yığım)
- uzun müddətli (Feodalların, tacirlərin, quldurların yatırımı; Sasani – Lerik Veri kəndi, Bizans gümüş solid = Lənkəran Bəlləbur, Bizans solidi = Lerik rayonu, Aşağı Veri kəndi, Masallı rayonu, Kufi dirhəmləri, 19 sınıq = Masallı rayonu Boradigah kəndi)
- fəvqəladə şəraitdə (tələsik səliqəsiz şəkildə qablaşdırma və ya – qablaşdırmadan)

Cənub - şərq regionunda sikkə dəfinələrinin tapılma şəraitindən görüldüyü kimi bir qayda olaraq dəfinələr, saxsı və metal qablarda ciddi qablaşdırılaraq, parçaya və ya dəriyə bükülərək basdırılmışdır. Çox hallarda qarışıq “qablara” yəni sikkələrin parçaya bükərək, ağzı mum, qatranla bərkidilərək və ya daşla örtülərək qablaşdırılmasında təsadüf olunur. Belə halda, aydındır ki, dəfinələrin sahibi birinci və ikinci halda yığım vasitələrini – uzun müddət gizlətmək, üçüncü halda isə şübhəsiz sikkələrin əsas hissəsi götürülmüş, amma qabdan gələcək xəzinə üçün “seyf” kimi istifadə edərək tezliklə çıxarılmaq məqsədini güdmüşdür. Dəfinələrin qablaşdırılmasından belə nəticə hasil olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq sənətində xəzinə saxlamaq üçün müxtəlif forma və ölçüyə malik olan küplər hazırlayan xüsusi sənət sahəsi formalaşmışdı.

Belliklə, tariximizin obyektiv, qərəzsiz, dəqiq öyrənilməsində numizmatik tapıntıların əsas mənbə kimi araşdırılması işi Azərbaycanda son 20 ildə təşəkkül tapmağa başlamışdır. 1920-1966-cı illər Azərbaycanda numizmatik materiallar üzərində “ilkin yığım işləri” getmişdir. “İlkin yığım işləri”ni iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr: 1920-1966-cı illəri, ikinci dövr isə 1967-ci ildən bu günkü günlərədək davam edir.

Cənub-Şərq regionunda sikkə dəfinələrinin aşkarlanma şəraitinin tədqiqindən görüldüyü kimi iri həcmli tapıntılar 0,2 – 0,5 m, kiçik həcmli dəfinələr 1 – 1,5 m, təsadüfi tapılan sikkələr isə əksər hallarda yerin üst qatında aşkarlanır və tapıntıların qablaşdırılmasında məzmunları ilə ölçüləri eyni olmur. Belə ki, iri həcmli qablarda 0,5 – 1 m dərinlikdə gömülmüş azsaylı sikkələrdən ibarət dəfinələrdə rast gəlinir. Gömülmə üsuluna görə aşkarlanmış kiçik həcmli sikkə dəfinələrini əksəriyyətini zamanının çoxsaylı aztəminatlı əhalisinə aid olunması ilə yanaşı, sahibinin sosial statusu ilə bərabər, onun gündəlik fəaliyyətinin xarakteri haqqında da mühakimə yürütməyə imkan verir.

Həşim Kəlbəliyev
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
Elnur Kəlbizadə
Elmi işçi
AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
caspanman @mail.ru

Məişətdə qədim dini ayin qalıqları və tolerantlıq

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif din və təriqətlərin bərabər hüquqlu fəaliyyətləri və fəaliyyətdə olan bütün dinlərdə bu və başqa formada daha qədim dini ayin qalıqlarının mövcud olması xalqımız üçün dini tolerantlığın bariz nümunəsidir. Bu problemləri öyrənməklə xalqımızın qədim zamanlardan nəinki tolerant və multikultural xalq olmasını həm də qədim tarixini, məyişətini və həyat tərzini öyrənmiş olur.

Məişətimizdə qədim dini ayin qalıqları mövzusu ilə bağlı Ə. Ələkbərov, İ.Cəfərzadə, Z.Yampolski müxtəlif məqalələr, H. Quliyev və A. Bəxtiyarov əsər yazmışlar. Arxeoloq alimlərdən M. Hüseynov, İ. Nərimanov, T. Bunyadov, R.Göyüşov, Q. İsmayilzadə, etnoqraflardan Q.Qeybullayev, A. Mustafayev, Q.Cavadov, H.Həvilov, Q.Rəcəbli, eləcə də dilçi alimlərdən M.M.İmmədov, ədəbiyyatşünas Y.Ağazadə və başqaları Azərbaycan arxeologiyası, etnoqrafiyası və lingvistikasına dair əsərlərində məlumatlar vermişlər. Lakin mövzu tam işlənməmiş, açılmayan çoxlu qaranlıq və maraqlı səhifələr vardır.

Məqsədimiz məyişətimizdə bu gün də qalmaqda olan qədim dini ayin qalıqlarını araşdırıb onların köklərini öyrənməklə xalqımızın qədim mədəniyyət tarixi, ernogenezi və mentaliteti haqqında etnologiya elminə daha qiymətli materiallar bəxş etməkdir. Çünki bir sıra dini ayinlərin

əhalisinin əksər hissəsinin tam oturaq olan Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərqi bölgəsi ərazisində ən qədim zamanlardan meydana gəlmələrini araşdırmaqla buradakı əhalinin insanlığın səhərində də böyük mədəniyyətə sahib olduğunu subut etmək deməkdir.

Qədim ayinlərin məyişətimizdə qalıqlarında bəhs etməzdən öncə qeyd etməliyik ki, dinin mənşəyi insanları təbiyyət hadisələri düşündürməyə başladığı ibtidai icma quruluşunun yuxarı poleolit dövrünə təsadüf edir. Müasir məyişətimizdə qədim dini ayin qalıqlarının bölgü prinsipinə gəldikdə isə bunu: 1) Qədim mağara-məskən sitayışı qalıqları; 2) Daş, su, ağac, od sitayışı qalıqları; 3) Heyvanlara, ruhlara, və dəfn adətləri sitayışı qalıqları və 4) Səma cisimlərinə sitayiş etmə qalıqlarına bölmək olar. Bu inam və etiqadların bu günkü inkişaf etmiş insan üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ilk baxışdan sadə və primitiv görünən qədim dini inanclar bu günkü yüksək mədəniyyətimizin, tolerant və multikultural olmağımızla kökündə durmaqla yanaşı həm də bizi səbirli, təmkinli, ümüdümlü və xeyirxah olmağa sövq edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mağara sitayışı ilə bağlı hələ bu gün də Azərbaycan Respublikası Cənub-Şərqi bölgəsi əhalisinin məyişətində bir sıra xalq oyunları, andlar qalmışdır ki, onların təhlili qədim vaxtlardan bölgə əhalisində mağara, məskən sitayişlərinin daha böyük rolu olduğunu sübut edir. Bu isə bölgə əhalisinin ən qədim zamanlardan oturaq əhali olmasının bariz nümunəsidir. Bölgədə ibtidai insanın müdafiə və qida əldə etməsi üçün ilk ümüd yeri olan daşla bağlı bir çox deyimlərlə yanaşı böyük bir rəvayət də vardır:

“Balam oğul yaxşıdır.
Qızdan oğul yaxşıdır.
Üstü plov, altı daş
Yenə oğul yaxşıdır.”

Məqalə boyu qeyd olunub, təhlil edilən bütün dini inanc qalıqları bir daha subut edir ki, Azərbaycan xalqı aborogen və oturaq əhali olmaqla yanaşı Vətəninə, Torpağına sevgi mədəniyyəti yüksək olan xalqdır. Kompüter əsrinin gəncləri özünün milli mentalitetini tanıyıb milli özünəməxsusluğunu dərk etməsi üçün qədim dini ayin qalıqlarının da rolu danılmazdır.

Elnur Kəlbizadə,
t.ü.f.d.

AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
caspiaman@mail.ru

M.Pereşinin məruzəsi Naxçıvanın tarixi-coğrafiyasına aid mənbə kimi

28 iyul 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordunun Naxçıvana daxil olmasından sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan bir sənəd o dövrdə Naxçıvanın inzibati-ərazi quruluşunu müfəssəl şəkildə öyrənməyimizə imkan verir. Bu sənədin surəti AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Arxivində saxlanılır. 16 mart 1921-ci il tarixli sənəd “Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi quruluşu” adlanır. Sənəd Baş Ştab (Qərargah) Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına məruzə şəklində hazırlanmışdır. Sənəddə Naxçıvan SSR-in tərkibində 3 qəzanın (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 rayonun (Tumbul, Cəhri, Şahbuz, Yaycı, Əbrəqunus, Çənnəb, Baş Noraşen, Şahtaxtı və Sədərək) adı çəkilir. M.Pereşin göstərir ki, Naxçıvan SSR-də inzibati bölgü və idarəçilik işi o zaman çox pis təşkil olunmuşdur. Sənəddə qeyd edilir ki, hətta daxili idarəçiliyə cavabdeh olan orqanlar belə Respublikanın dəqiq sərhədlərini, qəza (uezd) və rayon bölgüsünü bilmirlər. Sənəddə Naxçıvan qəzasının tərkibində Tumbul, Cəhri və Şahbuz rayonlarının, Ordubad qəzasının tərkibində Yaycı, Əbrəqunus və Çənnəb rayonlarının, Şərur qəzasının tərkibində isə Baş Noraşen (Cəlilkənd), Şahtaxtı və Sədərək rayonlarının olduğu göstərilmişdir. Məruzənin “Naxçıvan SSR-in şəhər və kəndləri: yerləşdikləri qəza və rayonlar üzrə” adlanan hissəsində o zamankı qəzaların, rayonların və bu rayonların tabeliyində olan yaşayış məntəqələrinin də adları çəkilmişdir. O zaman Naxçıvan qəzasının mərkəzi Naxçıvan şəhəri, Şərur qəzasının mərkəzi Yengicə kəndi, Ordubad qəzasının mərkəzi isə Ordubad şəhəri idi.

Sənəddəki faktlar sübut edir ki, bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində olan bir sıra kəndlər o zaman məhz Naxçıvan SSR-in müxtəlif rayonlarının, xüsusilə Sədərək rayonunun tərkibində olmuşdur. Elə bu səbəbdən də biz, sovet dövründə Naxçıvan ərazilərinin əsassız olaraq Ermənistana verilməsi tarixini 1929-cu ildən yox, hələ 1921-ci ildən başladığını qeyd etməliyik.

Mürvət Abbasov,
t.ü.f.d.
ADPU Cəlilabad filialı
durdane.eliyeva.oo@mail.ru

1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında və Muğanda erməni millətçilərinin törətdikləri soyqırım

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Bakı Soveti quberniyaya daxil olan qəzaların, o cümlədən Lənkəran qəzasının zor gücünə sovetləşdirilməsinə çalışırdı. 1918-ci ilin martında Lənkəran qəzasında da günahsız insanların nahaq qanı axıdıldı. Həmin il aprelin 12-də Bakı Soveti Lənkərana 280 nəfərlik silahlı dəstə göndərdi və aprelin 14-də qəzada sovet hakimiyyətinin qurulması elan olundu. Lakin Lənkəran qəzasında sovet hakimiyyəti 1918-ci il avqustun 4-də süqut etdi və əvəzində "Muğan Müvəqqəti hərbi diktaturası" və ya "Beşlər diktaturası" yaradıldı. "Muğan hökuməti" isə 1919-cu il aprelin 25-də yığıldı və Muğan Sovet Respublikası (1919-cu il 25 aprel - 27 iyul) quruldu. Muğan Sovet Respublikası xalq arasında nüfuz qazana bilmədi və 1919-cu il iyulun 27-də süquta uğradı. Lənkəran qəzasında hakimiyyət Muğan qüvvələrinin əlinə keçdi. AXC 1918-ci il ərzində Bakıda öz planlarını böyük çətinliklərlə həyata keçirirdi. Hökumətin üzvləşdiyi ciddi çətinliklərdən istifadə edən müxtəlif təşkilatlar Muğanda və Lənkəranda öz hökumətlərini qurmaq üçün hər cür tərribat və qırğınlar törədirdilər.

Muğanda əkin yerləri malağan rusları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Çox kəndlərdə evlər ermənilər və ruslar tərəfindən yandırılmış və dağıdılmışdı. Masallı və ətraf kəndlərin əhalisi bolşevik və erməni silahlı dəstələrinin aramsız hücumlarından çox əziyyət çəkirdilər. Bəhs olunan dövrdə ingilislərin dayağı, milliyətcə erməni olan polkovnik Avetisov və Makarovun qoşun hissələri Lənkəranda meydan oxuyurdular. Onlar general Tomsonun sədaqətli adamları idilər. Polkovnik Makarovun dəstəsində olan 100 nəfər silahının hamısı ermənilər idi. Lənkəranda fəaliyyət göstərən digər silahlı birləşmələrdən biri Muğan hökumətinin bolşevik və ermənilərdən ibarət olan bölmələri idi. Onun əsgərləri Yermalay mehmanxanasını zəbt edib oradan yatacaq, qab-qacaq və 25 min rubulluq şərab aparmışdılar. Ermənilərin Vələdi kəndindəki zülm və qarətləri daha dözülməz idi. Müqavimət göstərən kənd sakinlərini yerində güllələyirdilər. Lənkəran qəzasının Şahağacı və Potasər kəndləri Fyodor Uşubayev və Tkaçovun rus-erməni birləşmələrinin zülmündən çox əziyyət çəkirdilər.

1917-1920-ci illərdə Lənkəran qəzasında ictimai-siyasi vəziyyət daha da gərginləşmiş, tez-tez hakimiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Buna görə də qəzada erməni-bolşevik azğınlığı daha uzun müddətdə davam etmişdir.

Rəsmiyyə Məmmədova,
t.ü.f.d., baş müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
resmiyye.memmedova18@mail.ru

Azərbaycan və Atət: parlamentlər arası əməkdaşlıq (1992-1999)

Azərbaycan parlament ənənələrinin zəngin tarixi vardır. Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası "İstiqlal Bəyannaməsi"ni qəbul edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını bəyan etdi. Müsəlman şərqinin ilk demokratik respublikası mövcud daxili, siyasi, iqtisadi, hərbi və digər çətinliklərə baxmayaraq xeyli tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ali qanunverici hakimiyyət parlamentə məxsus idi. 1918-ci ilin

7 dekabr tarixindən etibarən Azərbaycanın ilk parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan parlamenti ölkənin siyasi sistemində mühüm yer tutdu vəsiyasi sisteminin özünün formalaşmasında başlıca rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük iş aparırdı. Belə ki, cümhuriyyət parlamenti 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli dövlət xadimi Ə.M.Topçubaşovun böyük səyləri nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da XI Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsi ilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan Respublikası parlamentinin beynəlxalq parlament təşkilatları ilə, o cümlədən ölkələri ilə parlamentlərarası əlaqələrin qurulması əlaqələrini qurulması inkişaf etmişdir. Bütün fərqli cəhətlərinə baxmayaraq beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əlaqədar sadədən mürəkkəbə, daim təkmilləşməyə və yeni keyfiyyət halı qəbul etməyə doğru təkamül yolu keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əlaqələrin qurulması üçün ilkin addımlar atıldı, onlarla yazışmalara başlandı. Lakin 1991-ci ildə və 1992-ci ilin əvvəllərində bu əlaqələr çox da irəli getmədi.

1992-ci ilin ortalarında beynəlxalq parlamentlərarası əlaqədar inkişaf edərək yeni keyfiyyət mərhələsinə çıxdı. Bu mərhələdə Azərbaycan Respublikasının parlamenti nəinki bir sıra beynəlxalq parlament təşkilatlarına üzv oldu, eyni zamanda bəzilərinin yaradıcısı oldu. Beynəlxalq parlament təşkilatları ilə çoxsahəli əlaqələr quruldu, nizama salındı və inkişaf etdirildi. Azərbaycan parlamenti dünyanın ən qədim və böyük parlament məclisi olan Parlamentlərarası İttifaqın üzvü oldu. Dünyaparlamentlərarası əməkdaşlığında özünəməxsus yer tutan Avropanın parlament təşkilatları dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan xalqına xüsusi maraq göstərdilər. Azərbaycan dövləti təkcə beynəlxalqparlament təşkilatlarının üzvü olmadı, eyni zamanda, yeni təşkilatların yaradılmasının və inteqrasiya proseslərinin də iştirakçısı oldu. ATƏT-in Parlament Məclisinin və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Parlament Məclisinin yaradılmasının həmçinin Azərbaycan dövlətinin də adı ilə bağlıdır.

Cəmil Quliyev,
t.ü.f.d., müəllim
LDHK
qcamil@mail.ru

Xəzər dənizinin hüquqi statusu problemi

Tədqiq etdiyim məsələ respublikamızın həyatında, qonşu dövlətlərlə münasibətlər tarixində günbəgün aktuallaşmaqdadır. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının, xüsusilə Xəzər statusu probleminin həllində Azərbaycanın milli mənafeyinin tədqiq olunmasına ehtiyac artmış və bu sahədə aparılan sistemli araşdırmaların nəzəri əsaslarının işlənməsinə, inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirməsinə zərurət yaranmışdır. Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Azərbaycanın tutduğu mövqenin təhlili və buna elmi-konseptual yanaşma bu əsərin aktuallığı kimi dəyərləndirilə bilər. Problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan diplomatiyasının Xəzərin hüquqi statusu məsələsində milli mənafeyinin reallaşdırılması perspektivlərini hərtərəfli və geniş tədqiq etmək dövlətçiliyimizin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının qurulmasını, beynəlxalq aləmdə getdikcə beynəlxalq aləmdə getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsini və dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu problemini kompleks şəkildə tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymaq, problemi istər tarixi istərsə də müasir reallıqlara söykənmək əsasında nəzəri təhlil süzgəcindən keçirmək üçün çox vacib bir məsələdir. İttifaqın süqutundan sonra beynəlxalq münasibətlərin beş yeni subyektli dənizə sahib oldu. Bunlar Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İrandır. Xəzərin statusu iki müxtəlif mövqedə dayanan həmin dövlətlərin milli maraqlarında siyasi və iqtisadi reallıqların məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Problem Xəzərdə tarixi nüfuz bölgüsünü müəyyənləşdirmək cəhdi əsasında yaranmış, regionda geosiyasi vəziyyəti müəyyənləşdirən

amillərdən biridir. 1991-ci ildə Azərbaycan paytaxtında 5 gün davam etmiş konfrans nəticəsində yaradılmış Xəzər şurasının fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində mənasız qurum olduğu və Xəzərdə Rusiyanın dayaqlarının, tarixi nüfuzunun bərpası məqsədi daşdığı məlum oldu. Bir qədər sonra 1993-cü il noyabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və Rusiya Federasiyasının Nazirlər Soveti arasında Azərbaycan ərazisində neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və çıxarılması sahəsində əməkdaşlıq barədə saziş imzalandı. Bu zaman Rusiya Xəzərlə bağlı öz mövqeyini dəyişsə də o, əslən müvəqqəti xarakter almışdır. Amma Azərbaycan tərəfinin məsələ ilə bağlı qəti mövqeyi Rusiyanı Xəzərin Azərbaycan sahəsinin mövcudluğunu oradakı karbohidrogen ehtiyatlarının "Azəri" və "Çıraq" yataqlarının Azərbaycanın xüsusi mülkiyyəti olmasını təsdiqləməyə vadar etmişdir. 1994-cü il iyun ayında beynəlxalq konsorsiumla İstanbulda neft müqviləsinin imzalanmasına dair danışıqlar aparən Azərbaycan nümayəndə heyətinin neft strategiyasındakı müvəffəqiyyəti zamanı Rusiya dövləti yenidən öz ciddi narazılığını bildirərək Xəzərin statusunun müzakirəsinin tələb etdi. 1994-cü ildə sentyabrın 20-də dünyanın 8 ölkəsinin 13 neft şirkəti ilə ARDNŞ arasında bağlanmış beynəlxalq əhəmiyyətli "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanması ilə Xəzərin statusu məsələsində yeni mərhələ başlamış oldu. 1994-cü il sentyabrın 24-də Rusiya XİN Rusiya Federasiyasının bu müqaviləni tanımadığı haqda rəsmi bəyanat verdi. Bu zaman Rusiya Xarici İşlər Naziri Kozrev, Baş Nazir Çernomrdinə yazdığı məktubda Azərbaycana qarşı ticarət, iqtisadi və maliyyə xarakterli ölçülərin götürülməsini tələb edirdi.

Əlbəttə, həmin dövrdə Xəzər kimi hər an münaqişə və toqquşma ocağı ola biləcək bölgəyə sərmayə qoymaq, buradakı neft ehtiyatlarının istismarında tərəf kimi çıxış etmək özü bir risk demək idi. Hətta neft müqavilələrinin imzalanma prosesi çox ağır gedirdi. Bu haqda ARDNŞ-in vitse-prezidenti İ. Əliyev öz müsahibəsində demişdir: Böhranlı anlar olurdu. Azərbaycan tərəfi danışıqları dayandıрмаğa yaxın idi. Çünki bir tərəfdən xarici şirkətlər öz maraqlarını güdüdü. ARDNŞ isə dövlətin marağını müdafiə edirdi, digər tərəfdən isə hələ Əsrin Müqaviləsinə belə bir maddə salınıbmış ki, Azərbaycan tərəfi ilə imzalanmış neft müqavilələri Xəzərin statusu məsələsi həll olunandan sonra işə başlamalıdır. Çox ciddi mübarizə ilə bu maddə çıxarılıb. Yəni faktiki olaraq Azərbaycan Xəzərin sektorlara bölünməsi prinsipini dünyaya qəbul etdirmək yolunda bir addım irəliləmiş oldu. Bu da sonrakı proseslərdə digər neft müqavilələrinin imzalanmasında və ondan qarşı tərəfin ilkin mərhələdə müqavimətini qıra bildi. Beləliklə, Azərbaycan hökumətinin bu sahədə həddən artıq fəallığı və qərblə inteqrasiyanı günü-gündən gücləndirərək diplomatik çevikliyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Xəzərin statusunda Azərbaycan Respublikasının mövqeyinə qarşı İran rəsmi dövlət nümayəndələri ilk dəfə olaraq 1995-ci il aprel ayında bəyanat verdi. Həmin bəyanatda Xəzərin istifadə məsələsinə yenidən baxılması və Rusiya tərəfinin mövqeyinin müdafiə olunması açıq şəkildə bildirildi. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bağlanmış Rusiya-İran müqavilələrinə görə İran sərbəst gediş-gəliş üçün Xəzərin şimalına buraxılmırdı. Elə buna görə də 1990-cı illərədək İranın xarici siyasətində Xəzər problemi ciddi maraq obyektı olmayıb. Amma o daima bu hövzədəki maraqlarının təmin olunması üçün tarixi şərait axtarıb. Bu şərait isə SSRİ dağılından sonra meydana gəlmişdir. Buna görə də İranla Rusiya arasında Xəzərə münasibətdə mövqelərin oxşarlığı və iki tərəfli yaxınlaşma zərurətə çevrilmişdir. Əgər 1993-cü ildə o, 12 dəniz mili (22 kilometr) mövqeyində dayanırdısa daha sonra bu rəqəm 20 dəniz mili (36 kilometr) və nəhayət, 45 dəniz mili (81 kilometr) mövqeyindən çıxış etməyə başladı. Göründüyü kimi, 3 ildə Rusiya sahil zolağının enini 3,8 dəfə artırmağa məcbur olmuşdur. Qeyd edək ki, milli sektorlara bölünmə prinsipində sahəsi 370 min km² olan Xəzərin 70 min km² Azərbaycanın, 80 min km² Türkmənistanın, 60 min km² Rusiyanın, 105 min km² Qazaxistanın, 55 min km² isə İranın payına düşürdü. 1996-cı il yanvarın 18-də Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının hökumətləri arasında imzalanmış müqavilələrdə Rusiya öz mövqeyini nisbətən obyektivləşdirirdi. Həmin müqavilədə Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən daşınması (Bakı-Novorossiysk marşrutu) haqqında razılaşma ilə yanaşı, Rusiya tərəfi etiraf etdi ki, o, Azərbaycan neftinin sahibi deyildir və mülkiyyət hüququ neftin istehsalçısına məxsusdur. Həmin il Xəzərin statusu haqqında müzakirələr daha da intensivləşmişdir. Azərbaycan rəsmiləri tarixə nəzər salmış və Azərbaycanın suda və quruda ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin, hətta 1918-1920-ci illər Versal konfransında təsdiqləndiyini, digər tərəfdən, 1921-ci ildə "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru" ifadəsi SSRİ ilə Azərbaycan SSR arasındakı birgə qərarda rəsmi qeyd olunduğunu göstərmişdir. 1996-cı il noyabrın 13-də Aşqabadda Rusiya, İran və Türkmənistan nümayəndələri 3 dövlətin sahilyanı zonalarında

(sektorlarında) yataqların birgə istismarı haqqında konsorsium yaratmaq qərarına gəldilər. Həmin vaxt Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi üçün yaradılan işçi komissiya yenidən Xəzərdə 45 millik sektorun təyin edilməsi haqqında qərar çıxardı. Azərbaycan tərəfi bu sənədi imzalamaqdan qəti surətdə imtina etdi. (45 millik bölgü zamanı Azərbaycanın neft yataqlarının 50% -i kənar qalırdı. Bunlar içərisində "Azəri", "Çıraq", "Kəpəz" yataqları da vardır). Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahilyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1996-cı ilin 11-12 noyabrında Aşqabad şəhərindəki Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin iclasında, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrup yaradılmışdır. 1996-cı il noyabr ayında keçirilmiş Aşqabad görüşündə əldə olunmuş razılığa uyğun olaraq dekabrda Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi üzrə xüsusi işçi qrupunun 1-ci iclasının Tehrandə keçirilməsinin planlaşdırılmasına baxmayaraq, İran bu görüşün 1997-ci ilin yanvarın ikinci yarısına salınmasını xahiş etdi. Qazaxıstan və Rusiya Federasiyası bu təkliflə razılaşıaraq iclas iştirakçılarına xəbər verdilər. Lakin Tehran görüşlərinin təxirə salınmasının səbəbi göstərilirdi. Bu zaman artıq Azərbaycan V neft müqaviləsini qərb şirkətləri ilə imzalamışdır ("Lənkəran-Talış dəniz" müqaviləsi 13 yanvar 1997). Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyevin 1997-ci il 2-4 iyulda Rusiyaya rəsmi səfəri zamanı digər məsələlərlə yanaşı, Xəzərin status barədə müzakirələrə də toxunmuşdur. Dövlət başçılarının görüşündə Heydər Əliyev Xəzərin milli sektorlara bölünməsi prinsipi ətrafında fikir mübadiləsi aparmış, bu prinsipin Rusiya xarici siyasətindəki əhəmiyyəti haqqında dəyərli siyasi fikirlərlə çıxış etmişdir. Daha sonra o, Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neft müqavilələrində Rusiya şirkətlərinin yüksək faizli payla iştirakını vurğulamış, bunun tamamilə normal və hər iki dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində müsbət hal olduğunu göstərmişdir. Rusiya prezidenti B. Yeltsin öz növbəsində cənab H. Əliyevin Xəzərin sektorial bölgüsündəki mövqeyi ilə razılaştığını bildirmişdir. Həmçinin dövlət başçıları Xəzərdəki D-222 yatağının kəşfiyyatı, istismarı və xammalın birgə bölüşdürülməsi haqqında razılaşmalar əldə etmişlər.

Günay Şükürova,
Müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
baku_2007@mail.ru

Müstəqil Dövlətçilik Yeni Azərbaycan Partiyasının əsas ideoloji prinsiplərindəndir

Yeni Azərbaycan Partiyasının söykəndiyi siyasi-ideoloji prinsiplər bu gün Azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən müdafiə olunmaqla, ümumdövlət maraqlarını özündə əks etdirir.

Müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və insanların müstəqil dövlətçilik ideyası ətrafında birləşdirilməsi prosesi Yeni Azərbaycan Partiyasının proqram sənədində irəli sürülmüş tərzdə həyata keçirilmiş, bu sahədə böyük uğurlar əldə olunmuşdur. Müstəqil, demokratik, hüquqi, dünyəvi və sosialyönümlü dövlətin qurulması partiyamızın əsasını qoymuş Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini, xalqın birliyinin təmin olunmasını, ictimai-siyasi sabitlik və iqtisadi dirçəliş üçün zəmin yaradılmasını özünün müstəqil dövlətçilik strategiyasının əsas istiqməti kimi müəyyənləşdirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil dövlətçilik ideologiyasının mahiyyəti, məzmunu ilə bağlı demişdir; "Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi milli ideologiyası ..Yeni Azərbaycan Partiyasının Məramnaməsində öz əksini tapmışdır. Bizim həm xarici siyatemizdə, həm də ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sahədə gördüyümüz işlər həmin milli ideologiyanın üzərində qurulur. Bu milli ideologiya nədən ibarətdir? Birincisi, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ona görə hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hissləri ilə yaşmalıdır və bizim partiyamız, bütün dövlət orqanları, bütün təbliğatımız Azərbaycanda dövlətçiliyi inkişaf etdirmək üçün hər bir vətəndaşda milli vətənpərvərlik hisslərini yaratmalıdır.

Milli vətənpərvərlik hissləri hər bir vətəndaşa o qədər əziz olmalıdır ki, hər bir vətəndaş milli mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən, öz şəxsi yaşayışından, hər şeydən üstün tutsun". Yeni Azərbaycan Partiyasının söykəndiyi dəyərlər, ideoloji-siyasi prinsiplər, bəşəri xarakter daşımaqla müstəqil dövlətimizin gələcək inkişaf yollarını müəyyən edir. Bu prinsiplər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilən prinsiplər olaraq inkişafımızı istiqamətləndirir.

Heydər Əliyev ideyalarına sadıqlıq Yeni Azərbaycan Partiyasının əsas qayəsi olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın seçimidir. Heydər Əliyev müdrikliyinin qaynağı, onun xalqla bağlılığı, ona güvənməsi, ondan ilham və güc almasıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan müstəqil dövlətçiliyinin bütöv bir təlimini, konsepsiyasını yaratdı. Heydər Əliyev siyasi məktəbi yarandı və bu ideya-siyasi təlimi özündə birləşdirən Yeni Azərbaycan Partiyası mütəşəkkil bir siyasi partiya kimi özünü təsdiq etdi. Dövlətçilik mövqeyində dayanan Yeni Azərbaycan Partiyası yarandığı vaxtdan milli müstəqilliyin qorunması, dövlətçiliyin müdafiə olunması xəttini yeridib və bu gün də xəttə sadıqdır.

Samir Kərimov,
t.ü.f.d.
Lənkəran Dövlət Universiteti
samir-çayrud@mail.ru

Zuvandçay vadisinin arxeoloji abidələri və onların elmi əhəmiyyəti

Yüksək dağ silsilələri və onlardan ayrılan köndələn qollar arasında yaranan Zuvandçay vadisi Lerik rayonun, eləcə də Cənub-şərqi Azərbaycanın nadir tarixi ərazilərindən biridir. Geoloji və coğrafi ədəbiyyatda Diabar çökəkliyi kimi, arxeoloji ədəbiyyatda isə Zuvandçay vadisi kimi qeyd olunan bu ərazi Azərbaycan və Qafqaz arxeologiyasının bir çox problemlərinin öyrənilməsində xüsusi aktualıq kəsb edir.

Hazırkı tədqiqatın mənbə bazasını Zuvandçay vadisində tarixin müxtəlif dövrlərinə aid edilən və arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmiş çox saylı abidələr təşkil edir.

Zuvandçay vadisinin arxeoloji abidələrinin tədqiqinə ilk cəhdlər XIX əsrin sonlarında başlansa da, əsas arxeoloji tədqiqatlar XX əsrdə aparılmışdır. Burada müxtəlif dövrlərdə J.de Morqan, İ.Əzimbəyov, F.Mahmudov, Ə.Cəfərov, İ.Nərimanov, Q.İsmayilzadə, Q.Qoşqarlı, T.Axundov, S.Kərimov və s. arxeoloqlar tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatların böyük elmi əhəmiyyəti olmuşdur.

Zuvandçay vadisində aparılan elmi araşdırmalar zamanı dəniz səviyyəsindən 1200-2400 m. yüksəkliklərdə paleolit, son tunc və erkən dəmir dövrünə, antik və orta əsrlərə aid çoxlu arxeoloji abidənin aşkar edilməsi bu abidələrin kompleks şəkildə tədqiqi zərurətini yaratmışdır.

Vadinin arxeoloji abidələrinin geniş xronoloji dövrü əhatə etməsi təsadüfi olmamış və müəyyən qanunauyğunluğa əsaslanmışdır. Belə ki, Zuvandçay vadisinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və strateji mövqeyi qədim insanların da diqqətindən yayınmamış və həmin ərazini özlərinin yaşaması üçün məqsədamüvafiq hesab etmişlər. Ərazinin fauna və florasının özunəməxsusluğu Zuvandçay sakinlərinin həyat tərzində mühüm rol oynamışdır. Tədqiq olunan arxeoloji abidələrdən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin qalıqları həmin abidələr haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Bu abidələri tipoloji təsnifata görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: mağaralar, yaşayış yerləri, kurqanlar, nekropollar, qalalar və s.

Zuvandçay vadisi abidələri qrupuna daxil olan Büzeyir və Zuvandçay mağaraları, Qalacıq, Qala, Qızıurdu, Mistan yaşayış yerləri, Hiveri, Rəzgöv, Mistan, Büzeyir, Qurutəpə nekropolları, Meydan, Orand və Pirsora kurqanları, Büzeyir və Digah qalaları elmi əhəmiyyətinə görə xüsusi yer tutur. Azərbaycan və Qafqaz arxeologiyası üçün Zuvandçay vadisinin arxeoloji abidələrinin ən mühüm elmi yenilikləri bunlardır:

1. Zuvandçay vadisi Azərbaycan və Cənubi Qafqazın ən qədim insan məskənlərindən biri olmuş, paleolit dövrü sakinlərinin Azərbaycanda geniş arealda məskunlaşması və yayılmasını sübut edir.
2. E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində Zuvandçay vadisi son tunc və erkən dəmir dövrünə aid arxeoloji mədəniyyətin formalaşdığı ərazilərdən biri olmuş və həmin mədəniyyətin yeni xronoloji çərçivəsinin müəyyənləşdirməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.
3. Skiflərin Cənubi Qafqazda hərəkət marşrutunun müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli yer tutur.
4. Antik və orta əsrlərdə baş verən sosial, iqtisadi və mədəni yeniliklərin araşdırılmasında zəngin faktoloji baza rolunu oynayır.

Osman Hacıyev,
baş müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
baku_2007@mail.ru

Cəmiyyətin strukturunda sosial məkanın göstəriciləri

Öncə qeyd edək ki, sosial strukturun mövcudluğu və inkişaf mexanizmi insanların fəaliyyət sistemində ifadə olunur. İnsanlar öz mövcudluğu naminə müəyyən ictimai münasibətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. İctimai fəaliyyət cəmiyyətin əsası olmaqla heçdən formalaşmır. O, fərdlərin maddi və mənəvi tələbatları, mənafeləri, motivləri və dəyər orientasiyasını özündə birləşdirir. İctimai həyatın da yalnız fəaliyyətdən ibarət olmadığını qeyd etməliyik. O, çoxtərəfli olmaqla müxtəlif sferaları əhatə edir. Burada müxtəlif sosial təşkilatlar, ayrı-ayrı sosial qruplar, institutların fəaliyyəti və başqa amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial - fəlsəfi fikirdə ümumi qəbul edilmiş metodoloji yanaşmalardan istifadə edərək sosial strukturun mahiyyətinin, onun elementlərinin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Sosial strukturun nəzəri modeli, onunla sıx bağlı olan bir sıra anlayışların, o cümlədən, sosial məkan anlayışının araşdırılmasını tələb edir. Sosial strukturla bağlı sosial məkanın nisbi təbiətinə dair ideyalara tədqiqatçı P.Sorokinin təlimində rast gəlinir. O, “yüksək və aşağı siniflər”, “sosial ierarxiya üzrə hərəkət”, “sosial pilləkən üzrə uğurlu hərəkət edir”, “onun sosial vəziyyəti çox yüksəkdir”, “onlar sosial vəziyyətlərinə görə çox yaxındır” kimi ifadələrə istər gündəlik mühakimələrimizdə, istərsə də iqtisadi, siyasi və sosioloji əsərlərdə rast gəldiyimizi bildirərək qeyd edir ki, “bütün bu ifadələr sosial məkan anlayışının mövcudluğundan irəli gəlir”. P.Sorokin sosial məkan və coğrafi məkan anlayışlarının fərqləndirilməsinin zəruriliyini göstərir. O, yazır: “Sosial məkan coğrafi məkandan köklü surətdə fərqlənir. Coğrafi məkan etibarilə bir-birinə yaxın olan insanlar (məsələn, kral və onun xidmətçiləri, qul və sahibi) sosial məkanca tam fərqli yerdə ola bilər və əksinə, coğrafi məkanca bir-birindən çox uzaqda olan insanlar (məsələn, eyni dinə sitayiş edən iki qardaş və ya iki yepiskop, eyni orduda qulluq edən, eyni general rütbəsinə malik olan, lakin biri Amerikada, digəri Çində olan iki fərqli insan) sosial məkan etibarilə çox yaxın ola bilər. P.Sorokin sosial məkanın çoxölçülü olduğunu müəyyənləşdirərək göstərir ki, hər hansı fərd bir sosial birlik daxilində yüksək sosial statusa, digərində isə xeyli aşağı sosial statusa malik ola bilər. Təbiidir ki, hər bir şəxsiyyət cəmiyyətdə bir neçə sosial məkanda yaşayır, bir statusun dəyişməsi sosial ölçüdə olan digər statusun və ya mövqeyin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Azərbaycanlı tədqiqatçı A.Şirinov fiziki zaman və məkanla sosial zaman və məkanı bir-birindən fərqləndirərək yazır: “Fiziki zaman və məkan insan, insan münasibətləri, düşüncə, mənəviyyat və s. ilə bağlı deyildir. Sosial məkanda gedən dəyişikliklər təbiətdə gedən dəyişikliklərdən həddən artıq sürətlidir. Fiziki zaman axını dünya üçün eyni olduğu halda, sosial məkan üçün bu axın müxtəlifdir”. Bu barədə fikirləri davam etdirərək bildiririk ki, sosial məkan nöqtəyi nəzərindən fərd ictimai münasibətlərin obyektini kimi eyni vaxtda müxtəlif qruplara daxil ola bilər. Məsələn, hər hansı bir insan gəlir mənbəyinin əlamətinə görə - maddə işçi, gəlirlərin miqdarına görə - orta təbəqə, cinsiyyətinə görə - qadın, yaşına görə - gənc, yaşayış yerinə görə - şəhərli, etnik, irqi və din mənsubiyyətlərinə görə müvafiq qruplara daxil ola bilər. İctimai struktur dinamikdir, aramsız olaraq dəyişir, amma, eyni zamanda, davamlı olaraq yenidən yaranır. Onun bəzi elementləri möhkəmlənir və inkişaf edir, bəziləri isə kiçilir və dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, kəndlilər vaxtilə hər yerdə üstünlük təşkil

edən sinif olsa da indi inkişaf etmiş ölkələrdə onların sayı azalaraq aqrosənaye sektorunda fəaliyyət göstərən kiçik bir qrupa çevrilmişdir. Bunun əksinə olaraq həmin ölkələrdə orta təbəqələrin, intellektual əməklə məşğul olan insanların sayı sürətlə artmışdır. Eyni zamanda, urbanizasiya (şəhərləşmə) fonunda şəhər və kənd əhalisinin nisbətində birincinin xeyrinə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Əhalinin demoqrafik tərkibində yaşlı qrupların sayı artmaqdadır. Miqrasiya, müxtəlif doğum səviyyələri, assimlyasiya və s. faktorların nəticəsində, yavaş da olsa, bir çox ölkələrin konfessional (dini) və etnik strukturu dəyişməkdədir. Bir sözlə, cəmiyyət donuq kristal deyil, daim dəyişilmədə olan orqanizmdir. Hesab edirik ki, cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən bu dəyişiklikləri öyrənmədən ictimai fəaliyyət sahəsində uğur qazanmaq və sosial proseslərə şüurlu tənzimedicisi təsir göstərmək mümkün deyildir.

Pərvanə Xanızadə
Baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
ms_franse@yahoo.com

**Məhkəmə prosesində vəkilin arqument xarakterli nitqi və onun
spesifik xüsusiyyətləri
(Fransa məhkəmə prosesinin materialları əsasında)**

Adı çəkilən məqalə Fransa məhkəmə prosesində vəkilin müdafiə xarakterli nitqinin təşkili və buradakı diskursiv özəlliklərə həsr olunmuşdur. Məhkəmə nitqi əsasən rəsmi xarakter daşıyaraq öz quruluşuna, məzmun və formasına görə digər nitq növlərindən fərqlənir. Belə ki bu prosesdə bir neçə şəxs iştirak edir və onların da hər birinin nitqi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Tədqiqatın məqsədi Fransa məhkəmə sistemində vəkilin öz nitqində əsasən hansı konseptlərə müraciət etməsi və bu nitqin əsas özəlliklərini araşdırmaqdan ibarətdir. Praktik material kimi tədqiqata Viktor Üqonun “Klod Güonun məhkəməsi” adlı əsəri əsasında qurulan və Fransada boşanma ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edən bir cütlüyün canlı məhkəmə prosesində iştirak

Vəkilin arqumentlərə əsaslanan nitqindən danışarkən 40 ildən çox bu sahədə çalışan tanınmış vəkil Plevako Fyodor Nikiforoviçin fəaliyyətindən yan keçmək olmaz. Belə ki o, vəziyyəti dərinlən araşdıraraq faktları sübut etmək bacarığına malik, həmçinin məhkəmədə hər hansı bir hadisənin daxili aləmini açmağa nail ola bilən bir vəkil olmuşdur. Məhkəmə nitqinin məzmununa gəldikdə isə bu zaman onun məharətlə qurulması xüsusi önəm kəsb edir. Məhkəmə prosesində çıxış edəcək hər bir kəsdə bu suallar yaranır: nə haqda danışmaq, nə danışmaq, və necə danışmaq? Müdafiə nitqi vəkil diskursunun əsas hissəsini təşkil edir. Məhkəmə zamanı əsl müdafiəçi rolunda çıxış etmək üçün ilk növbədə gözəl natiq olmaq lazımdır. Natiqlik üslubu-nitqin forma və xüsusiyyəti, onun tonu və intonasiyası, sözün ifadəliliyidir. Vəkilin müdafiə nitqini bir sıra parametrlərə görə araşdırmaq olar: bunlar, xüsusi statusa malik ixtisaslı iştirakçılar, xronotop və diskursun məqsədi kimi parametrlərdir. Hüquqi diskursda subyektlər ünvanlanan və ünvanlayan şəxslər arasında gerçəkləşir. *Vəkilin müdafiə xarakterli nitqində* ünvan sahibləri müxtəlif şəxslər ola bilər, yəni bu qrupda həm hüquqi(hakim, prokuror), həm də qeyri-hüquqi(müqəssir, şahidlər, mütəəhim, zərərçəkmiş) təhsilə malik insanları görmək olar. Bu zaman vəkilə qarşı yönələn iki qarşıdurmasının şahidi oluruq: zərərçəkmişin vəkilə qarşı mənfi yönümlü baxışları ilə ittihamçının və onun yaxınlarının vəkilə olan müsbət yönümlü baxışlarının qarşıdurması.

Xronotop-yunan dilindən tərcümədə “zaman” və “məkan” mənalarını verərək zaman-məkan koordinatlarının qanuni əlaqəsinə işarədir. Belə bir diskursun xronotopu məhkəmə prosesi zamanı vəkilin çıxış etdiyi zal, yəni onun yeri və çıxış etdiyi müddət, yəni onun vaxtı ilə təyin edilir. Yuxarıda sadalanan strategiyalardan əlavə vəkilin müdafiə xarakterli diskursuna xas olan bir sıra strategiyalar mövcuddur ki bunlar da aşağıdakılardır:

- informasiya xarakterli strategiya
- qiymətləndirici strategiya
- appelyasiya strategiyası
- proqnozverici startegiya
- izah, yəni şərh xarakterli strategiya

Zaur Məmmədov,
Baş müəllim
mammadovzaur@mail.ru
Nurlanə İsmayilzadə,
Dissertant
nurlanaismayilzada@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında erməni qırğınları

1918-ci ilin martın sonu, aprelin əvvəlində Bakıda ermənipərəst bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dilindən, dinindən, cinsində, mənşəyindən asılı olmayaraq minlərlə dinc əhali öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdı. Bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüduqlarından kənara çıxmış, bolşevik- daşnak quldur dəstələri bir sıra Azərbaycan qəzalarında olduğu kimi, Lənkəran qəzasını da talan etmiş, dinc əhali amansızcasına öldürülmüşdü.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ almağa çalışan Şaumyan və onun quldur dəstəsi Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonu olmasını nəzərə alaraq, bu bölgəni ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Lənkəran qəzasını ələ keçirməyə çalışan Şaumyanın əsas məqsədlərindən biri, milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etməklə, bölgəni tam şəkildə ələ keçirmək idi. Sonradan baş verəcək soyqırım demək olar ki, Lənkəranda dalğalanırdı. Bu məqsədlə Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etmək üçün, Şaumyanın sərəncamı və Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə tərkibində erməni fəhlələrindən təşkil olunmuş 280 nəfərlik Bakıdakı bolşevik-erməni daşnak qüvvələri Lənkərana göndərilmişdi. Hakimiyyət üçün mübarizə aparan eserlər, kadetlər, menşeviklər, bolşeviklər, fitnəkar daşnaklar bu qırğında bütün qüvvələr bira araya gətirib müsəlmanlara və Müsavata qarşı birləşmişdilər. 1918-ci ilin aprelindən başlayaraq Lənkəran qəzasına basqın edən bu quldur dəstə yolboyu azgınlıq etməklə müsəlman kəndlərini dağıdaraq yandırmış və Lənkəran əhalisinə divan tutmuşdu. Bu hadisələrin şahidləri olan yerli sakinlər qeyd edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin may ayına qədərki bir müddət ərzində denikinçi komandan Şevkunovun quldur dəstəsinə rəhbərlik edən daşnak Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev Lənkəranda Talış xanının evini özlərinə qərgah etmiş və törətdikləri vəhşiliklərə belə haqq qazandırıldılar ki, guya Lənkəran qəzasını qaçaq-quldurlardan qoruyurlar. Bu məqsədlə onlar dəfələrlə şəhər və kəndləri dənizdən top atəşinə tutmuş, sakinlər əliyalın olduğundan, atışma başlayan kimi meşələrə üz tutmuşdular. Daşnaklar Lənkəran şəhərinin "Kiçik bazar" məscidi, "Mayak" binasının ətrafı və başqa yerlərdə qırğınlar törətmiş, şəhərin mərkəzində qala meydanında yerli sakinlər kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdilər.

1918-ci ilin avqustun əvvəllərindən ingilis hərbiçilərinin hərtərəfli köməyi ilə "beşlər diktaturası"nın ağ ordusu Lənkəran qəzasını ələ keçirməklə bölgəyə sahib olmuş və bu ərazini nəzarətdə saxlamaq üçün İlyəşeviçin 10 min, polkovnik erməni Makarovun 3 min, polkovnik Avetisovun (gənctürklər ordusunun Bakıya hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək ordunu başsız qoyub qaçan, türklərin qatı düşməni, Bakı cəbhəsinin keçmiş komandanı Avetisov sonralar Prişibdə öldürülmüşdü – red.) 2 min nəfərlik ordusuna havadarlıq etmiş, bu qüvvələrin qəzada vəhşiliyi, zülm, özbaşnalığı, qətil və qarəti görünməmiş şəkildə artmış, 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər Lənkəran qəzasında erməni-bolşevik yaraqlı birləşmələri tərəfindən 2 min insan qətlə yetirilmişdi.

Bu məlumatlar 1918-ci il mart soyqırımı ilə bağlı yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının hesabatlarında öz əksini tapmışdı. Komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədov xarici işlər nazirinə yazırdı ki, Lənkəran qəzasında polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Yander" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutulmuşdur. Sovet tarixşünaslığı tarixi həqiqətləri gizlətməyə çalışaraq, bu qanlı hadisələrə belə bir izahat verirdi ki, guya "millətçilər zəhmətkeşlərin diqqətini sinifi

mübarizədən yayındırmaq məqsədi ilə Zaqafqaziyanın çox yerində milli ədavət törətdikləri kimi Lənkəran qəzasında da belə ədavət törətmişdilər. Müsavatçılar, eserlər və qeyriləri bu ədavətin əsas təşkilatçıları olmuşlar. Milli ədavətin nətiçəsində qəzada 40-a yaxın kənd yandırılmış, yüzlərlə günahsız adam, habelə qadınlar və uşaqlar məhv edilmişdi”.

Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, daşnak Avetisovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi. Görüşdə Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər lənkəranlılara hərtərəfli köməklik göstəcək və adıçəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır.

1918-ci ilin noyabrın 11-də Mudros sazişi bağlandıqdan sonra erməni millətçilərinin qəzada özbaşınalığı və qırğınları daha da artmışdı. Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə birlikdə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşülər. Bütün bunlara baxmayaraq Lənkəran qəzasında ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları hələ də davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin və denikinçi qüvvələrin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-i il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tomsonla görüşərək erməni millətçilərinin, denikinçilərin qəzanı bərhad hala saldıqlarını, müsəlman əhaliyə divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, bölgənin bu qüvvələrdən təmizlənməsini və onun Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş edir.

Erməni millətçilərinin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatlar 1918-1920-ci illərdə nəşr edilmiş “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində öz əksini tapmışdı. T.Bayraməlibəyov “Azərbaycan” qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli 39-cu sayında yazırdı: “Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər”.

İki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında erməni millətçilərinin törətdikləri qırğınları 1919-cu ilin yayında - Camal Paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olması ilə son qoyuldu. Qəzanın milli qüvvələrin nəzarətinə keçməsi nəticəsində, əhali qırğından, talanlardan xilas oldu və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Leyla Məcidova,
Müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
leylaqadirovna@mail.ru

XIX əsrin II yarısında Rus İmperiyasının Azərbaycanda keçirdiyi ikili siyasətinin nəticəsi

XIX əsrin II yarısında kapitalist sənayesinin inkişafı cəmiyyətin tərkibində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi yeni kapitalist münasibətlərinin, burjuaziya və fəhlə sinfinin təşəkkül tapmasına şərait yaratdı. Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı Rusiya sənayesi və bazarının tələbinə tabe edilmişdi. Rusiya burada mərkəzi quberniyalardakı sənaye müəssisələri yaratmır və Azərbaycana özünün xammal əlavəsinə çevirməyə çalışırdı. Lakin o bu müstəmləkəçilik siyasətini tam həyata keçirə bilmədi.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında və sənayesində kapitalist münasibətləri inkişaf etməkdə idi.1870-ci il islahatı yarımçıq olsa da feodal istehsal münasibətlərinə ciddi zərbə vuraraq, kapitalizmin inkişafına şərait yaratdı.Kəndli islahatı ilə eyni vaxtda Azərbaycanda digər məhkəmə, şəhər və inzibati idarə islahatları da həyata keçirilmişdi. Məhkəmə islahatı ilə keçmiş silki məhkəmələr ləğv edilmiş və məhkəmələr bütün silkər üçün eyniləşdirilmişdi. Arzu edən şəxslər məhkəmə iclasında iştirak edə bilərdilər.Rusiyada hakimlər

seçildiyi halda ucqarlarda təyin olunur, həm də yalnız ruslar olurdu. Xalqın dili, adət-ənənəsi ilə tanış olmayan hakimlərin fəaliyyətinə özbaşınalıq hökm sürürdü.

Şəhər idarəsi islahatı 8 il sonra-1878-ci ildə Azərbaycana gəlib çatsa da, yalnız Bakıya aid edildi. Əgər əvvəllər şəhər dumalarına yalnız imtiyazlı silkə mənsub şəxslərin seçilmək hüququ var idisə, yeni "Əsasnamə"yə görə hamı, yeni şəhərdə yaşayıb, vergi verən əhalinin hər biri seçkidə iştirak edə bilərdi. Seçkilərdə 25 yaşına çatmayanlar iştirak edə bilməzdilər. Şəhər dumalarının hüququ da məhdud idi, onların yalnız kiçik təsərrüfat işlərilə məşğul olmaq hüququ vardı. Görülən bütün işlərə qubernator nəzarət edirdi. Yüksək vəzifəli çar məmurları şəhər başçısı təyin edilirdilər. XIX əsrin sonunda şəhər "Əsasnamə"si məhdud şəkildə olsa da Yelizavetpol, Nuxa, Naxçıvan, Şuşa və Ordubad şəhərlərinə də aid edildi.

Qafqazda ali hakimiyyət car canişininin əlində çəmlənmişdi. Quberniyaları bütün mülki və hərbi hakimiyyəti əllərində cəmləşdirmiş qubernatorlar idarə edirdilər. Quberniyalar qəzalara bölünürdü, qəzalara qəza rəisləri başçılıq edirdilər. Şimali Azərbaycan ərazisinin demək olar ki, hamısı mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Şamaxı quberniyasına daxil idi.

1859-cu ildə şiddətli zəlzələ nəticəsində Şamaxı şəhəri dağılandıqdan sonra quberniyanın mərkəzi Bakı şəhərinə köçürüldü. Əvvəl Dağıstan vilayətinə qatılmış Quba qəzası da Bakı quberniyasına daxil edildi. 1867-ci ilin sonunda Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyaları hesabına mərkəzi Yelizavetpol şəhəri olan Yelizavetpol quberniyası yaradılmış və Şuşa, Yelizavetpol, Zəngəzur qəzaları həmin quberniyaların tabeliyinə verilmişdi. Bakı quberniyası isə Bakı, Quba, Şamaxı və Lənkəran qəzalarından təşkil olunmuşdu.

Bütün bunlara baxmayaraq həmin tarixi dövrdə rus imperiyasının Azərbaycana qarşı ikili siyasəti ölkənin iqtisadi, mədəni inkişafında ləngiməyə nail olmuşdu.

Şöhrət Namazova,
Müəllim
ADPU Cəlilabad filiali
namazova@mail.ru

Müasir dövrdə milli identikliyə baxış və Azərbaycan ideyasının mahiyyəti

Azərbaycan XX əsrin 90- cı illərində yenidən müstəqillik əldə etməklə yeni bir tarixi dövrə qədəm qoydu. Müstəqillik xalqımız üçün yeni imkanlar yaratdı:

1. Xalq öz taleyini müstəqil həll edə bildi
2. Dövlətçilik ideyasını həyata keçirməyə başladı.
3. Gələcək strateji amallar təyin edildi.

Artıq bir siyasi-iqtisadi sistemdən başqasına keçid başladı. Bu transformasiya ziddiyyətli proseslərlə baş verirdi. İnkişaf getdikcə Azərbaycan da zamanın tələbinə uyğun olaraq modernləşir, yeni nəsillər insanlar yaranır.

Müasir Azərbaycan dünya birliyinə inteqrasiya edən, demokratik prinsiplərə sadıq olan dövlətdir. Yeni şərait milli dövlət quruculuğuna yeni ideyalar gətirmişdir. Xalqımız əsrlər boyu öz milli identikliyinə qorumuşdur. Millət ideyası dövlət ideyasından çox mürəkkəbdir. Bağlılıq və yaxınlıq hissi millətin əsas xüsusiyyətidir. Mahiyyətcə millət ortaq tale ilə birləşmiş insanlar qrupudur. Millət xaraktercə vətənpərvər olur, özününkülərə sevgi hiss edir. Dövlət isə millətin siyasi alətidir. Millət ideyasının əsasını təşkil edən şərtlər- milli identiklik, milli mənlilik şüuru, vətənpərvərlik kimi əlamətlərdir. Millətin məzmununu isə təşkil edir ərazi, dil, mədəni ənənələr, tarixi yaddaş və s. kimi böyük dəyərlərdir. Xalqın hər bir nümayəndəsi onun ali mahiyyətinə, millət kimi varlığına aiddir. Millətçiliyin əsasını da bu fenomen təşkil edir.

Azərbaycanda millət ideyasının rüşeymləri XIX əsrin 30-cu illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu formalaşma XX əsrin 20-ci illərində davam etdi. XX əsrin əvvəllərində artıq etnik mənlilik şüuru milli mənlilik şüuruna transformasiya edilir. Azərbaycan milləti də Azərbaycan dövlətinin məhsuludur. Onun tam formalaşması isə müstəqil dövlətin yaranması ilə bağlıdır. Azərbaycan millətinin formalaşması 1918- ci ildə müstəqil dövlət yarandıqdan sonra başa çatmışdır.

Milli identiklik ölkədə vətənpərvərliyi yüksəldir. Lakin burada vacib olan şərt milli mövcudluğun özəyi olan etnikliyin qorunması və saxlanmasıdır. Yeni etnik identiklik milli identiklik daxilində tam təsdiq olunmalıdır. Yəni hər bir etnosun milli özünüdərk strukturları olur, fərd və sositum əlaqələri olur, fərd və dövlət əlaqələri olur.

„Azərbaycanlı” anlayışı təkə etnik mənə kəsb etmir. Əsil mənədə dövlət- vətəndaş mənəsini ifadə edir. Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnoslar hamısı azərbaycanlıdır. Azərbaycan multietnik və polikonfessional xarakterə malikdir. Azərbaycan milli identikliyinə etnosentrik mövqə yoxdur, bütün etnoslar vahid vətəndaş identikliyinə malikdir, onların hamısı Azərbaycan xalqının vahid tərkibidir. Bu prinsiplər əsasında modernləşən Azərbaycan dövlətində XXI əsrdə vahid Azərbaycan milləti formalaşır. Azərbaycan xalqı bölünməzdir və vahiddir.

Samirə Məmmədova,
Müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
baku_2007@mail.ru

Azərbaycan – İsrail arasında elm – təhsil sahəsində əməkdaşlıqda beynəlxalq layihələrin rolu

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası və İsrail Dövləti elm və təhsil sahələrdə əməkdaşlığa dair sənədlər imzalanmış və hüquq-müqavilə bazası yaradılmışdır. 2009-cu il 28-29 iyun tarixlərində İsrail Dövlətinin Prezidenti Şimon Peres Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası hökuməti və İsrail dövləti hökuməti arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması ikitərəfli münasibətlərin bu istiqamətlərdə yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərdi.

Təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafında Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti və İsrailin Təl-Əviv Universiteti əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycanın ali təhsil ocaqlarının İsrail təhsil ocaqları ilə əməkdaşlıq beynəlxalq layihələr (TEMPUS, ERSMUS) çərçivəsində də həyata keçirilir. Azərbaycan və İsrail arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqda Sumqayıt Dövlət Universiteti (SDU) iştirak edir. SDU aşağıda adı çəkilən İsrail Təhsil Nazirliyi və universitetləri ilə “İsraildə, Azərbaycanda və Qazaxıstanda Yer in eko sisteminin kosmik vasitələrlə monitorinqi sahəsində ali təhsilin təkmilləşdirilməsi” beynəlxalq TEMPUS layihəsi çərçivəsində əməkdaşlıq edir: Təl-Əviv Universiteti, İsrail Texnologiya institutu, Yerusəlim Mühəndislik Kolleci, İsrail Təhsil Nazirliyinin Kosmik Agentliyi, İsrail Ətraf mühitin mühafizəsi Nazirliyi (Ekologiya Nazirliyi), layihənin yerli universitetlərdən Bakı Dövlət Universiteti, Milli Aviasiya Akademiyası, xarici tərəfdaşları arasında Tvente Universiteti, Niderland Mühəndislik Universiteti, Məsləhət və idarəetmə Ofisi (Almaniya), Al-Farabi Qazax Milli Universiteti – Qazaxıstan, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan Korkut Ata, Qızıl Orda Dövlət Universiteti, Məsafədən Tədqiqat Mərkəzi, U. Sultanqazi Tədqiqat İnstitutu (Qazaxıstan), EkoSfera “Sosial-ekoloji mərkəz”- (Azərbaycan), Qazaxıstanın Elm və Təhsil Nazirliyi, Tallin Texnologiyalar Universiteti (Estonia). Layihə çərçivəsində qarşılıqlı təhsil və elm sahələrində işgüzar görüşlər, təlimlər, səfərlər həyata keçirilmişdir. Layihənin müddəti 3 il – 2013-2015-ci illəri əhatə edir. Layihənin baş koordinatoru Berlin Texniki Universitetidir. Layihə müddəti 2015-ci ilə qədər qeyd edilsə də, layihənin həyata keçirilməsi və yekun konfransı iş planına əsasən 2017- ci il in iyun ayında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Layihənin işçi heyətinə SDU tərəfdən Beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsi, Tarix və coğrafiya fakültəsi, Kimya və biologiya fakültəsi cəlb edilmişdir. Sumqayıt Dövlət Universitetinin Əcnəbi tələbələrin hazırlıq mərkəzində 2013-2014-cü tədris illərində I kurs Dünya İqtisadiyyatı ixtisasında bir nəfər İsrail vətəndaşı təhsil almışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2000-ci il iyulun 1-də İsrail Dövlətinin ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Arkadi Milmanın 3 il yarım diplomatik

fəaliyyətinin başa çatması ilə əlaqədar qəbul edərək vurğulandı ki, iki ölkə arasında mədəniyyət və elmi sahələrində də maraqlı mübadilələr getmişdir.

İki ölkə arasında təhsil, elm sahəsində əməkdaşlıqda AMEA-nın ayrı-ayrı institutlarının, ali məktəblərin, o cümlədən beynəlxalq layihələri koordinasiya edən TEMPUS (Hazırda ERSMUS adlanır) Bakı Ofisinin rolu olmuşdur. Beynəlxalq TEMPUS, ERASMUS layihələrində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin də tərəfdaş kimi iştirak etməsi bu sahədə əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinə, davamlılığına və inkişafına müsbət təsir göstərir.

Sənubər Qənbərova,
Doktorant
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
qsenuber@rambler.ru

Müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi

Azərbaycan xalqı tarixinin müxtəlif dövrlərində digər imperiyaların əsarətində olmuşdu. 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın şimal əraziləri Çar Rusiyasının, cənub əraziləri isə İranın tərkibinə daxil edildi. Lakin 28 may 1918-ci il tarixində milətimiz "İstiqlal Bəyannamə"-sini qəbul edərək öz müstəqilliyinə qovuşdu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Bu dövlət müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadaraq, müasir dövrə xas dövlət təsisatlarının yaradılmasına nail oldu. AXC-nin xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək təşkil edirdi. Bu məqsədlə AXC dövlət strukturunda Xarici İşlər Nazirliyinin təşkilinə və onun işinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Milli Şura hələ müstəqillik elan ediləndən iki gün sonra, mayın 30-da İstanbula, Berlina, Vyanaya, Parisə, Londona, Romaya, Vaşinqtona, Sofiyaya, Buxarestə, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskvaya, Stokholma, Kiyevə və Tokioya dünyanın siyasi xəritəsində yeni, suveren və demokratik respublikanın yarandığı barədə məlumat vermişdi. Artıq 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini 20-dən çox dövlət tanımışdı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə müasir Azərbaycanın diplomatiyasının əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin xarici siyasət sahəsində ən mühüm vəzifələrindən biri də qonşu dövlətlərlə münasibətləri qaydaya salmaq, onlarla qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq idi. Lakin Sovet Rusiyası və Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmağa AXC nail olmamışdı. Bunun səbəbi Rusiyanın Azərbaycan ərazilərinə öz ayrılmaz hissəsi kimi baxması, Ermənistan isə Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları idi.

1918-ci il 28 mayda Müsəlman Milli Şurasının iclasında AXC hökuməti mehriban qonşuluq prinsipini əsas tutaraq heç bir torpağı olmayan ermənilərin xahişini yerə salmayıb ona öz tarixi ərazisi olan İrəvan şəhəri daxil olmaqla İrəvan mahalını paytaxt etmək üçün güzəşt etdi.

23 ay müstəqillik yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti öz fəaliyyəti dövründə qüvvələrinin çoxunu ermənilərlə ərazi mübahisəsinə həsr etmişdir.

AXC mövcud olduğu dövrdə xalqımızda azadlıq, müstəqillik ideyalarını daha da gücləndirdi və onu gələcəyə miras qoydu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün araşdırılmasına dövlətimiz tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. Xalqımızın Ümummillə lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 85 illiyi münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində vurğulamışdır ki, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsi idi. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ilk respublika dövründə həyata keçirilən tədbirlər müstəqil dövlətçiliyimizin əsaslarının yaradılması və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdi."

Leyla Zeynalova,
Doktorant
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət
və İncəsənət Universiteti
leylamaharramovant@mail.ru

Azərbaycanda dəfn və yas mərasimlərində qarşılıqlı yardım

Əsrlərdən bəri keçib gəlmiş tarixi inkişaf yolunda azərbaycanlıların ailə məişəti ilə əlaqədar olan bir sıra adət və ənənələri mövcuddur ki, bu kulturoloji dəyərlər xalqın simasını əks etdirən bir aynadır. Bu mənada, yas mərasimlərinin sakral və dünyəvi mahiyyətinə dair tarixi-kulturoloji araşdırmalar təsdiqləyir ki, ailə məişətinin məsuliyyətli və ciddi məsələlərindən biri dəfn və yas ilə bağlı adət-ənənələrdir.

Ta qədimdən üzü bəri dəfn və yasla bağlı formalaşan mərasimlər şəriət normaları qərarlaşmışdır ki, burada icra olunan qarşılıqlı yardım adəti də İslam dininin təsiri ilə daha da güclənmiş və yeni dəyərlər qazanmışdır. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, bütün tarixi dövrlərdə mərhumun dəfn və yas mərasimi qarşılıqlı yardım sayəsində baş tutmuşdur. Ölümle barışmayan, halsız, taqətsiz vəziyyətə düşən ev sahibi qohum-əqrəbanın, həmyerlilərin, dost-tanışın qayğısı ilə təsəlli tapır, yas məclisini başa çatdırırdı.

Antropogenez zonaya daxil olan ərazilərdə hələ Mustye dövründə kollektiv dəfnəmənin izləri aşkar olunmuşdur ki, bu da həmin dövrdə icma üzvlərinin bir-birinin qayğısına qalması fikrini deməyə əsas verir. Paleolit dövrü sakinlərinin mənəvi aləmini şərh edən akademik İ.H.Əliyev hesab edir ki, neandertal qəbirləri neandertalların kollektiv birliyini, onların sosial əlaqəni dərk etdiklərini və qarşılıqlı yardım institutunun yarandığını təsdiq edir. Deməli, hələ Paleolit dövründən başlayaraq dəfn adətləri qarşılıqlı yardıma əsaslanmışdır. Toylarda olduğu kimi, yas mərasimlərində də el-obanın ev sahibinə köməkliliyi üç istiqamətdə baş vermişdir: mənəvi, maddi və fiziki yardım.

Dəfn günü əksər bölgələrdə pul yığılmırdı, çünki bütün işlər – meyitin yuyulub qüsullanması, qəbrin qazılması, mollaının zəhməti, bir sözlə, hər şey təmənnasız olurdu. Ölümə yumaq üçün xüsusi adamlar – mürdəşirlər olsa da, bu iş savab əməl sayıldığından ən yaxın məhrəm qohumlar tərəfindən görülürdü. Dəfn günü yaxın adamların heç biri işə çıxmır, hamı bu işlə məşğul olurdu.

Qeyd edək ki, mərhum qəbiristanlığa yola salındıqdan sonra yaxın qonşuluqda yaşayan qadınlar ev-eşiyi yığırdılar, həyət-bacanı səliqə-sahmana salırdılar. Doğrudur, mərhum hələ xəstə ikən bu işlər görülürdü. Lakin gözlənilmədən rəhmətə gedən olarsa, ev sahibi bu mərasimə hazır olmaya da bilirdi. Ağsaqqalların bölgüsünə əsasən məzarlığa getməyərək evdə qalan kişilər çadır qurur, samovar qaynadır, yas məclisini təşkil edirdilər. Dəfndən qayıdan adamlara çay və halva verilir. Bu ərəfədə qonşu qadınlar mərhumun ailəsi üçün öz evlərində xörək hazırlayıb gətirirdilər. Yaxın qohumlar və qonşular üç gün ölü sahibinin evində heç nə yemir, onlar tərəfindən uzaq yoldan gələnlərə ehsan.

Azərbaycanının bəzi bölgələrinin yas mərasimlərində bəzi özünəməxsus adətlərin qalmasına baxmayaraq, ortaq adətlər daha çox üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanlıların da el adətinə görə, mərhumun üçünə qədər yas yerində ehsan verilməz və yemək bişirilməzdi, mərhumun yaxın qohumları öz evlərində yemək bişirib hüsr yerinə gətirər və uzaq yerlərdən hüsr yerinə gələnlərə ehsan yeməyi verirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda yas mərasimlərin ən ümumi cəhətlərindən biri bu idi ki, dəfn günündən başlamış mərhumun ilinə qədər davam edən yas mərasimi qarşılıqlı yardım sayəsində baş verirdi. El-obanın maddi və fiziki yardımını hüsr məclisinin layiqincə başa vurulması ilə nəticələnirdi. Mərhumun ailəsinə göstərilən mənəvi yardım bunlardan daha da üstün sayılırdı. “Dost dar gündə tanınar” zərbi-məsəli sübut edir ki, insanlar məhz çətin gündə, dar ayaqda ətrafdakıların onlara olan münasibətini aydınlaşdırır və bunu heç zaman unutmurdu.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi Müstəqil Azərbaycan
və “Əsrin müqaviləsi” Heydər Əliyev zəkasının təntənəsidir**

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan və sonradan beynəlxalq aləmdə “Əsrin müqaviləsi” adını qazanmış bu saziş respublikamızın müstəqillik sənəməsinə Heydər Əliyevin banisi olduğu neft strategiyasının təntənəsi kimi daxil olmuşdur. Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəlişi ilə SSRİ kimi bir imperiyanın tabeliyində olmasına baxmayaraq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ictimai –siyasi və iqtisadi həyatına yeni nəfəs, yeni ruh gətirdi. Ulu öndər sanki SSRİ tərkibində gələcək müstəqil Azərbaycanın iqtisadi modelini hazırlayırdı.

Şübhəsiz bu işlərin görülməsinə möhkəm və yenilməz iradə, böyük siyasi təcrübə, xalqına sonsuz sevgi, inam və onun xoşbəxt gələcəyinin təmin edilməsinə olan istək olmalıdır. Heydər Əliyevi sovet dövründə bir çox başqa milli liderlərdən fərqləndirən də məhz onun bu mühüm keyfiyyətləri idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və neft strategiyasının həyata keçirilməsindəki müstəsna xidmətləri nəinki hər bir azərbaycanlıya, “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşmasında Azərbaycana dəstək olmuş, dünya düzenini müəyyən edən böyük dövlətlərin başçalarına da yaxşı məlumdur. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilmədiyi bir vaxtda, ərazilərinin 20 faizi işğal olunmuş, siyasi və iqtisadi qeyri stabillik şəraitində olan bir ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə iri həcmli investisiya qoymaq həqiqətən də böyük şirkətlər tərəfindən risk tələb edirdi. Belə bir şəraitdə Heydər Əliyev bu müqaviləyə mane olmaq istəyən dövlətlərlə siyasi və iqtisadi maraqların uzlaşdırılması, möhkəm siyasi iradə, uzaqgörənlik və dərin məntiqi hesabına Xəzərin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının işlənməsini təmin edəcək “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına nail oldu.

Heydər Əliyevin məhz bu keyfiyyətləri sonralar-1993-cü ilin iyun hadisələrində Azərbaycanın itirilmək təhlükəsi qarşısında olan müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin qorunub saxlanılmasında da öz sözünü dedi və bəhrəsini verdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki Ramiz Mehdiyevin dediyi kimi “Heydər Əliyevin şəxsiyyətində Azərbaycan ziyalılarının yüz illərin bir neçə nəslə tərəfindən formalaşdırılmış milli ideallar sistemi ümumbəşəri dəyərlərlə ahəngdar şəkildə birləşmişdir. Özünün nadir siyasi istedadı sayəsində o, ümummilli dəyərlər və müqəddəs amallar haqqında təsəvvürləri milli dövlətçiliyin konkret fəlsəfi konsepsiyasında təcəssüm etdirməklə yanaşı, həm də bizim müasir Azərbaycan adlandırdığımız dövləti, onun bugünkü reallıqlarını və sabahkı günün etibarlı əsasını yarada bilmişdir.” (Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001. 276 səh.)

PEDAQOĞİKA VE PSİXOLOGİYA MULTİKULTURALİZM BÖLMESİ

Oruc Həsənli,
p.e.d., professor
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
oruc-hesenli@mail.ru

Uşağın sosializasiyasında məktəb psixoloqu və valideynin rolu

Uşaqla bağlı irad və məsləhətləri valideynlərə dostları, qohumları, müəllimlər, tanışlar vaxtaşırı verirlər. Həm də onlara bu işlə bağlı müraciət etmədikdə belə valideynlərə uşağın təlim-tərbiyəsi ilə bağlı tutulan iradların bir qismi məhz birbaşa onların özlərinin ünvanına deyilir. Bu ya nənə və baba, ya da müəllim tərəfindən birbaşa bildirilən aşağıdakı məzmununda iradlardır:

- Siz uşağınıza az diqqət yetirirsiniz, onunla məşğul olmursunuz.
- Siz ona çox güzəştə gedirsiniz.
- Siz övladınıza qarşı ifrat tələbkarsınız, bir qədər yumuşaq davranın və s.

Bəzən məktəb müəllimləri arasında belə bir söhbətin də şahidi olmaq mümkündür.

Siz uşağa nə söyləyirsiniz? Onun taleyi heç atasını maraqlandırmır. Onu yalnız öz işləri düşündürür.

Digər növ məsləhət və iradlar nənə və babadan gəlir: Sən uşağını düzgün tərbiyə etmirsən. Sən necə anasan ki, uşağın səni saymır. Uşaqla belə qəddar olma.

Mənim sözlərimi yadında saxla, böyüyəndə onun əziyyətini sən çəkəcəksən və s.

Qəribədir, bir tərəfdən cəmiyyət, müəllimlər, qohumlar valideyndən gənc ata və ya anadan hər şeyi bacarmasını, həll etməsini tələb edir, digər tərəfdən onun bu sahədə yararsız, bacarıqsız, biliksiz olduğunu göstərir.

Bütün bu deyilənlərin hamısı məktəb psixoloqunun valideynlə qarşılıqlı münasibətlərinə təsir edir, onda valideynə qarşı müəyyən yanaşma yaradır. Bu, pis valideyndir və ya Uşağın bütün problemlərinin baskarı valideyndir. Ola bilsin ki, psixoloq bu sözləri valideynin özünə demir, lakin manera, hərəkətlərlə, dolayı yolla ona bu fikirləri çatdırır. Bundan sonra hansı psixoloji məsləhətdən danışmaq olar? Valideyn hansı əsasla psixoloqa inanıb, ona öz problemlərini etibar etməlidir? Təbii ki, psixoloq valideynlərlə münasibətlərində qarşılıqlı inam və etimada əsalanmalıdır. Psixoloqu digərlərindən həm də bu keyfiyyət, xüsusiyyət fərqləndirməlidir.

Məktəb psixoloqlarının pis valideyn kimi qiymətləndirdikləri başlıca keyfiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Uşağa qarşı qəddardır. Vaxtaşırı fiziki cəzaya əl atır;
- Uşağı tənqid təhqir edir. Övladını yerli-yersiz, həm də kənar adamların yanında pisləyir. Həmişə uşağından narazıdır. Onun kiçik bir nöqsanını da bağışlamır, əksinə səhvin dərəcəsini şişirdir;
- Emosional soyuqluq var. Uşağa qarşı laqeyiddir. Onunla maraqlanmır, problemlərinin həllində yardımçı olmur;
- Laqeydlik göstərir. Uşağın nəyə ehtiyacı var: geyimi, qidalanması normaldır mı? Kiminlə yoldaşlıq edir, nə işlə məşğuldur və s. kimi problemlər valideyni maraqlandırmır. Bütün tapşırıqlarının qeyd-şərtsiz, müzakirəsiz yerinə yetirilməsini tələb edir. Uşağın maraq, meyl, istəkləri qətiyyənlə nəzərə alınmır, ona canlı insan kimi yox, sadəcə obyekt kimi baxılır;
- Hədsiz qəyyumluq edir. Uşağın bütün problem və qayğılarını özü çəkir. Bir an olsun belə gözdən qoymur. Daim hesab edir ki, yoldaşların onu aldadır. Uşağın bütün problemləri ilə maraqlanır, onun yerinə bütün işləri özü həll etməyə çalışır;
- Qeyri- sabit münasibət özünü göstərir. Uşağa qarşı, onun rəftar və davranışa qarşı tez-tez münasibət və mövqeyi dəyişir. Gah əzizləyir, gah da ifrat tələbkar olur. Uşağa münasibət valideynin əhvalından aslı olur;

- Öz problemlərini, əsəbilyini uşağın hesabına həll edir. İşdə əsəbləşirsə, uşaq günahkardır və s.

Əlbəttə, bu göstərilən kefiyyətləri o qədər də xoşa gələn deyil.

Lakin valideyn də canlı insandır. Təbii ki, səhvlər edə bilər və edir də. Eyni zamanda psixoloq özü də tam şablonlarla yaşayan, emosiyadan uzaq şəxs deyil. Onun özü də övladlarına qarşı bu səpgili səhvləri buraxa bilər. Bəs, vəziyyətdən necə çıxmalı? Səmimi olmalı. Uşağa qarşı sevgi hissini özündə tərbiyə etməli. Uşaq biləndə ki, ona qarşı səmimilik, sevgi var, insanın, böyüklərin səhvini, qəzəbini düşüb, bağışlamağı bacarır.

Psixoloqun diqqət yetirməli olduğu cəhətlərdən biri də şagirdi inandırmaqdan ibarətdir ki, bütün rəftar və davranışına görə onun özü məsuliyyət daşıyır. Bütün məsuliyyəti valideynin üzərinə atdıqda uşaqda uşaqda elə rəy yaranır ki, onun heç bir məsuliyyəti yoxdur, hər şey üçün böyüklər cavabdehdir. Çünki bunu böyüklər özləri belə deyir.

Problemin digər bir cəhəti isə xüsusilə tərbiyə ilə bağlı məsələlərdə məsuliyyətin kiminsə üzərinə qoyulması ilə bağlıdır. Uşağın tərbiyəsində hansısa bir problem olduqda isə günahkarlar axtarılır. Günahkar isə valideyn, şagird müəllim, nənə, baba və s. ola bilər. Bu halda gigərləri özünü kənara çəkir və təxminən belə bir situasiya yaranır: Mən günahkar deyiləm.

Bəlkə də başqa peşə sahiblərini, ümumiyyətlə, başa düşmək olar, amma psixoloqun vəzifəsi günahkar axtarmaq yox, problemin həllini tapmaqdır. Ona görə də psixoloqun günahkar axtarması mənasızdır.

Psixoloqun valideyni, şagirdi, müəllimi başa düşməsi heç də onların istəklərini və arzularını söyləməsi yox, problemin mahiyyətini dərk etməsi və qarşısındakına anlatması mənasında qəbul edilməlidir.

Məsməxanım Qaziyeva,
f.e.d., professor
Azərbaycan Dillər Universiteti
novruzovaseadet@mail.ru

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin dilə təsiri

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra daha da inkişaf etmişdir. Bir çox ölkələrlə hərtərəfli əlaqələr qurulmuş və hələ də qurulmaqdadır. Mədəniyyət sahəsində də illərdən bəri formalaşmış əlaqələr daha da inkişaf etdirilir və genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz global mədəni sferaya inteqrasiya etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də Azərbaycanda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

"Mədəniyyət nədir?" sualına indiyə kimi müxtəlif şəkildə izahlar verilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar XIX əsrdə bir neçə antropoloq tərəfindən atılmışdır: Adolf Bastian (alman), Edvard Teylor (ingilis), Frans Boas (amerikalı) və s. Məsələn: E.Teylor (1897-ci ildə) "mədəniyyət" anlayışını birbaşa insan fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək belə bir tərif verirdi: "Mədəniyyət və ya sivilizasiya geniş-etnoqrafik mənada götürüldükdə, bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, adət-ənənə və cəmiyyətin bir üzvü kimi insanın əldə etdiyi hər hansı digər bacarıq və verdişlərindən ibarət bir tamlıqdır."

Bildiyimiz kimi, mədəniyyət dəyişən, təkmilləşən tarixi kateqoriyadır. Buna görə mədəniyyət də başqa ictimai hadisələr kimi inkişaf edir, şaxələnir, yeni-yeni keyfiyyətlər qazanır. Mədəniyyətin inkişafı üçün insan fəaliyyəti əsas vasitədir.

Dilçilik sahəsində mədəniyyət və dil arasında əlaqələr əsasən XX əsrdən başlayaraq tədqiq edilməyə başlanılıb. Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün 3 əsas sualı cavablandırmağa çalışaq:

- 1) Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edilə bilərmi?
- 2) Bəs mədəniyyət necə, dilin tərkib hissəsidirmi?
- 3) Əgər mədəniyyət və dil bir-birinin tərkib elementini təşkil edirsə, onlar arasında nə kimi əlaqələr var? Biri digərinə təsir edirmi?

Birinci sual belə bir cavabla izah olunur ki, dil özü yalnız insan müəyyən qədər özünü dərk edəndən sonra yarana bilər. Dil işarələr sistemidir, bu isə birbaşa mədəniyyətin predmetidir. Bu işarələr sistemini yalnız mədəni baxımdan inkişaf etmiş insan dərk edib tətbiq

edə bilər. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dil birbaşa olaraq mədəniyyətin tərkib hissəsi deyil, burada insan faktoru var.

İkinci suala aydınlıq gətirən cavab ondan ibarətdir ki, mədəniyyət haqqında dilçilərin qəbul etdiyi əsas fikir onun tam şəkildə dildə əks olunmasıdır. Heç də təəccüblü deyil ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti dili hətta mədəniyyətin güzgüsü adlandırırlar.

Həmçinin hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olsa da, digər dünya dillərilə də daim kontaktdadır. Dillər arasında əlaqələrin olması dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir.

Üçüncü sual dil və mədəniyyət arasında əlaqələri araşdırmaqda kömək edir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir. Dil tək-cə insanın mədəniyyətini əks etdirmir, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən nəsillərə ötürməkdir.

Həmçinin hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olsa da, digər dünya dillərilə daim kontaktdadır. Dillər arasında əlaqələrin olması dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir. Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Məhz buna görə, dil mədəniyyətin güzgüsüdür. "Yer üzündə dünya xalqları bir birilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olduğuna görə onların dilləri də qarşılıqlı şəkildə bir birinə təsir göstərir və bir birini zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesini xalqın tarixi və inkişafı ilə vəhdət təşkil edir". (Qurban I) Dilçilərin əksəriyyəti dünyada kontaklaşmayan dilin olmadığı fikrindədirlər. Görkəmli rus dilçisi Boduen de Kurtene öz məqaləsində bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, "Dillərin bir birilə qaynayıb qarışması məsələsinə baxsaq, razılaşmalı olacağıq ki, saf və digər dillərə qarışmayan dil yoxdur və ola da bilməz." (Boduen) Dillərin bu şəkildə kontaklaşmasının əsas səbəbi kimi mədəniyyətlərarası əlaqəni və digər mədəniyyətli insanlar ilə ünsiyyətə olan tələbatı göstərmək olar. E. Sepir bununla bağlı yazırdı: "Ünsiyyətə olan tələbat, hər hansı bir dildə danışanların qonşu və ya mədəniyyət baxımından dominant dillər ilə vasitəsiz və ya vasitəli kontaktına səbəb olur... İzolyasiya edilmiş hər hansı bir dil və ya dialekt göstərmək çətin olardı." (Sepir) Mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Əgər əvvəlki dövrlərdə fars və ərəb dillərindən tərcümələr Şərqi dilləri və mədəniyyəti ilə əlaqələrimizi sıxlaşdırmış və nəticədə dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdusa, XIX əsrdən başlayaraq bölgədə rus dilinin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar rus dilindən edilən tərcümələr artmışdır. Müxtəlif sənədlər, həmçinin rus klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilməklə həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, həm də müxtəlif üslubları inkişaf etdirərək cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur.

Təzəgül Qasımova,
f.ü.f.d. dosent
AMEA Fəlsəfə İnstitutu,
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tezegulgasmova@mail.ru

Milli inkişaf modeli: təcrübə və strateji hədəflər

"Əgər biz vaxtilə regionların inkişafına böyük diqqət göstərməsəydik, çox güman ki, iqtisadiyyatımız bu gün birtərəfli iqtisadiyyat kimi özünü göstərə bilərdi. Bizim məqsədimiz isə ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatımız çoxşaxəli olsun. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına böyük diqqət göstərilir".

İlham Əliyev

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və kompleks institusional islahatların həyata keçirilməsi, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə uyğun təsərrüfat sisteminin yaradılması və digər köklü dəyişikliklər obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Yüksək inkişaf və tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymuş müstəqil Azərbaycan bu tarixi mərhələyə qısa zaman kəsiyində və asan yolla çatmayıb. Respublikanın qazandığı sosial-siyasi və iqtisadi uğurlara və bu sahədə əldə olunan artım tempərinə yerli resursların səmərəli istifadəsi və sosial ədalət prinsiplərinə uyğun bərabər bölüşdürülməsi, xüsusən də düşünülmüş mükəmməl iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi yolu ilə nail olunubdur. Suverenliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dinamik tempərlə iqtisadi-siyasi tərəqqisini özündə ehtiva edən ölkənin inkişaf strategiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsi məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra mümkün olmuşdur.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirmi beşinci ildönümü haqqında” Sərəncamda ifadə olunan bir fikri əldə olunan nəticələrə ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzər salmaq baxımından diqqəti cəlb edir: “Keçid dövrünü başa vuran respublikamız bu gün özünün uzunmüddətli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyən edən bir ölkədir. Azərbaycan dünya miqyasında iqtisadi artım sürətinə görə ön sıralarda gedərək islahatçı ölkə kimi tanınır. Respublikamızda neft və qeyri-neft sektorunun yüksəlişi, çoxşaxəli iqtisadiyyatın ahəngdar inkişafı təmin olunmuşdur. Ümumi daxili məhsul, büdcə və valyuta ehtiyatları ildən-ilə artmaqdadır. Güclü sahibkarlar sinfi və orta təbəqə yaranır. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi təmin olunmuşdur. Yeni infrastruktur formalaşır, beynəlxalq aeroportlar istismara verilir, minlərlə kilometr yol və müasir körpülər salınır. Mühüm sosial əhəmiyyətə malik olan irimiqyaslı strateji layihələr gerçəkləşdirilir”.

Bu gün inkişafın Azərbaycan modelinin əsasını və uğurla həyata keçirilməsini şərtləndirən əsas cəhət ölkədəki sabitlik və dinamik inkişafdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin göstərdiyi kimi: “Sabitlik, dinclik olmayan yerdə hər hansı inkişafdan, o cümlədən də iqtisadiyyatın inkişafından söhbət gedə bilməz”. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən təmin olunmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da möhkəmləndirilən ictimai-siyasi sabitlik, milli həmrəylik müasir inkişafın əsas platforması rolunda çıxış edir. Bu mənada ölkədə ictimai-siyasi sabitlik Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin tərkib hissəsinə daxildir.

Inkişafın Azərbaycan modeli ölkənin kompleks və hərtərəfli inkişafı deməkdir. Yəni tək cəhət iqtisadi inkişaf deyil, neft deyil. Birinci bu sahənin gəlirlərinin verdiyi imkanlardan yararlanırıq, ikincisi iqtisadi inkişafa paralel olaraq insanların sosial-rifahını yaxşılaşdırırıq, təhsilimizi inkişaf etdirir və neft kapitalını “insan kapitalına” çeviririk, beləliklə bu model insan inkişafına xidmət edir. Həmçinin iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə infrastrukturunu müasirləşdiririk, səhiyyəni inkişaf etdirməklə tibbi xidmətin səviyyəsini yüksəldirik, yeni idman qurğuları inşa etməklə insanların sağlam həyat tərzini təmin edirik.

Inkişafın Azərbaycan modelinin mühüm xüsusiyyətləri arasında regional inkişafın sürətləndirilməsi xətti xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu mənada 2004-cü ildən respublikamızda həyata keçirilən regional-sosial, iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramları bu modelin bariz təcəssümüdür. Bunun sayəsində regionlarda iqtisadiyyatın strukturundakı qeyri-tarazlıq tədricən aradan qaldırılır, bölgələrin iqtisadi fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə artır, ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafında regionların xüsusi çəkisi nəzərə çarpan dərəcədə yüksəlir, əhəlinin sağlam, yüksək əhval-ruhiyyəsi formalaşır.

Bu gün Azərbaycanda bu modelin inkişafı respublikamızda insan kapitalının inkişafı, yoxsulluğun tamamilə aradan qaldırılması, sosial infrastrukturun daim yeniləşməsi əhəlinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsi ilə müşayiət olunur.

Ənvər İmanov,
p.ü.f.d., dosent
ADPU
anver52@mail.ru

Şimali Azərbaycanın cənub bölgəsində İslamaqədərki bəzi ayin-inanclar haqqında

Azərbaycan ərazisi özünün təbii iqlim xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlifdir. Bu ərazi yarımşəhra, göl, qarla örtülmüş dağ zirvələri və vadilərlə zəngindir. Bunlarla yanaşı ərazinin flora və faunası da rəngarəngdir.

Azərbaycan ərazisində dünyada məlum olan 800 palçıq vulkanının 344-ü 16 min km² ərazidə səpələnmişdir. Palçıq vulkanlarının müalicəvi və iqtisadi əhəmiyyəti burada yaşayan insanlara tarixən bəlli olub. Erkən orta əsrləri işıqlandıran tarixi mənbələrdə Abşeron yarımadasında, Bakı şəhəri və Xəzər dənizi ətrafında gecə-gündüz yanan torpaqların olduğu, hətta suyun səthinin yandığı bildirilir. Bu yanan abidələrdən Bakının Suraxanı qəsəbəsində Ateşgah, Məhəmmədi kəndində Yanardağ hazırda mövcud olan obyektlərdir. Ölkənin cənubunda-Astaranın Ərçivan kəndindəki Yanan bulaq bu gün də turistləri özünə cəlb etməkdədir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi mühitində, flora və faunasında mövcud olan, dövrü-zamanına görə fəvqəlbəşər təsir gücünə malik hesab edilən nə varsa bəzi ayin-inancların yaranmasında və xalqın yaşam tərzinin, adət-ənənələrinin formalaşmasında mühüm bir rol oynamışdır.

Ağacdan meyvə yeyən, bulaqdan su içən insan yanan oda əvvəl qorxu, sonar isə ümidlə baxıb, Yerdən qaynayıb çıxan palçıqın təkrarlanan təsadüflər nəticəsində müalicə hikmətini kəşf edərək möcüzəli hadisələr sırasına daxil edib. Yer üzünü mənimsədikcə ondan asılı olmayaraq baş verənləri, hadisələrin təkrarlanma ardıcılığından irəli gələnəri ayıraraq ona həyatının təşkilində yardımçı olacağına yavaş-yavaş inanmağa başlayıb. Təbiət hadisəsinə, təbii-coğrafi, tarixi obyektə hansısa formada yanaşılmasından, ayin elementlərinin icrasından sonar uğura çatacağına özünü inandırıb. Beləliklə inanclar, onların davamında ənənəyə şevrilən adətlər (adət-ənənələr) formalaşmağa başlayıb. Ayin-inancların min illər boyu xalqların həyat tərzində zaman-zaman möhkəmlənməsində, adət-ənənəyə çevrilməsində insanların elmi biliklərinin yetərincə olmaması mühüm amillərdəndir.

İslamaqədərki Azərbaycan xalqlarının mənsub olduğu miras çox böyük elmi dəyər təşkil etsə də hələlik lazımi səviyyədə təhlil edilib öyrənilməmişdir. Adət-ənənələrində yaşayan mədəniyyətimiz xalqın təbiət və cəmiyyətə münasibət məsələlərini özündə ehtiva edir.

XXI əsrin ilk onilliyinə qədər gəlib çıxmış qədim dini inanc adət-ənənələr yeni dünyada mənəviyyatla yanaşı yaşamaqla onunla qovuşaraq dəyişir.

Müəyyən inanclarda mahiyyətə elmə söykənən çalarlar olsa da yaxın zamanlaradək bu barədə insanların əsas kütləsi xəbərsiz olduğundan mövhumatçı işbazlar həmin adət-ənənələrdən öz mənafeləri üçün məharətlə istifadə ediblər.

Haqqında bəhs etdiyimiz adət-ənənələr digər türk xalqlarının adət-ənənələri ilə müştərəklik təşkil edir ki, bu da Sibir, Yakut, Altay və s. yerlərdə yaşayan türk xalqlarının əcdad ayinlərinin vahid kökdən qaynaqlandığını sübut edir (prof. Nizami Tağısoy).

Adət-ənənələr tarixən xalqın formalaşdırdığı mədəniyyətdir (siyasət e.ü.f.d. Elşən Nəsimov), çünki vərdişlər, rituallar yaradıcılığın və quruculuğun tərkib hissələridir.

Xalq adət-ənənələrin inancların təhlili keçmişin tarixi gerçəkliyinin xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa şərait yaradır.

Mətanət Fərzəliyeva,
f.ü.f.d. dosent,
mfarzaliyeva@mail.ru
Seymur Süleymanov r.ü.f.d., dosent
seymursuleymanov71@mail.ru
ADPU Ağcabədi filialı

Müəllim hazırlığında innovativ yanaşmalar

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımadığını; dəfələrlə öz çıxışlarında bildirib. Onun üçün məktəb elə bir orqanizmdir ki, burada hamı-şagird də, müəllim də daim inkişafdadır. Təhsilin inkişafı hər bir cəmiyyətin tələyüklü məsələsidir. Cəmiyyətin varlığı-bu gün, sabahı təhsildən çox asılıdır.

“Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” müasir informasiya texnologiyalarının Azərbaycanda tətbiqi sahəsində strateji vəzifələri müəyyənləşdirmişdir.

İlk dəfə olaraq məhz bu sənəddə dövlətin innovasiya inkişafında elmin rolu önə çəkilmiş, elmtutumlu yeni texnologiyaların inkişafı məsələsi zəruri tələb kimi əksini tapmışdır.

Müasir dünyada rəqabətə tab gətirmək üçün ilk növbədə təhsilə, zəngin biliklərə, informasiya texnologiyalarına, innovasiya iqtisadiyyatına arxalanmaq lazımdır.

2011-2021-ci illərdə "Azərbaycan təhsilinin inkişafı Milli Strategiya"nın hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının başlıca məqsədi müasir və innovativ təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açmaqla, onun iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilməsini təmin etməkdir. Milli strategiya, inkişafın innovasiya mərhələsinə keçilməsini rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını və inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsini başlıca olaraq insan kapitalı ilə bağlı bir çox məsələlərin öz həllini tapmasını, o cümlədən təhsilin dünya standartlarına cavab verməsini tələb edir.

Innovasiya bir pedaqoji fəaliyyət olaraq təhsilə yenilik gətirir, təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Pedaqogikada innovasiya iki yanaşmadan ibarət olub, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi, pedaqoji ustalıq və şəxsi yenilik kimi araşdırılır.

Müasir pedaqoji təhsilin məqsədi informasiya cəmiyyətinin, innovasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni formatlı müəllim kadrları hazırlamaqdır.

Xüsusilə, son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Milli Məclis tərəfindən "Təhsil haqqında" yeni qanunun qəbul edilməsi, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təhsilin informasiyalaşdırılması, ali təhsildə islahatlar haqqında dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, Boloniya sisteminə qoşulmaq və s. universitetlərdə təhsilin müasir standartlara cavab verəcək səviyyədə qurulması üçün bir stimül olmuşdur.

Odur ki, dərslərdə diskussiyalar, debatlar, qruplarda iş, kütləvi informasiya vasitələri və mənbələrlə iş və s. forma, metod və vasitələrdən istifadə pedaqoji-psixoloji təlabat və zərurətə çevrilir.

Müasir dərslərin əsas cəhətlərindən biri şagirdlərin fəallığıdır ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlara əsasən iş forması müəyyən edilir: cütlərlə, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir.

Pedaqoji prosesdə müəllimin rolu dəyişir, o, daha çox bələdçi (fasilitator) rolunu oynayır, fəal-interaktiv təlimə üstünlük verir, əyani vəsaitlərdən geniş istifadə etməyə çalışır, dərslərini daha maraqlı qurur. Bu səbəbdən də şagirdlərin təlimə marağı artır, təlim materialları daha yaxşı mənimsənilir, məktəbin səmərəli idarə edilməsi asanlaşır, nəticədə təhsilin keyfiyyəti yüksəlir. Şagirdlərin irəliləyişləri, əldə etdiyi nailiyyətləri müəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Afiq Əliyev,
p.ü.f.d, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afiq1958@gmail.com

Gənc nəslin sosial-mənəvi inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyev dəyərlərindən istifadə

Müasir dövrdə hər bir xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək ilk növbədə dövlətin üzərinə düşür. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan xalqı qədim tarixə və mədəniyyətə malik bir xalq kimi artıq bütün dünyada tanınmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev mötəbər çıxış və nitqlərində, tarixi Bəyanatlarında dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf sosial-mənəvi ruhda inkişaf etdirməyin dövlətimiz, xalqımız qarşısında ən zəruri, həlli qaçılmaz vəzifələr olduğunu söyləmişdir: "Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir".

Yaşadığımız cəmiyyətin dünyanın digər ölkələri arasında sivil və tolerant bir cəmiyyət kimi tanınmasında əxlaqi-mənəvi dəyərlərin formalaşmasının, ona hörmət və qayğı ilə yanaşılmasının əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır. Bu mühüm vəzifənin səmərəli şəkildə layiqincə yerinə yetirilməsi üçün Ümummilli lider Heydər Əliyevin konseptual xarakterli irsindən

daim bəhrələnmək, faydalanmaq və istiqamət götürmək hər bir kəsin qarşısına proqram xarakterli tələblər qoyur.

Gənc nəslin sosial-mənəvi inkişafı ümumi inkişaf prosesinin əsas tərkib hissəsidir. Ümumilikdə cəmiyyətin mənəvi inkişafını, gələcək tərəqqisini gənc nəslin sosial inkişafında, mükəmməl təhsil almasında görən Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi bir çox cəhətdən indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılı olacaqdır. Əlbəttə, bu da təhsil sistemimizin qabaqcıl dünya dövlətlərinin təhsil sistemine inteqrasiyası, təhsilin modernləşdirilməsi yolu ilə həyata keçə bilər. Müstəqil dövlətimizi möhkəmləndirmək üçün müasir gəncliyə elmi-texniki biliklər vermək, praktik vərdişlər mənimsətmək bacarıqları ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərə malik olmaq, milli xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmaq kimi hislər də aşılamaq lazımdır... Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir, tariximizi, dilimizi, milli ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Bu gün mənəvi tərbiyə, bəlkə də, keçmiş illərdən daha çox lazımdır”.

Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı özünəməxsus bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur. Qədim tarixi köklərə malik Azərbaycan xalqı əsrlər boyu özünə məxsus olan maddi və mənəvi xəzinəsini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricilərindən olan sosial-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalq milli mənəvi dəyərlər sistemində malikdir. Bu milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, milli xüsusiyyətlərimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir.

Əsrlər boyu zəhmətkeş xalq tərbiyə sahəsində bir sıra adət-ənənələr, mental qayda-qanunlar yaratmışdır. Heç bir yerə yazılmamış olan xalq adət və ənənələrinin, qayda-qanunların əhatə dairəsi olduqca geniş olub, insanın özünə, başqalarına, vətənə, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətinə, bununla yanaşı, təlim-tərbiyənin mahiyyətinə, məzmununa, məqsədinə, forma və üsullarına aiddir. Bütün bu məsələlər barəsində zəhmətkeş insanların ifadə etdiyi dəyərli fikirlər tarix boyu maarifpərvər və yaradıcı şəxslərin inkişaf edib formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Adət-ənənələr əsasında dayanan sosial-mənəvi dəyərlər xalqın ülvə hissələrinin parlaq ifadəsidir. Bəşəriyyətin yüz illər boyu əldə etdiyi, zənginləşdirdiyi və gələcək nəsillərə ötürdüyü sosial-mənəvi dəyərlər şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, insanın sosial-mənəvi mühitdə mövqeyi, intellektual səviyyəsi, daxili aləmi, həyat tərzi, mentaliteti onun şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir.

Müasir dövrdə Şərq xalqlarının, o cümlədən İslam dünyasının tarixən yaratdığı adət-ənənələrin, milli-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Milli-mənəvi tərbiyənin imkanları dedikdə, buraya şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən dəyərlər şamil edilir. Milli-mənəvi tərbiyə pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılması və təşkilini nəzərdə tutur. O, şəxsiyyətdə praktik bacarıqlar, sosial və mənəvi münasibətlər formalaşdırır.

Sosial-mənəvi dəyərlər ictimai həyata və onun bütün təzahürlərinə qida verən tükənməz, canlı bir mənbədir. Müdriklik, gözəllik, insan mükəmməlliyi, bir sözlə, cəmiyyətin yüksək idealları məhz bu mənbədən təşəkkül tapmışdır. Cəmiyyətimizin riayət etdiyi və hal-hazırda əsas götürdüyü başlıca əxlaqi prinsiplər də öz başlanğıcını bu mənbədən götürmüşdür.

Ümummilli lider Heydər Əliyev gənclərimizin sosial-mənəvi inkişafının qayğısına qalaraq onların milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə edilməsini vacib hesab edirdi. O, insanın mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verərək deyirdi ki, insanın çoxlu pulu, malı, dövləti ola bilər. Amma onun mənəviyyatı yoxdursa, onların da heç bir dəyəri, qiyməti yoxdur. Mənəvi, əxlaqi dəyərlər sırasında və mənəvi tərbiyə prosesində ana dilinin böyük əhəmiyyəti Heydər Əliyevin nəzəri irsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Öz ədəbiyyatını, ana dilini yaxşı bilməyən gənc mənəvi cəhətdən tam zəngin ola bilməz. Ona görə də bir nömrəli vəzifə ondan ibarətdir ki, gənc nəsil öz xalqının milli mənəvi dəyərlərini, keçmiş nəsillərin ideya-mənəvi irsini dərinləndirən dərk etsin və onlardan sərbəst istifadə edə bilsin.

Heydər Əliyev irsində Azərbaycan xalqının tarixi şəxsiyyətlərinə diqqət, onların həyatını, fəaliyyətini dərinləndirən öyrənmək məsələsi önəmli yer tutur ki, gənclərin sosial-mənəvi inkişafında

bu nümunələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar o, Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumundakı nitqində demişdir: “Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil eləyən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır...”

Xalqların sosial-mənəvi həyatında, onların milli şüurunun formalaşmasında tarixən yaranmış əxlaqi-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Çünki, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirən dil, din və adət-ənənə onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir göstərən amillərdəndir. Ölkəmizdə xalqımızın əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vətəndaşların milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Məmməd Muradov,
r.ü.f.d., dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammad_2011@mail.ru

Məktəb informatika tədrisində yeni qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin irəliləyişlərinin və ya geriləmələrinin izlənməsi, nəticələrə əsasən təlim prosesində qərarların qəbul edilməsi və bu nəticələr barədə valideynlərə informasiya verilməsini əhatə edir. Yeni , qiymətləndirmə şagirdin bilikləri, onun bu biliklərə yiyələnmə qabiliyyəti, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarığı haqqında məlumatların toplanması və təhlili prosesidir. Qəbul edilmiş standartlara uyğun bilik və bacarıqlara nail olmaq üçün hər bir şagirdin fəaliyyəti fasiləsiz stimullaşdırılmalı, onların daha yüksək səviyyəli standartları mənimsəməsi üçün zəruri şərait yaradılmalıdır. Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi, eləcə də kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklər də müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- Şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- Şagird fəaliyyətinin (irəliləmə və ya geriləmə) monitorinqi;
- Təlim prosesində qərarların qəbulu;
- Kurikulumun qiymətləndirilməsi.

Məzmun standartlarının mənimsənilməsi istiqamətində əsasən diaqnostik, formativ, summativ qiymətləndirmə növlərindən istifadə olunur. Bütün növ qiymətləndirmələrinin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- Məqsədə uyğunluq;
- Nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- Toplanmış məlumatların keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması;
- Qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşdırma və əməkdaşlıq;
- Təlim fəaliyyətində qiymətləndirilmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.

Yeni qiymətləndirmədə:

- əsas məqsəd tədris və təlim keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır;
- davamedici prosesdir;
- bilik , bacarıq, vərdiş, davranış, habelə proses qiymətləndirilir;
- dərslər zamanı interaktiv prosesdir;
- qiymətləndirmə metodları genişdir;
- öyrənlərə təkmilləşmək yollarını da göstərir;
- faydalı əks-əlaqəni təmin edir;
- özünü qiymətləndirmə üçün böyük imkanlar açır.

Yeni qiymətləndirmədə yalnız şagird nailiyyətləri yox, həmçinin şagirdin fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin səmərəli siyasət modeli kimi

Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər dövlət tərəfindən tənzimlənmədikdə və yaxud düzgün tənzimlənmədikdə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində ciddi problemlərə, hətta münaqişələrə səbəb olur. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi hər bir çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyət mədəniyyət müxtəlifliyinə fərqli şəkildə reaksiya göstərir. Bu reaksiya heç də həmişə multikulturalizm ideyaları ilə üst-üstə düşmür. Cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyə reaksiyasının fərqli variantlarını göstərmək olar.

Multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsindən əvvəl etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən dövlətlər bu müxtəliflikləri əsasən iki siyasət modeli vasitəsilə tənzimləməyə çalışırdı: assimilyasiya və ya izolyasiya (təcridolma). Assimilyasiya siyasəti milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərini titular etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur. İzolyasiya siyasəti isə milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərinin titular etnosun (əhalinin çoxluğunu təşkil edən etnos) etnik-mədəni dəyərləri ilə hər hansı bir əlaqəsinin qarşısını almaqla milli azlıqların cəmiyyətə inteqrasiya olmalarına imkan vermir. İzolyasiyasıyasəti 2 formada özünü büruzə verir: 1. O, milli azlıqların ölkəyə daxil olub orada məskunlaşmasına mane olur. 2. Cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış müəyyən qrup adamların assimilyasına mane olmaq məqsədilə onları təcrid edir. İkinci halda bu siyasət aparteid adlanır.

Tarixi hadisələrin gedişatı hər iki siyasət modelinin səmərəsizliyini göstərdi. Belə ki, müasir ictimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynadığı bir dövrdə assimilyasiya siyasətinin düzgün olmadığı kimi, qloballaşma, mədəniyyətlərin qovuşduğu bir şəraitdə izolyasiya siyasətinin də yanlış olduğu müəyyən olundu. Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönəlmiş assimilyasiya və izolyasiya siyasətlərinin iflasa uğraması multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur.

Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə bağlı dövlətin üzləşdiyi problemlərin həll edilməsinin mümkün siyasət modellərindən biri multikulturalizmdir. Bir siyasət modeli kimi multikulturalizm XX əsrin 60-70-ci illərində əvvəlcə Kanadada, sonra isə Avropanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində meydana gəlmişdir.

Multikulturalizm müəyyən cəmiyyət daxilində birləşmiş etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və inkişafına yönələn bir siyasətdir. Multikulturalizm etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasət kimi assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını almaqla, bu dəyərləri qorumaqla yanaşı, izolyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərləri ilə titular etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir etmələri üçün lazımi şərait yaradır və milli azlıqların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları üçün əlverişli şərait yaradır.

Multikulturalizmin müxtəlif ölkələrdə fərqli təzahürü həmin ölkələrin demokratik durumundan, ənənəsindən, milli mentalitetindən asılıdır. Multikulturalizm mədəni universallaşma, unifikasiya proseslərində gətirmək üçün yeridilən siyasətdir. Məhz bu siyasət sayəsində mədəni müxtəlifliyin bütün fenomenləri – dil, din, adət-ənənə, sənət və s. qorunur, ona qayğı göstərilir ki, nəticədə bəşər mədəniyyətində ahəngdarlıq yaradılır.

Multikulturalizmin yumşaq və sərt variantları cəmiyyətə təsir dərəcələri ilə fərqlənirlər. Onların hər ikisi öz kökləri ilə liberal siyasi nəzəriyyədən bəhrələnmişlər. Sərt multikulturalizm müasir, yumşaq multikulturalizm klassik liberal ideyaları əks etdirir.

Multikulturalizm siyasi ideologiya və sosial-mədəni praktika kimi millidövlət üçün ümumi olan siyasi, sosial və hüquqi məkanı dəstəkləyən ideyakimi qəbul olunur. Başlıca məqsəd çeşidli

mədəni, etnik və dinorientasiyalara malik olan insanların, birlik və qrupların, fərdlərin birgəyaşayışını və inteqrasiyasını təşkil etməkdir.

Bəzi tədqiqatçılar Qərbsayağı multikulturalizmi tənqid edərək Qərb dəyərlərinə əsaslanan multikulturalizmin universal model kimi təqdim olunduğunu göstərilər. Eyni zamanda Qərbdə tanınmış siyasi liderlər və mütəxəssislər multikulturalizmin suqata uğradığını iddia etməklə bu siyasətdən imtina edirlər. Lakin Qərb təcrübəsinin uğursuzluğu multikulturalizmin tənəzzülü və ya süqutu demək deyil. Fərqli sivilizasiya və mədəniyyətdaşıyıcılarının eyni məkanda yanaşı yaşaması və qarşılıqlı zənginləşməsinə həyat təzi kimi qəbul etmək bəşəriyyətin nicat yoludur. Multikulturalizmin "Azərbaycan modeli" də sübut edir ki, fərqli xalqların və dinlərin təmsilçiləri öz identikliklərini qorumaqla və digərlərinə hörmətlə yanaşmaqla inkişaf etmək iqtidarındadırlar.

Sahil Cəfərov,
p.ü.f.d., baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
ceferovs998@gmail.com

Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasında pedaqoji prosesin imkanları

Bu gün cəmiyyəti düşündürən problemlərdən biri də müasir dövrün dinamikasına uyğun şəxsiyyətin yetişdirilməsi məsələsidir. Problemin həlli yollarının tapılması vəzifəsi pedaqoqların, psixoloqların və valideynlərin üzərinə düşür.

Bildiyimiz kimi, uşaqların sosiallaşmasında əsas və sistemli rolu məktəb-təlim fəaliyyəti yerinə yetirir. Bu baxımdan böyüyən nəslin sosiallaşmasında işin ağırlıq dərəcəsi məhz məktəbin üzərinə düşür. Təlim fəaliyyəti həm uşağın psixoloji və həm də sosial inkişafını təmin etmək üçün geniş imkanlara malikdir. Müasir təlim metodlarının və kurikulum sisteminin tətbiqinin real imkanları daxilində şagirdlər qrup və kollektiv daxilində təlim fəaliyyətini davamlı və sistemli formaya keçirə bilirlər. Bu mənada keçirilən mühazirələr, diskussiyalar, esse, təqdimat və əqli həmlələr şagirdin intellektini artırmaqla yanaşı onun qarşılıqlı münasibətlər sistemində iştirakını təmin edə bilər. Belə ki, bu proseslərdə ictimai dəyərlərin qazanılması prosesi baş verdikcə şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması reallaşır. Elmi prizmadan təhlil etdikdə şagirdin təlim fəaliyyəti onun sosiallaşmasının şərtlənməsinin əsas vasitəsinə çevrilir. Şagirdin sosiallaşmasının dinamikası şagird-şagird, müəllim-şagird münasibətlərinin ümumi gedişində optimal səviyyəyə yüksəlir. Çünki, bu prosesdə müəllim istiqamətverici tərəf kimi çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə cəmiyyətin sosial çağırışlarına uyğun vətəndaş yetişdirmək məqsədimiz varsa, deməli, dinamik düşüncə tərzinə, qarşılıqlı münasibətlər sistemində fəal iştirakçıya çevrilən şəxsiyyət modelini yaratmağa çalışmalıyıq. Bu modelin nəzəri konsepsiyası tədqiqatçılar tərəfindən hazırlansa da, səmərə və fayda praktik fəaliyyətdə aşkara çıxır. Bu baxımdan şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasına istiqamətlənmiş pedaqoji və psixoloji imkanlar məhz pedaqoji proses zamanı araşdırılmalı, axtarılmalı və tətbiq olunmalıdır. Təlim işi elə bir formada sitemləşdirilməlidir ki, bu prosesdə şagird bütün psixoloji imkanlarını hərəkətə gətirə bilsin. Məsələn, qruplarla iş metodundan istifadə zamanı hətta təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyət göstəriciləri ən aşağı olan şagirdin hərəkətə gəlməsinə və müzakirələrə qoşulmasına nail ola bilərik. Burada birinci şərt onun sosiallaşmasının lazımi səviyyəyə çatdırılmasıdır. Yəni, əvvəl şagirdin qarşılıqlı münasibətlər sistemində iştirakını təmin etmək vacibdir. Sonrakı mərhələdə təlim fəaliyyətinin aktuallaşması həyata keçir.

Göründüyü kimi, sosiallaşma aktı təlim işinin həyata keçirilməsinin ən optimal vasitəsinə çevrilir. Həm də sosiallaşma prosesini təlim fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Nəzər yetirsək, burada təlim fəaliyyəti ilə sosiallaşma aktının kombinasiyası yaranır. Elmi prizmadan yanaşdıqda şagird fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini məhz qeyd etdiyimiz sosial-pedaqoji və psixoloji kombinasiya determinləşdirir. Müxtəlif sahələrin transformasiyası öz istinad nöqtəsini qeyd etdiyimiz başlanğıcdan götürür. Buna görə də birinci növbədə pedaqoji işin qeyd etdiyimiz istiqamətdə yönəldilməsi daha çox səmərə verəcək. Çünki əsas vəzifəmiz hərtərəfli inkişaf etmiş, elmi biliklərə yiyələnən, yüksək intellektə malik, rəqabət qabiliyyətli, sağlam rəqabətə girməyi bacaran, xalqını sevən, torpağına bağlı olan, dövlətimizi

dünya dövlətləri sırasında tanıtmığı və layiqincə təmsil etməyi bacaran vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Yekun olaraq onu vurğulamaq vacibdir ki, bu məqsədin reallaşması üçün valideyn, məktəb və ictimai təşkilatların iş birliyi, sistemli və əlaqəli fəaliyyəti vacibdir.

Nahidə Cəfərova,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
nahide.ceferova@gmail.com

İstedadlıların aşkarlanmasına kompleks yanaşmanın zəruriliyi

Şəxsiyyəti xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun istedadı və xüsusi qabiliyyətləridir. Bu xüsusiyyət insanın müxtəlif fəaliyyət proseslərində uğur qazanmasını, onun yaradıcı fəaliyyətini şərtləndirir. Ona görə müasir dövrdə istedadlı şagirdlərin aşkarlanması, onların inkişafını şərtləndirən mexanizmlərin öyrənilməsi təlim prosesində ən aktual məsələlərdən biridir. İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı ilk növbədə onların vaxtında aşkarlanmasına diqqət yönəldilməlidir. Belə ki, istedadın əlamətləri müxtəlif fəaliyyət prosesində aydın şəkildə özünü büruzə versə də, onun bəzi növlərini bəzən aydınlaşdırmaq çətin olur. İstedadın psixoloji fenomen kimi aşkarlanması zamanı onun növləri düzgün təyin olunmalıdır. İstedadın növləri müxtəlif kriteriyalar baxımından təsnif olunur:

- fəaliyyət sahələri və onları təmin edən psixika sahələrinə görə;
- formalaşma dərəcələrinə görə;
- müxtəlif fəaliyyət növlərində təzahür genişliyinə görə;
- təzahür xüsusiyyətlərinə görə;
- yaş dövrlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə.

Bu kriteriyalar əsasında müəyyən olunmuş istedad növləri müvafiq əlamətlər kimi şagird şəxsiyyətinin ümumi intellektual qabiliyyətlərində, konkret akademik qabiliyyətlərində, yaradıcı, yaxud produktiv təfəkkür sahəsində, liderlik qabiliyyətlərində, bədii və ifaçılıq sənətində, psixomotor qabiliyyətlərində təzahür edir.

İstedadın əlamətləri adətən erkən yaşlarda özünü büruzə verir. Lakin istedadın formalaşma dərəcəsinə görə və təzahür xüsusiyyətlərinə görə növlərinin təyin olunması çətinlik törədir. Belə ki, istedadın formalaşma dərəcəsinə görə aktual və potensial istedad növləri fərqləndirilir. Aktual istedad psixoloji xarakteristika kimi istedadlı uşağın müəyyən hadisə, proses sahəsindəki fəaliyyətinin yaş və sosial normalara nəzərən yüksək icraçılıq səviyyəsini şərtləndirir. Belə istedadlı şagirdlər daim diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Potensial istedad isə fərqli olaraq psixoloji xarakteristika kimi uşağın müəyyən hadisə, proses sahəsindəki fəaliyyətinin yaş və normalara nəzərən yüksək nəticələrin müvafiq imkanlarını şərtləndirir. Potensial istedadın aşkarlanması və formalaşmasında müəllim əməyinin böyük rolu vardır, çünki, potensial istedad bir sıra səbəblərdən reallaşa bilmir. Əlverişsiz şəraitin təsiri ilə, məsələn problemlə ailə vəziyyəti olduqda, zəif motivasiya zamanı və yaxud əlverişli təhsil mühitinin olmaması və s. belə potensial imkanların vaxtında reallaşmasının qarşısını alır. Potensial istedadın sonrakı inkişafı barədə fikirlər müəyyən əlamətlər əsasında yürüdülmür. Potensial istedadın inkişafı üçün ilkin təbii imkanların inkişafını şərtləndirən əlverişli şərait yaradılmalıdır. Çünki, potensial istedad bu zəmində formalaşır.

İstedadın təzahür formasına görə növləri kimi gizli və aşkar istedad fərqləndirilir. Aşkar istedad psixoloji faktor kimi şagirdin müxtəlif fəaliyyət növlərində müvəffəqiyyətini təmin edir, onun aktiv fəaliyyətini şərtləndirir. Aşkar istedad hər bir şəraitdə parlaq və aydın şəkildə özünü büruzə verir. Belə istedadı malik şagirdlərin imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün onları düzgün fəaliyyət növlərinə yönəltmək lazımdır.

Gizli istedad isə istənilən vaxtlarda, istənilən şəraitdə özünü büruzə vermir. Belə istedadı təyin etmək, qiymətləndirmək çox vaxt çətinlik törədir. Bəzi hallarda müəyyən yaş dövrlərinə

qədər şagirdlər digərlərindən heç bir cəhətdən fərqlənmirlər. Sonrakı yaş dövrlərində isə şagirdin fəaliyyətində bir növ dönüş yaranır. Adətən istedadın bu növü bədii yaradıcılıq, təsviri sənət, musiqi, bəzi hallarda da spesifik akademik qabiliyyətlərlə bağlı olur və bu sahələrdə inkişaf özünü göstərir. İstedadın bu gecikmə halları onu deməyə imkan verir ki, istedadın formalaşmasının konkret yaşı yoxdur. O, istənilən yaşda özünü büruzə verə bilər. Digər tərəfdən bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Yeni istedadlıların aşkarlanması üçün təkəcə şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini deyil, həm də onların ayrı-ayrı fəaliyyət növlərini təhlil etmək, öyrənmək lazımdır. Çünki, istedad, yaradıcı fəaliyyət müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. İstedadlıları yalnız yaxşı oxuyan, təlim prosesində uğur qazanan, akademik qabiliyyətləri olan şagirdlər arasında axtarmaq düzgün deyil. Bu aspektdən yanaşaraq E.P. Torrans belə bir nəticəyə gəlir ki, yaradıcı fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazananlar heç də həmişə yaxşı oxuyan şagirdlər və yaxud intellekt əmsalı yüksək olan uşaqlar deyil.

Gizli istedadın vaxtında təzahür etməməsi bir sıra psixoloji faktorlarla bağlıdır. Məsələn, temperament tipləri ilə, qeyri-adekvat aşağı özünüqiyətləndirmə ilə, hiperaktivliklə, davranış tərziləri ilə ("cətin" uşaqlar) və s. Bəzən şagirdlərin davranışında özünü büruzə verən neqativ hallar, intizamsızlıq, təlimə maraqlarının olmaması müəllimlərin onlara münasibətini dəyişir. Müəllimlər belə şagirdlərlə işləmək istəmir, onların hər hansı bir fəaliyyət sahəsində müvəffəqiyyət qazanmalarına inamsız yanaşırlar. Bəzi müəllimlərdə belə bir fikir formalaşır ki, istedadlı şagird, yaradıcı qabiliyyətə malik olan şagird yalnız yaxşı oxuyan şagird ola bilər. Lakin müşahidələr göstərir ki, bəzən hətta yaxşı oxumayan şagird belə yaradıcı fəaliyyəti ilə, müəyyən sahələrdə istedadı ilə digər şagirdlərdən fərqlənir. Ona görə də istedadlıların aşkarlanmasında şagirdin bütün fəaliyyət növlərinə diqqəti artırmaq lazımdır. Çünki, istedad şəxsiyyət keyfiyyətlərinin özünəməxsusluğu ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. İstedadlı uşağın qeyri-adiliyi məhz onun şəxsiyyətində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Bütün bu cəhətlər onu göstərir ki, istedadlı şagirdlərin aşkarlanması və formalaşdırılması işinə məsuliyyətlə yanaşılmalı və şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsinə kompleks yanaşılmalıdır.

**Zülfiyyə İsmayıl,
f.ü.f.d., dosent
AMEA Naxçıvan Bölməsi**

Dialekt və şivələrin ədəbi dilin zənginləşməsində rolu

...Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi təqdimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV

Ədəbi dil geniş anlayışdır. Bədii dil ədəbi dilin mühüm sahəsidir; onun dürüstlüyü üçün, adətən ədəbi-bədii dil istilahı, yaxud ifadəsi işlədilir. Buna görə, ədəbi və ədəbi-bədii dili ümumxalq dili, milli dil zəminində yetişib inkişaf edən kateqoriyalar kimi vəhdət halında düşünmək lazımdır. Ədəbi dildə üslubların yaranması və inkişafında təkəcə ayrı-ayrı sənətkarlar, ədəbi şəxsiyyətlər deyil, həm də bütün bir ədəbi nəsillər fəaliyyət göstərir; ədəbi şəxsiyyətlər həmin ədəbi nəslin həmişə ön sırasında gedir, ona yol göstərirlər. Ədəbi dilin inkişaf edib, ümumxalq dili normalarının vahid şəkli alması prosesində ədəbi klassiklərin elmi-publisistik əsərlərinin və bilavasitə dilə, dilin nəzəri məsələlərinə dair yazdığı məqalələrin rolunu, əhəmiyyətini burada xüsusi nəzərə almaq lazım gəlir.

Dil ünsiyyət, mübarizə və inkişaf vasitəsi olmaqla bərabər, həm də söz sənətinin, bədii və estetik zövqün mənbəyidir. Min ildən artıq şeir mədəniyyəti tarixi olan Azərbaycan poeziyasının çox müxtəlif janrları, növləri, şəkilləri vardır; bundan əlavə, hər

dövrün öz dil xüsusiyyəti, hər şairin öz dili, söz ustalığı, üslub rəngarəngliyi vardır. Dədə Qorqud kəlamı, Nəsimi şeiri, Füzuli qəzəli, Vaqif qoşması, Sabir satirası və s. belə mədəni və mənəvi sərvətin dadı və ləzzəti isə onun bədii dilində, üslub gözəlliyindədir, sözün mənalandırılmasında, fikrə bədii çalar verilməsində və ümumxalq-canlı xalq danışığı dilinin şirinliyindən bəhrələnməklə dialekt və şivələrimizdən məqamında istifadə etməsindədir.

Dilin yaradıcısı xalqdır. Ümumxalq dili xalqın təşəkkül tapdığı dövrdən ona xidmətdə olan dildir. Bu dil ədəbi dilin əsasıdır, ilk özülüdür. Ədəbi dil isə ümumxalq dili inkişafının yeni mərhələsidir, onun yetkin şəklidir. Ədəbi dil və xüsusən onun şifahi qolu ümumxalq dili kimi tədricən, bir sıra dövrlərdə nəsillərin və onun istedadlarının birgə əməyi, səyi ilə təşəkkül tapır, formalaşır və inkişaf edir. Buna görə də hər bir ədəbi-bədii əsər o vaxt əbədi yaşamaq hüququ qazanır ki, nəsillərin sınaq və imtahanından çıxıb, yeni bəyənilir, təqdir olunur.

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o dildə danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanılır. Elə bil xalqın inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin silinməz izləri qalır. Ona görə də şivələrin lüğət tərkibi gərəkli sözlərlə zəngindir. Akademik M.Cəfər göstərir ki, bu sözlər [şivə sözləri-Z.İ.] istər məhəlli, istər qeyri-məhəlli olsun, dilin toxunulmaz, unudulmaz, sərvətdir.

Xalq dili sözlərinin ədəbi dilin lüğət tərkibinə təsiri, ümumi halda leksik zənginlik yaradılmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirən professor Nizami Xudiyev göstərir ki, şivələrdən götürülmüş sözlər mühiti və adamları daha dürüst və daha inandırıcı təsvir etmək vasitəsi kimi qiymətlidir. Ona görə də şivələrdə işlədilən, lakin qarşılığı ədəbi dildə olmayan sözləri tam cəsarətlə seçib, ədəbi dilə gətirmək olar və bu çox vacibdir. Çünki “xam dil”in sözləri qiymətlidir.

Akademik, M.Şirəliyevin sözləri ilə desək, şivələrdə əşyaların müəyyən hissələrinin adları daha dəqiq və genişdir, orada növ anlayışı bildirən sözlər daha çoxdur” [11, 337]. Xalq müdrikliyi hər bir əşya və hadisədə daha incə cəhətləri görür və dərk edir. Bu münasibətlə dialektoloq R.Rüstəmov vaxtilə yazmışdır ki, əgər ədəbi dildə bu və ya digər əşya müəyyən bir sözlə adlanırsa, onun ayrı-ayrı hissələri xüsusi ada malik deyilsə, dialektə əksinə, həmin əşyanın ən kiçik hissəsinin belə adı və onu ifadə edən söz, termin mövcuddur.

Hələ XIX əsrdə “Əkinçi” qəzeti “Canlı xalq dilindən və hətta onun şivələrindən istifadə edərək bir çox sözləri məhdud məhəlli çərçivəsindən çıxarıb ilk dəfə mətbuat səhifələrinə [ədəbiyyata] daxil etməklə ümumxalq malı etmişdir. Onu da qeyd edək ki, şivələrdə işlənən hər cür sözü ədəbi dilə gətirmək olmaz. Oradan ədəbi dilə elə sözlə keçməlidir ki, Ə.M.Dəmirçizadənin dediyi kimi, həmin sözlərdə “asanlıq, aydınlıq, məzmunauyğunluq və dilin ümumi inkişaf qanunlarına müvafiqlik əsl meyar olsun”. Bu məsələ ilə bağlı xalq şairi R.Rza yazır: “Milli dilin törəmə prosesi ən çox kəndlərimizdə baş verir. Elə kəlmələr vardır ki, onlar ancaq bir coğrafi dairədə işlənir. Belə kəlmələri “bizdə belə demirlər” əsasında rədd etmək də düzgün deyil. Əgər bir mənəni, anlamı ifadə etmək üçün başqa bir kəlmə yoxdursa, haradasa işlənən və bu mənəni dürüst ifadə edən söz varsa, ondan istifadə etmək nə üçün qəbahət sayılmalıdır. Ayrı-ayrı müəyyən mənə ifadə edən kəlmələrin az işləndiyi, yaxud hər yerdə məlum olmadığını səbəb göstərib, rədd etmək təsərrüfatsızlıq olardı” [9, 137]. Təndiqçi Q.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, “ədəbi-bədii dil dialekt və şivələr hesabına xeyli genişlənir, zənginləşir” [8, 302]. Şivələrdən bir çox misallar göstərə bilərik ki, həmin sözlərin ya ədəbi dildə qarşılığı yoxdur, ya da o, ədəbi dil sözü ilə leksik sinonim əmələ gətirir. Ədəbi dildə *yemşən* adlanan bitkinin xalq arasında üç növü [*at yemşəni* – qırmızı, *qurt yemşəni* – qonur,

yemşən – qara rəngli] var. Palçıq sözü də müxtəlif şəkildə [*zığ*, *lehmə*, *löhme* [Naxçıvan], *çamır*, *lıqqa* [Gəncə], *batdaq*[Goranboy]] işlənir.

Hətta şivələrdə elə sözlər var ki, ədəbi dil lazım gəldikdə onun mənasını cümlələrlə izah edərək başqasına anladır. Bu gün bir çox türk dilləri ədəbi dilləri ədəbi dilə şivə sözləri gətirməklə onu xeyli zənginləşdirir. Əhməd Cəfəroğlu qeyd edir ki, "...türk dilçilik cəmiyyətinin neologizm kimi işlətməyi məsləhət bildiyi çoxlu sözlər şivələrdən alınmışdır" [2, 5]. Ona görə də işlədilməsinə hər gün ehtiyac hiss etdiyimiz terminləri dəqiqləşdirərkən hər şeydən əvvəl, öz canlı dilimizə müraciət etməliyik. Nitqin obyektiv ehtiyacı ilə səsleşən, sadə, axıcı, gözəl, rəvan, təsirli, dəqiq, qısa, bədii, sərrast şivə sözlərini ədəbi dilə gətirmək üçün çox yollar və vasitələr var. Bu istiqamətdə çox böyük iş görən "yeganə xeyirxah adamlar yazıçılardır". Buraya dövrü mətbuatı, televiziya və radio verilişlərini də əlavə etməliyik.

Bəzi tədqiqatçılar şivə sözlərinə lüzumsuz bir şey kimi baxırlar. Onlar həmin sözlərin tarixi əhəmiyyətini, xəlqi mahiyyətini heçə endirirlər. Halbuki mütəxəssislər belə sözlərə çox yüksək qiymət verirlər. Şivə sözlərinin bu xüsusiyyətini T.İ.Hacıyev belə qiymətləndirir: "Heç bir yazı abidəsinin hifz edib saxlaya bilmədiyi sözləri insan yaddaşı nəsildən-nəslə verərək qoruyub yaşatmışdır. Bu cəhətdən dialekt və şivələri öz eksponantlarını əsrlərlə təzə saxlayan etibarlı bir muzeyə bənzətmək olar"[6, 12]. Böyük alim və yazıçı Y.V.Çəmənşəminli göstərir ki, "...dil öz kökü üstündə bitər, qalxar, qol-qanad açar və asudəlik, təbiilik sayəsində də böylə gözəl, zərif bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar... dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsl dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəm elinin içində danışılmaqdadır" [5, 54].

Akademik Məmməd Cəfəin fikirlərinə diqqət yetirək, o, yazır: "...dünyanın söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşdirilməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış seçmə və əvəzetmə, sözlərə yeni məna vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə və tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutturmuş, üstüörtülü xəzinə halına salmışdır" [4, 14]. Hətta şivələrdə müəyyən məqsədlə hazırlanan palçıqın da növləri var. Məs: *suvaq palçığı*, *singir palçığı*, *qaraqatma palçıq*, *saman palçığı*, *kəpək palçığı* və s. Əgər bunlar şivə sözüdürsə, bəs bunların ədəbi dildə qarışığı neçədir? Bizdə ancaq ədəbi dildəki sözün tam mənasını şivədə başqa kəlmə ilə bildirən sözlər məhəlli söz kimi başa düşülməlidir. Əgər söz ədəbi dil üçün yeni isə, növ cəhətdən ədəbi dil sözünə sinonim ola bilirsə, bunları şivə sözüdür deyərədd etmək düz olmaz. "Xalq dilinin söz yaradıcılığı zəngin və rəngarəngdir. Xalq hikməti əşyada əsas cəhəti duyur, onu sözlə adlandırır. Şivələrdə yaranan sözlərin mənası və forması, kökü, şəkilçisi xəlqi olur" . M.İslamovun bu məsələ ilə əlaqədar fikri maraqlıdır. O yazır: "Ümumxalq dilinin formalaşması prosesində yerli dialekt sözlərinin müəyyən hissəsi işlənmə genişliyi tapır, beləliklə məhdud dairədən çıxıb ümumxalq xarakteri qazanmış sözlərin bir qismi ədəbi-kitab dilinə keçir" [7, 12]. İndi demək olar ki, lap əlli il, yüz il bundan əvvəlki bir çox məhəlli sözlər bu gün ədəbi dildə işlənməkdədir. Çünki şivədəki sözə qarşılıq ümumxalq dilində, ümumxalq dilindəki sözə qarşılıq ədəbi dildə olmayanda söz öz işlənmə dairəsini beləcə mərhələlər üzrə genişləndirir. T.İ.Hacıyev yazır: "Ümumi ədəbi dildə qarşılıq olmadıqda dialekt və şivə sözləri tez doğmalaşır. Bəzən, hətta, dialektlər ədəbi dildəki qarşılıqdan daha münasib olur, daha gözəl səslənir. Belə gətirmələr ədəbi dili leksik, həm də üslubi cəhətdən zənginləşdirir" [6, 12]. Dil tarixindən aşkarlanır ki, bəzi sözlərin xalq tələffüzü forması klassik-tarixi formaya üstün gəlmiş və orfoqrafik mahiyyət qazanmışdır. Uzun əsrlər *imdi*, *adəm*, *övrət*, *qaidə*, *çoq* kimi işlənmiş sözlər müasir formaya xalq tələffüzü əsasında keçmişdir.

Şivə sözləri çox qiymətli olub, bədii əsərlərin dili üçün də faydalıdır. Bir çox şair və yazıçılarımız vardır ki, əsərlərində xeyli şivə sözü işlənmişdir. Bəlkə də belə əsərlərin ümumxalq tərəfindən sevilməsinin bir məziyyəti də bundadır. Ədəbi dildə sinonimi olmayan dialektizmləri də yazıçıya kömək edən yeni söz mənbəyi kimi qəbul edir. Fikrimizcə, ədəbi dildə qarşılığı olmayan və ya ədəbi dil sözü ilə sinonimlik yaradan kəlmələr bədii ədəbiyyatda işləyə bilər və tədricə ümumxalq leksikonuna daxil olub, buradan da ədəbi dilə keçə bilər. Söhbət hər cür şivə sözündən deyil, ədəbi dilin ehtiyacı olan şivə sözlərindən gedir.

Son olaraq qeyd edək ki, uzun sürən, mürəkkəb proses olan ədəbi dilin formalaşması və zənginləşməsi dilin bütün dialektlərinin seçmə xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Dialektlərlə əlaqəsini hal-hazırda da davam etdirən müasir Azərbaycan ədəbi dili istənilən fikri ifadə etmək imkanına malik zəngin bir dildir və bu səviyyənin saxlanması və inkişaf etdirilməsində onun qidalandığı əsas mənbə Azərbaycan dilinin canlı şivəsidir.

**Anar Namazov,
t.e.n., dosent
Rəsulov Rasim,
assistent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
namazovanar@mail.ru**

İnformasiya cəmiyyətində təhsilin xüsusiyyətləri

İnformasiya cəmiyyəti həm də sivilizasiyanın inkişafının növbəti mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Sivilizasiyanın inkişaf mərhələsi kimi cəmiyyət - hər hansı bir xalqın, dövlətin və ya bütüvlükdə bəşəriyyətin tarixi inkişafının konkret mərhələsidir.

İnformasiya cəmiyyəti - sivilizasiyanın inkişafının hazırkı mərhələsi olub, informasiya biliklərin əsas maddi sərvətə çevrildiyi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təsiri nəticəsində bilik və informasiyanın insan fəaliyyətinin bütün sferalarında əsas rol oynadığı cəmiyyətdir.

İnformasiya cəmiyyətində mövcud biliklər sürətlə köhnəlir və yeniləri ilə əvəz olunur. Bu da informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Ona görə də bir dəfə ali təhsil almaqla ömürboyu bacarıqlı mütəxəssis kimi çalışmaq mümkün deyil. Ömürboyu ali təhsil almaq da qeyri-mümkündür. Ona görə də hər bir mütəxəssis müstəqil şəkildə daim öz biliklərini artırmağı, yenilikləri çevik şəkildə mənimsəməyi, özünü təkmilləşdirməyi bacarmalıdır. İnformasiya cəmiyyətində tələbəyə müstəqil öyrənmə, daim biliklərini artırmaq bacarığını aşılamaq lazımdır.

İnformasiya cəmiyyətində təhsilin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır:

Çeviklik (Tələbənin özü üçün münasib olan vaxtda, yerdə və tempdə məşğul olmaq imkanı, fənnin öyrənilməsi üçün konkret vaxtın müəyyən edilməməsi)

Modulluq (Müstəqil tədris kursları dəstindən – modullardan fərdi və qrup tələbatlarına uyğun tədris planı hazırlamaq imkanı)

Paralellik (İş yerindən ayrılmadan, paralel olaraq təhsil almaq imkanı)

Əhatəlilik (Çoxlu sayda tələbənin eyni vaxtda bir çox tədris informasiyasına (e-kitabxana, verilənlər bankı, bilik bankı və s.) müraciət etmək, İnternet vasitəsilə tələbələrin bir-birləri və müəllimlərlə ünsiyyət qurmaq imkanı)

Qənaətcillik (Tədris obyektlərindən və infrastrukturundan, texniki vasitələrdən, nəqliyyat vasitələrindən istifadə, dərs vəsaitlərinin çap edilməsi xərclərinə qənaət)

Texnolojilik (Tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiya-larının ən yeni nailiyyətlərindən istifadə imkanı)

Sosial bərabərlik (Yaşayış yerindən, sağlamlıq vəziyyətindən, maddi təminatından asılı olmadan hər kəsin təhsil alması üçün bərabər imkanların yaradılması)

Beynəlmiləçilik (Təhsil xidmətləri bazarında dünya təhsil nailiyyətlərinin ixracı və idxalı)

Bu cəmiyyətdə müəllimin rolu dəyişir və genişlənir. Müəllimin bilik inhisarçılığına son qoyulur. Kompüter və İnternet müəllimin daşdığı ənənəvi funksiyaların bir hissəsini öz üzərinə götürür. Müəllim daha çox konsultant, koordinator, nəzarətçi rolunda çıxış etməyə başlayır. Müəllimdən öz biliklərini daim yeniləmək, təkmilləşdirmək, texnoloji yenilikləri çevik şəkildə mənimsəmək tələb olunur.

İsmayıl Həsənov,
dosent
Bakı Biznes Universiteti
i_hasanov_65@mail.ru

Tikinti sferasında investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Tikinti sferasında investisiya siyasətinin formalaşmasına böyük maraq müasir iqtisadiyyatda digər sahələr ilə müqayisədə tikintinin inkişafının stabil olması ilə əlaqələndirmək olar. Bu gün tikinti sferası investisiya vəsaitlərinin qoyuluşunun nisbətən az riskli və yüksək mənfəətli istiqamətidir. Təbiidir ki, tikintidə azad investisiya resurslarını müxtəlif istiqamətlərdə yerləşdirmək mümkündür. Bununla bağlı müasir dövrdə investisiya siyasətinin formalaşmasında tikintinin rolunun ətraflı qiymətləndirilməsinə imkan verən, obyektlərin texnoloji strukturu və modelinin müəyyənləşdirilməsi mövqeyindən öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.

Qoyulan vəzifələri həll etmək üçün investisiya siyasətinin reallaşdırılmasında tikintinin rolunun bu istiqamətlərdə öyrənilməsi lazım gəlir: tikintinin formalaşması mərhələlərinin müəyyən edilməsi; perspektiv üçün tikintinin inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; tikinti bazarı subyektlərinin qarşılıqlı təsiri prosesinin təşkilinin əsas prinsipləri və onların xarakteristikasının açıqlanması; tikinti müəssisəsinin investisiya aktivliyinin səviyyəsi və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İnvestisiya siyasətinin ümumi əlaməti investisiya prosesi obyektlərinin texnoloji strukturunun funksional blokları kimi qarşılıqlı əlaqədə kompleks təsvir edilməsidir: idarəetmə, planlaşdırma (proqnozlaşdırma), layihələndirmə, resurslarla təmin edilmə, tikinti istehsalı, təşkil edilmə. Əvvəlki blokların sonrakı bloklara zəncirvari təsiri (proqnozlaşdırma – layihələndirmə – resurslarla təmin edilmə - tikinti istehsalı) idarə edən xarakteri daşıyır, sonrakı blokların əvvəlkinə təsiri əlaqə qanununa uyğun aparılır və tənzimləyici xarakter daşıyır. Bütün səviyyələrdə texnoloji strukturun qurulmasının eyni prinsipi obyektin modelinin istifadə edilməsinə imkan yaradır və onların əsasında ümumi sistemli əlaqələrin və asılılığın tədqiqinin həyata keçirilməsi mümkün olur.

İnvestisiya fəaliyyətinin formalaşmasında mövcud yanaşmaların ümumiləşdirilməsi sahə səviyyəsində nəticə çıxarmağa imkan yaradır. Strateji əhəmiyyətli sahələrdə investisiya siyasətinin işlənməsinin müəyyən təcrübəsi vardır. Ancaq mövcud yanaşmalar spesifik xarakter daşıyır, buna görə də universal deyildir. Buna görə də tikinti sferasında investisiya layihəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə sistem yanaşması, ilk növbədə xarici mühitdən sistemin ayrılması və tətbiq edilən obyektin mövcud sistem əmələ gətirən tərəflərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Həmin spesifikanın öyrənilməsi investisiya layihəsinin formalaşması və inkişafının qanunauyğunluğunu və onun məqsədyönlüyünün müəyyən edilməsinin düzgün əks etdirilməsinə imkan yaradır.

Tikinti müəssisəsinin investisiya resurslarının səmərəli idarə edilməsi üçün investisiya prosesinin formalaşması istiqamətləri müəyyən olunur. Onların köməyi ilə investisiya resurslarının əmələ gəlməsi istiqamətləri, resurs imkanlarına cavab olaraq tikinti müəssisəsinin inkişaf dinamikasının saxlanması təmin edilməsi məqsədi ilə davranışının dəyişilməsi,

təhlükəsizliyinin dəyişilməsi, xarici mühitin elementlərinin davranışının nəzərdə tutulan dəyişilməsi müəyyən edilir. Beləliklə, investisiya prosesinin formalaşması və inkişafının əsasını onun idarə edilməsinin səmərəliliyi və investisiya infrastrukturunun dəyişilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Bununla bağlı investisiya prosesinin formalaşması mexanizminə xarici mühit aktiv təsir edir və tikinti müəssisəsinin resurslarının dövriyyəyə alınması başa düşülür.

Müasir tikintinin daima mürəkkəbləşməsi şəraitində istehsalın idarə edilməsi üçün yeni metodların, vasitələrin və alətlərin tətbiqi tələb edilir, onların reallaşdırılması praktikası tikinti müəssisəsinin investisiya layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə imkan verir. Tikinti sferasında investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə bir neçə nöqtəyi-nəzərdən baxıla bilər – proses kimi, həmin prosesin təşkili kimi, idarə edilmənin üsulu kimi. Tikinti sferasında investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi – mövcud informasiyalara, onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, habelə vəsaitlərin qoyuluşu istiqamətlərinin seçilməsi üzrə əsaslanan istehsalla bağlı mürəkkəb prosesdir.

Tikinti sferasında investisiya layihələrinin səmərəli idarə edilməsi prosesləri, onun investisiya resurslarının effektiv istifadə edilməsinin yüksəldilməsi hesabına rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin etməlidir. Tikinti sferasında investisiya layihələrinin idarə edilməsi proseslərinə təsir edən amillərin qarşılıqlı təsiri komplekslidir. Bazar şəraitində investisiya prosesi modelinin işlənməsi tələb edir ki, real investisiya milli həddə yox, dünya bazarı miqyasında tələb və təklifə əsaslanan bazar mexanizmi ilə müəyyən edilsin.

İnvestisiyalaşma prosesində investisiyanın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin strateji istiqamətləri və taktiki vəzifələrinin həlli, ilk növbədə, tikinti sferasında neqativ tendensiyaaların əmələ gəlməsi ilə şərtləndirilən, xarici və daxili amillərin aşkar edilməsindən ibarətdir ki, onlar dörd qrupa bölünür: sosial-iqtisadi, iqtisadi, investisiya-tikinti fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi, informasiya texnologiyası. Baxılan qrupların hər birində cəmləşdirilən ümumi tendensiyaalar, bütünlüklə tikinti iqtisadiyyatına dərinlən daxil olmuşlar.

Layihəçilərin və təşkilatçıların qarşılıqlı təsiri, konsepsiyaların razılaşdırılması texnikası, iqtisadi layihələri birləşdirən, işlərin aparılması qaydaları, investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin şəbəkə modeli kompleks-investisiya layihələndirilməsi çərçivəsində məqsədyönlü hesab edilir. Ona görə də investisiya prosesinin modelləşdirilməsi üçün işlər üzrə şəbəkə qrafikinə tətbiq edilməsini tövsiyə olunur. Onun təsviri texnikası şəbəkə qrafiklərinin digər tipləri ilə müqayisədə əlavə informasiyaların olmasına imkan yaradır. Bununla da, işlərin növləri arasında məntiqi əlaqələrin qurulması və kritik yolların müəyyən edilməsi üçün şəbəkə qrafikləri ilə tikinti məhsulunun və istehsalın inkişafının, kompleks investisiya prosesinin təşkilinin planlaşdırılması və tənzimlənməsi mümkün hesab edilir.

**Qabil Əmənullayev,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
q.emenullayev@mail.ru**

Qloballaşma və cəmiyyətin inkişafı

Azərbaycan xalqına qəlbən bağlı olan ulu öndər Heydər Əliyev xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılmasında əvəzsiz xidmətləri olan, qeyri-adi siyasi istedadla malik Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasında böyük nailiyyətlər qazanan ümummili lider kimi yaddaşlarda əbədi yaşayan dahi şəxsiyyətdir. Cəmiyyətin mənəvi həyatı çoxsahəli və mürəkkəb bir prosesdir. Bu, həm bütün cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrılıqda bir adamın mənəvi tələbatını ödəmək üçün milli-mənəvi dəyərlərin yaradılması prosesidir.

Yusif Rüstəmov yazır ki, cəmiyyətin mənəvi həyatına peşə, ixtisas, təhsil, mədəniyyət, estetik, hüquq, psixoloji hərəkət, dünyagörüşü, adət-ənənələr, ictimai şüur və s. daxildir. Mənəvi sferaya insanı başqa canlılardan fərqləndirən cəhətlər – ruh, mənəviyyat, estetik zövq, dünyagörüşü və s. meydana gəlir və inkişaf edir.

Müasir dünya inkişafında cəmiyyətin bütün sahələrində – mədəni, mənəvi, iqtisadi, siyasi, ictimai vətəndaş, ekoloji, texnoloji qloballaşma baş verir. Bu baxımdan cəmiyyətin mənəvi həyatının müasir qoballaşma aspektlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi ən aktual problemlərdən biridir. Həyatda qarşılaşdığımız mənəvi dəyərləri öyrənir və mənimsəyirik. Həmin mənəvi dəyərlər dövrün, mövcud şəraitin və ictimai quruluşun ruhuna uyğun cilalanır və yeni məzmun alır, şəraitə uyğun yeni mənəvi dəyərlər – adət-ənənələr yaranır və bütün zamanlarda nəsillər arasında körpü rolunu oynayır. Mənəvi dəyərlərin cəmiyyətdəki rolunu yüksək qiymətləndirən ulu öndər H.Əliyev müdrikcəsinə belə ifadə emişdir: “Xalqı həmişə mənəviyyat birləşdirir”.

Mənəviyyat anlayışı insanın cəmiyyətlə çoxcəhətli əlaqələrini əhatə edir. Şəxsiyyət həyatda fəal mövqə tutmaq üçün nəcib mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməli, mənəviyyatca zəngin olmalı, əxlaqının saflaşması qayğısına qalmalıdır. O, mədəni davranış qaydalarına, geniş dünyagörüşə yiyələnməli, vətənpərvər, xeyirxah və cəsur olmalıdır.

Hər il 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının Həmrəyliyi gününün qeyd edilməsi ulu öndər H.Əliyevin uzaqgörənliyinin canlı mücəssəməsidir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün beynəlxalq təşkilatların ən fəal üzvü oldu, beynəlxalq problemlərin müzakirəsində səmərəli surətdə iştirak edir. Respublikamızın paytaxtı Bakışəhəri bir sıra beynəlxalq tədbirlərin, konfransların mərkəzinə çevrildi.

Müasir mərhələdə dünya xalqları arasında yaranan elmi, mədəni, dini, iqtisadi, ictimai-siyasi əlaqələr milliliklə bəşəriliyin vəhdətini yaratmışdır. Belə ki, dahi Nizaminin dünya mütəfəkkiri elan edilməsi, Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti M.Əliyevanın təşəbbüsü ilə BMT tərəfindən milli bayramımız olan Novruz bayramının dünya xalqları tərəfindən qeyd edilməsinin qərara alınması, xalq musiqilərimizin, muğamlarımızın, maddi və mənəvi abidələrimizin YUNESKO tərəfindən qorunmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycan cəmiyyətində elmi-texniki, sosial-iqtisadi, humanitar biliklərin artmasında, azərbaycançılıq məfkurəsinin zənginləşməsində, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında, ekoloji şüurun formalaşmasında böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Məhz buna görə də bu gün dövlətimiz dünyada özünəməxsus tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti ilə nümunə olmuşdur. Müasir dövrdə qloballaşma həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən elm, incəsənət, bədii, estetik, xüsusən əxlaqi şüurun inkişafına və dəyişilməsinə böyük təsir göstərir. Bu prosesdə Şərq və Qərb sivilizasiyaları mühüm rol oynayır. Şərq müdrikliyi ilə Qərb pragmatizmi vəhdətdə inkişaf etdikcə cəmiyyətin mənəvi həyatı da ümumi qanunauyğunluq əsasında inkişaf edir, təkmilləşir, yeni məzmun və forma alır.

Əlizadə Nəcəfov,
t.ü.f.d., baş müəllim
Şəbnəm Kərimli metodist
ADPU-nun Ağcabədi filiali
elizade.necefov@box.az

Multikulturalizm və azərbaycanvətəndaş cəmiyyəti

Multikulturalizm müasir dünyanın ən çox müzakirə etdiyi məsələlərdən biridir. Azərbaycan multikulturalizminin real vəziyyəti barədə Dövlət müşaviri, akademik K. Abdulla demişdir: “Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi xətt hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam və inkişaf etdirilir.” Əsrlərlə Azərbaycanda inkişaf etmiş multikulturalizm və vətəndaş cəmiyyəti anlayışları həm leksik, həm də geniş mənada bir-birini şərtləndirən amillərdir. Akademik R.Mehdiyev yazır: “Multikulturalizm Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Multikulturalizm çoxmillətli dövlətlərdə siyasi sabitlik yaratmaq üçün ən səmərəli vasitədir. “ Azərbaycanla isə həyat tərzi və dövlət siyasətidir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan etmişdir. Respublikamızda müxtəlif xalqların və etnik qrupların nümayəndələri əsrlərdir ki, dinc yanaşı, sülh və əminamanlıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Əsasən siyasi, iqtisadi, sosial, milli-mənəvi və ailəvi münasibətləri özündə ehtiva edən vətəndaş cəmiyyəti könüllülük əsasında yaranan

qeyri-dövlət qurumlarının birlik formasıdır. Multikulturalizmlə vətəndaş cəmiyyətinin təməl prinsipləri demək olar ki, bir-birinə çox yaxın olub, biri digərini tamamlayır. Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq dövləti təşkil edən etnosdan – Azərbaycan türklərindən və Avtohton milli azlıqlardan – udinlərdən, inqloylardan, qızıllardan, xınalıqlardan, buduqlardan, tatlardan, talışlardan, ləzgilərdən və b. təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamışdır və buna görə də Azərbaycan türkləri ilə birlikdə Azərbaycan millətinin nümayəndələri hesab olunmaqda haqlıdırlar. Bundan başqa Respublikada ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar da yaşayırlar. Bu milli azlıqların müvafiq olaraq hər birinin tarixi vətənləri olmuşdur və Azərbaycan ərazisində yaşayan allohton milli azlıqlara aiddirlər. Bakıda çoxsaylı mədəni icmalar fəaliyyət göstərir. Bunların arasında, rusların, ukrayınların, kürdlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, inqloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. Bu etnoslar Azərbaycan mədəniyyətinin içərisində öz mədəniyyətini, dilini, tarixi yaddaşını, milli kimliyini və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayır. Azərbaycanda etnik azlıqların kompakt yaşadıkları yerlərdə, ümumtəhsil məktəblərində doğma dil tədris olunur. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin müasir modeli çərçivəsində ölkədə olan bütün dinlər qanunla bərabər status almışdır. Azərbaycanda dini qurumların yenidən dövlət qeydiyyatına alınma prosesi başlayandan (01.09.2009) konfessional baxımdan qeydiyyatla alınan dini qurumlardan 27-si qeyri-İslam təmayüllüdür. Bunlardan 17-si xristian, 7-si yəhudi, 1-i krişna və 2-si bəhai təmayüllüdür. Respublikada etnik qrupların hüquq bərabərliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilmişdir. Prezident aparatında millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə müşavirlik, Milli Məclisdə isə İctimai birliklər və dini qurumlar komitəsi yaradılmışdır. Milli, etnik, dini və digər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın ərazisində məskunlaşmış hər bir vətəndaş dövlətimizin milli sərvətidir. Bu sərvəti qoruyub saxlamaq Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin hər bir üzvünün bəşəri borcudur.

**Müşfiq Bayramov,
Baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail.ru**

Arxeoloji materiallar milli musiqi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mənbə kimi

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra keçmişin bütün buxovlarından azad oldu, əlindən zorla alınmış milli-mənəvi dəyərlərin, milli özünüdərkən formalaşmasına yeni zəmin yarandı. Müstəqillik illəri xalqımızın öz milli-mənəvi dəyərlərinə qayıdışı, milli ruhuna uyğun həyat və düşüncə tərzinin formalaşması illəridir. Bu illər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrindəulu babalarımızın və nənələrimizin minilliklər ərzində qoyub getdiyi arxeoloji abidələr və onlardan əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri xalqımızın tarixi keçmişini, onun qüdrətini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edir.

Qədim tarixi köklərə malik mədəni irsimizin əşyavi təcəssümü özünü arxeoloji abidələrdə və onlarda aşkar edilmiş çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələrində tapmışdır. Keçmişimizin mədəni yaddaşını əks etdirən arxeoloji tapıntılar müxtəlif olmaqla, mədəni irsiin həm maddi-mədəni, həm də mənəvi dəyərləri haqqında geniş və dəqiq təsəvvür yaradır.

Milli mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissələrindən biri bizim milli musiqimizdir. *Azərbaycan musiqisi* çoxəsrlik inkişaf yolu keçmişdir. Milli musiqi sənətimizin tarixi e.ə. VIII minilliyə gedib çıxır. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar və qayaüstü təsvirlər bunu deməyə əsas verir.

Azərbaycan xalq musiqisinin, musiqi folklorumuzun çox geniş yayılmış və qədim tarixə malik olan janrlarından biri də rəqslərdir. Milli rəqslər Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsidir. Qobustan qayalarındakı yallı rəqsi, Gəmiqaya abidələrində əl-ələ verib dövrə ətrafında rəqs edən insan təsvirləri milli musiqi mədəniyyətimizi özündə yaşadan ölməz sənət nümunələridir.

Həmçinin Gəmiqayadakı və Naxçıvanın boyalı qabları üzərindəki rəqs səhnələri, Qobustandakı qaval daşlar eneolit və tunc dövründə Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir.

1972-ci ildə Quruçay və Köndələnçay vadilərində, Füzuli şəhərindən azacıq aralı, Mirzə Camallı kəndi yaxınlığındakı Yedditəpə adlı yerdə zəngin qəbirlər açılmışdı. Qəbirlərin tədqiqi zamanı görkəmli arxeoloq, professor Qudrər İsmayilzadə digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı iki qəbirdən qədim musiqi aləti də aşkar etmişdir. Dairəvi qoşa mis sinclərdən ibarət olan bu alətlər xalqımızın qədim musiqi tarixinə dair yeni və əhəmiyyətli elmi dəlillər idi. Cingiltli musiqi alətlərinin qədim tarixə malik tipoloji növlərindən biri sayılan sinc mis, bürünc və gümüş qatışığından hazırlanmış, boşqab formalı bir cüt böyük nimçədən ibarət olmuşdur.

1930-1950-ci illərdə Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndi yaxınlığında yerləşən Örençalada yaşayış yerindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş xalxalın (zıncırovların) da musiqidə istifadə edildiyi müəyyənləşdirilmişdir. "XI-XIII əsrlərə aid olan həmin zıncırovlar rəqqasələrimizin qollarında səsləndiyi bildirilir. Orta əsr nəzm əsərlərində «dəray», «çərəs», «sinc», «zəng», «zıncırov» və s. kimi cingiltli səs çıxaran zərb alətlərinin adlarına təsadüf olunur. Zıncırov və bu kimi alətlər rəqqas, dərviş və mütrüblərin sevimli aləti olmaqla yanaşı, rəqs sənətində bir növ özlərini ruhlandırmaqdan ötrü istifadə edilmişdir. Qədim Qayaüstü təsvirlər və əldə olunmuş musiqi alətlərlə yanaşı müxtəlif abidələrdən tapılan keramik qablar üzərində təsvirlər də qədim musiqi sənətimizin tədqiqində əhəmiyyətli rol oynayır.

1961-1966-cı illərdə Cənubi Azərbaycanın Şuşadağının ətəyində, qədim Akbatan – Həmədanın cənub-şərqində yerləşən Cığamış şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı Çikaqo Universitetinin professoru, arxeoloq Hilən Kantur və Kaliforniya Universitetinin professoru Pinas Delokazın tapdıqları gil qab xüsusilə diqqətə layiqdir. 8 minillik tarixə malik olan bu saxsı qab təkcə Azərbaycan tarixində deyil, bəşər tarixində əvəzsiz bir tapıntıdır. Qabın üzərindəki təsvirlər qədim minilliklərdə Azərbaycan musiqi sənətində istifadə edilmiş alətlərlə bizi tanış edir.

Qabın üzərində bir sıra çalğı alətləri-çəng, qopuz, qoşanağara, dəf, təbil kimi zərb alətləri, buynuz formalı nəfəs aləti və eləcə də müxtəlif ölçülü, irili-xırdalı kasalar və ifaçıların təsvirləri həkk edilmişdir.

Antik dövrə aid üzərində çəng çalan qadın təsvir edilmiş başqa bir saxsı qab Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olmuş Bərdə şəhəri yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Bu tapıntı e.ə. IV-III əsrlərə aid edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş qədim musiqi alətləri, saxsı qablar üzərindəki və qayaüstü təsvirlər milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tədqiq olunmasında son dərəcə əvəzsiz mənbələrdir.

Nərmin Qasımova,
doktorant
Bakı Slavyan Universiteti
hesenli1981@mail.ru

İbtidai siniflərdə dil təlimi üzrə məşğələlərdə yaxın və əks mənəli sözlər üzərində işlərə dair tezlər

Azərbaycan dili dərslərinin praktik istiqamətini qüvvətləndirmək bu fənn üzrə ən zəruri kurikulum tələbləridir. Odur ki, başlıca cəhət ümumi nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Təbiidir ki, nitq mədəniyyətinin ən yaxşı göstəricisi lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə xarakterizə olunur və bu strategiyada şagirdlərin lüğət ehtiyatını yaxın və əks mənəli sözlər hesabına artırmaqla təkmilləşdirmək prioritet vəzifələrdən sayılır.

I-IV siniflərdə eyni, yaxın və əks mənəli sözlərin aşılınması üçün əsas tezlər bunlardır:

1. Müəllimlərimiz kurikulum tələblərini, xüsusən də nitq mədəniyyətində lüğət tərkibini zənginləşdirməyin rolunu düzgün dərk etməlidirlər.
2. İbtidai sinif müəllimləri I-IV sinif Azərbaycan dili dərslərinin (1) lüğət tərkibinə dərinləndirilməli və hər bir sinif üzrə leksik tərkibə dair linqvostatistik və diaqnostik təhlil işləri aparılmalıdır.

3. Azərbaycan dili müəllimləri I-IV siniflər üzrə metodik vəsaitlərin verdiyi imkanları götür – qoy etməlidir.
4. Dərslərə yazılan metodik vəsaitlərdə, Azərbaycan dili dərslərində eyni, yaxın və əks mənalı sözlərlə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin müxtəlif aspektləri, imkanları və yollarından tam istifadə olunmağı nəzərə alınmalıdır.
5. Şagirdlərin nitqini mövzu baxımından zənginləşdirmək nəzəri metodlarla deyil, praktik metodlarla aparılmalıdır; bu istiqamətdə oxu-təhlil, oxu-müsaibə, oxu-müzakirə, oxu-diskussiya, izah-inteqrasiya, şərh-inteqrasiya elementləri daha optimal nəticələrə gətirib çıxarır.
6. Lüğət ehtiyatını eyni, yaxın və əks mənalı sözlər, söz birləşmələri və cümlələrlə zənginləşdirməkdə üslubi bacarıqlara yiyələndirmək bu işdə mühüm rol oynayır.
7. Şagirdlərin müşahidələrini əks mənalı sözlər, cümlələr və mətnlərə istiqamətləndirməkdə dərslərin və metodik vəsaitlərin didaktik imkanlarından istifadə edilməlidir.
8. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işini sistemlə aparmağın ən səmərəli yollarından biri “lüğətçələr təstibi”ndən ibarətdir. Şagirdlərin nitqinin zənginliyi belə lüğətlərdə sözlərin, cümlələrin sayının artması ilə müvazə şəkildə gedəcək.
9. Müəllimlərin bu işdə, yeni eyni, yaxın və əks mənalı sözlərlə lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək kimi təlim fəaliyyətində uğur qazanmasını şərtləndirən ən mühüm cəhət onun diaqnostik və summativ qiymətləndirmədə nəzərə alınmasıdır.
10. Bu sahədə yekun qiymətləndirmə apararkən şagirdlərin inşa yazdığı, “Yaxşı nədir, pis nədir?”, “Sevdiyimiz hərəkət, xasiyyət, xoşlamadığımız hərəkət, xasiyyət hansılardır?” mövzularında hər sinifdə diskussiya keçirmək didaktik cəhətdən daha əhəmiyyətli görünür.

Murat Kadifeci,
doktorant
ARTİ
kadifecimurat@yahoo.com

Liseylərdə demokratik idarəetmənin bəzi məsələləri

Qloballaşma, demokratikləşmə, humanistləşmə prosesi, dünyaya inteqrasiya kimi cəmiyyətin aktual məsələləri günümüzün ən əhəmiyyətli hadisələridir.

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin nitq və göstərişlərində, təhsilin inkişafına dair qanun, qərar və sərəncamlarda təhsilin demokratik məqsədi müəyyən edilmiş, istiqrarla öz məsuliyyət və cavabdehliyini dərk edən, xalqının azadlıq amalına və demokratiya ənənələrinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən vətənpərvər, dövlətçilik prinsiplərinə və Azərbaycançılıq ideyalarına sadıq, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş yetişdirmək əsas vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur.

1999-cu ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”, “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 2013-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bu sənədlərin sırasında xüsusi yer tutmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi, “Azərbaycanda milli ənənələr güclənir, möhkəmlənir və bu prosesləri daha da sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Əlbəttə, təhsil bu işlərdə ən prioritet məsələdir”.

1999-cu ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının İslahat Proqramı”nın əsas istiqamətlərindən biri təhsilin idarə olunması idi. Burada qeyd olunurdu ki, “Təhsil sisteminə idarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, ictimai-siyasi həyatımızda aparılan demokratikləşmə prosesinə uyğun qurulmalı, onun planlaşdırma, əlaqələndirmə, tənzimləmə, nəzarət və sair funksiyaları yeni məzmun və formada tətbiq olunmalıdır”.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi dövlətin təhsil siyasətinin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Təhsilin idarə edilməsi dövlətin təhsillə bağlı irəli sürdüyü demokratik qanunlara riayət edilməsi əsasında reallaşdırılır.

Ümumtəhsil liseylərinin idarə olunması aşkarlıq, şəffafıq və demokratiklik prinsiplərinə əsaslanır. Məktəbdaxili demokratik idarəetmədə rəhbərlik-pedaqoji kollektiv, rəhbərlik-şagirdlər, rəhbərlik valideynlər, rəhbərlik-ictimai təşkilatlar, müəllimlər-şagirdlər, müəllimlər-valideynlər sistemi işləməlidir.

Təhsil müəssisələrinin demokratikləşdirilməsinin ən mühim göstəricilərindən biri də pedaqoji kollektivlə aparılan iş, onların əməyinin düzgün və vaxtında qiymətləndirilməsi, o cümlədən nüfuzunun artırılması üçün görülən tədbirlərdir.

Demokratik idarəetmənin kollegial idarəetməyə əsaslanması ən vacib məsələlərdəndir. Məktəbdə kollegiallıq prinsipini həyata keçirmək üçün Pedaqoji Şuranın fəaliyyətinin əhəmiyyəti böyükdür.

Demokratik idarəetmə üçün təhsilin hər bir amili haqqında informasiya mübadiləsinin vaxtında və ətraflı şəkildə kollektivə çatdırılması vacibdir.

Apardığımız araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, liseylərin demokratik idarə olunması təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə ciddi təsir göstərir. Ona görə də liseylərin idarə olunmasında bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsini vacib hesab edirik.

M Ü N D Ə R İ C A T

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

Tahir Ağayev, Natavan İbrahimova <i>Abşeron yarımadasının helioresursları və onlardan istifadənin əhəmiyyəti.....</i>	3
Məhəmmədli Zərbəliyev, Fərzəli Əliyev, Ülkər Ağayeva, Rübabə Xəlilova, Aysel Talıflı <i>TLIn_{1-x}Yb_xTe₂ bərk məhlullarında istilikkeçirmə.....</i>	4
Ramiz Şəmmədov <i>Azərbaycan florasında bitən dərman bitkilərinin itmək təhlükəsində olan növlərinin ekoloji genetik monitorinqi.....</i>	5
Məmmədhusəyn Hüseynov, Gültən Bayramova <i>Qafqaz xurması (Diospyros.L) bitkisi meyvələrindən alınmış biokomplekslərlə zərərli mutasiya proseslərinin tənzimlənməsi.....</i>	6
Ziyafət Ağayev <i>Lənkəran təbii vilayəti çaylarının ekoloji problemləri.....</i>	7
Sənan Əzizov <i>Azərbaycan əhalisinin cins-yaş strukturu.....</i>	8
İlham Mərdanov <i>Böyük Qafqazın cənub yamacında dağ-çəmən torpaqlarının eroziyaya uğraması və onların mühafizəsi.....</i>	9
Məmmədhusəyn Hüseynov, Mədinə Abışova <i>Lənkəran bölgəsində kivi (Actinidia deliciosa) növünün biomorfoloji xüsusiyyətləri.....</i>	10
Elvin Əliyev <i>Kanserlə təməl genetik kavramlar.....</i>	11
Mətanət Musayeva <i>Xəzərsahili ərazilərində atmosfer yağıntılarının paylanması xüsusiyyətləri.....</i>	12
Telman Bayramov <i>Deportasiya və ekoloji miqrasiya.....</i>	13
Eldar Muradlı <i>Spor-tozcuqların miqdarından istifadə etməklə paleoiklimin təyin edilməsinin yeni metodu.....</i>	15
Sevda Bağirova <i>Azərbaycanın cənub bölgəsi meşələrində biomüxtəlifliyin dəyişməsinə səbəb olan faktorların araşdırılması.....</i>	16
Kazım Əliyev <i>Müasir təsərrüfatın inkişafı baxımından Təngərüd çayının iqtisadi əhəmiyyəti.....</i>	17
Ülkər Salayeva <i>Rütubətli subtropik zonanın torpaqlarının pestisidlər və digər zəhərli maddələrlə çirklənməsi.....</i>	18

RİYAZİYYAT BÖLMƏSİ

Nihan Əliyev <i>Koşi-Riman tənliyi üçün qeyri-lokal sərhəd şərti daxilində məsələnin təqribi həlli.....</i>	20
Əbülfət Pələngov <i>Tənliklər sisteminin və loqarifmik bərabərsizliklərin həllinin öyrədilməsində tətbiqi proqramlardan istifadə.....</i>	21
Əbülfət Pələngov <i>Riyaziyyatdan ümumiləşdirici çalışmaların hazırlanmasının əsas prinsipləri.....</i>	22
Yaqub Məmmədov, Azad Məmmədli <i>Mətnli məsələlərin həlli prosesində modelləşdirmə.....</i>	24
Hamlet Quliyev <i>Dalğa tənliyi üçün Neyman məsələsində optimallaşdırma üsulu haqqında.....</i>	25
Arif Heydərov, Abid Fərzullazadə, Ramin Fərzullazadə <i>Adamar məna da yığılan ədədi sıraların bəzi xassələri.....</i>	26
Ариф Гейдаров, Полад Махмудов <i>Решение одной задачи Коши для уравнения теплопроводности с δ' коэффициентом.....</i>	27

Zakir Məhərrəmov, Aybəniz Rəfiyeva, Tale Ələsgərzadə <i>Multiservis kommunikasiya şəbəkələrində optimal marşrutlaşdırma məsələsinin həllinə bəzi yanaşmalar</i>	28
Zakir Məhərrəmov, Mahir Əmənullayev, Fərid Hüseynov <i>Monte-karlo metodunun kompyuter imitasiya modelləşdirilməsi</i>	30
Sahib Zeynalov <i>Nyutonun birinci interpolyasiya düsturunun $in_2Te_3-Cr_3Te_4$ sisteminin faza dioqramının likvidus xəttinə tətbiqi</i>	31
Ruslan Həmidov <i>Ellipik tip tənlik üçün tərs məsələnin variasiya metodu ilə həlli</i>	32
Matanat Мусаева <i>Обратные задачи для стационарной системы уравнений термоупругости</i>	34
Şakur Həbibov, Könül Əliyeva <i>Riyaziyyatın tədrisində problemlə təlim texnologiyasından istifadə</i>	34
Вахаб Габибов <i>Коэффициентная обратная задача типа управления для параболического уравнения с дополнительным интегральным условием</i>	35
Şəbinə Niftullayeva <i>Birgə tip tənlik üçün ümumi xətti sərhəd şərti daxilində məsələnin həllinin araşdırılması</i> ...	38
Allahşükür Quliyev <i>Yarım tərtibli elliptik tip tənliyin fundamental həlli</i>	39
Aygün Məmmədzadə <i>Sərhəd məsələsinin inteqral tənliyə gətirilməsi</i>	41
İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ	
Rəşad Muradov <i>Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafında lizingin genişləndirilməsi</i>	43
Tərbiz Əliyev <i>Lənkəran iqtisadi regionunun sənaye potensialından səmərəli istifadə edilməsi yolları</i>	44
Zakir Əhmədov, K.Əlizadə <i>Azərbaycanda aqrar islahatların aparılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinin hədəf perspektivləri</i>	45
Nemət Qasimov <i>İnformasiya inqilabları</i>	47
Natiq Mirzəyev <i>Maliyyə menecmentinin informasiya bazası</i>	47
Tofiq Paşayev <i>Ölkənin iqtisadi inkişafında iqtisadi artım problem</i>	49
Reyhan Əsgərova <i>İqtisadi böhranın maliyyə bazarına təsiri və bu şəraitdə bank nəzarətinin fəaliyyət istiqamətləri</i>	51
Kamil Abdullayev <i>İstehsal amillərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında innovasiyaların rolu</i>	51
Baxış Ələsgərov <i>“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Azərbaycan neft məhsullarının daşınması istiqamətində əldə olunan uğurlar (1994-2008-ci illər)</i>	52
Zöhrab İbrahimov <i>Kommersiya bankının kredit siyasəti və onun həyata keçirilməsində kreditləşdirmənin rolu</i>	54
Səriyyə Tağızadə <i>Regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri</i>	55
Murad Bayramov <i>Cənub regionunun sosial-iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşların əhəmiyyəti</i>	57
Rüfət Əskərov <i>Müasir dövrdə büdcə siyasəti və onun xüsusiyyətləri</i>	59
Esmira Abdullayeva <i>Multifunksionallıq və qiymət siyasəti</i>	60

Vahid Əliyev	
<i>Sistem əhəmiyyətli bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi.....</i>	61
Fərid Xankişişiyev	
<i>Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə təsir edən amillər.....</i>	62
Aynur Bağırılı	
<i>Azərbaycanlı ailələrə verilən sosial transferlər.....</i>	63
Ruhiyyə Əliyeva	
<i>Maliyyə siyasətinin prioritet istiqamətləri.....</i>	63
Rəşad Rzadə	
<i>Təhsil sistemində mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının əhəmiyyəti.....</i>	64

TEKNOLOGİYA, TEXNİKA VƏ AQRAR BÖLMƏSİ

Eldar Qocayev, Şərəfxanım Əliyeva	
<i>Biokompozitlərin səth quruluşları və dielektrik xassələrinin temperatur- tezlik xarakteristikaları.....</i>	67
Mikayıl Məhərrəmov	
<i>İnsan sağlamlığı və ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi.....</i>	68
Mirnamik Bəşirov	
<i>İnformasiya texnologiyaları və təhsilalanların sağlamlıq problemi</i>	69
Balayar Şahbazov	
<i>Biosferin mühafizəsində meşələrin rolu.....</i>	70
Nemət Qasimov	
<i>İnformasiya inqilabları.....</i>	72
Mətanət Fərzəliyeva, Seymur Süleymanov	
<i>Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi.....</i>	73
Baxış Ələsgərov, Fazil Cəfərov	
<i>Təhsildə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və əhəmiyyəti.....</i>	74
Rəşad Əliyev	
<i>Aqrar islahatlar və subtropik fermer təsərrüfatlarının inkişaf yolları.....</i>	75
Balayar Şahbazov	
<i>Torpağın ekoloji monitorinqi.....</i>	76
Məmməd Hüseyin Hüseyinov, Zümrüd Məmmədova	
<i>Azərbaycanın cənub bölgəsində yayılan Qafqaz xurması (<i>Diasporus lotus L</i>) növünün bölgə florasında yeri və əhəmiyyəti.....</i>	77
Mirnamik Bəşirov, İlhamə Səfərova	
<i>Cəmiyyətin informasiyalaşması və İKT -nin tətbiqi.....</i>	78
İlhamə Kazımova, Sevinc Məhərrəmov	
<i>Ağ desert şərəblərin optimal tərkibi və ayrı-ayrı maddələrin şərəblərin dadının dolğunluğunun yaranmasında rolu.....</i>	80
Nigar Nəzərova	
<i>Üzvi və mineral gübrələrin çay bitkisinin böyümə dinamikasına təsiri.....</i>	81
Sevinc Məhərrəmov	
<i>Bakterial rnt- azaların çörəkbişirmə sənayesində istifadə edilən mayaların biokütlə çıxımına təsiri.....</i>	82
Mahir Əmənullayev, Nanə Muxtarova	
<i>Verilənlər bazasının funksional təyinatı.....</i>	83
Мухендис Джахангиров	
<i>Изучение химического состава и качества чая.....</i>	84

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

Yədulla Ağazadə	
<i>Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında islam həmrəyliyi və ümümbəşərlik.....</i>	86
Məsud Məmmədov	
<i>Dilçilikdə leksik fond və leksik tərkib.....</i>	87
Sədaqət Həsənova	
<i>Dilimizin Vaqif şirinliyi.....</i>	87
Kamal Camalov	
<i>Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin banisi Heydər Əliyev</i>	

<i>və Mollanəsrəddinçilər irsinə nəzəri baxış.....</i>	89
Ayəddin Əliyev	
<i>Orfoqrafik qaydalar haqqında bəzi qeydlər</i>	90
Könül Dənziyeva	
<i>İfadəli nitqin yaranmasında atalar sözü və zərbi-məsəllərin rolu.....</i>	91
Mirhüseyn Abbas	
<i>Sabir Rüstəmخانlının “Şair və şər” düşüncələr romanında Məhəmməd Hadinin faciəli həyatının təsviri.....</i>	92
Ruxsarə Feyziyeva	
<i>Ə. Məmmədخانlının “Babək” romanında işlənmiş dialekt sözləri.....</i>	93
Rövşən Məmmədov	
<i>Ədəbi nağıllar: Mövzusu və ideya-bədii xüsusiyyətləri (1970-80-ci illər).....</i>	94
İlahə Əliyeva	
<i>Dilin inkişafında müəyyən normaların rolu.....</i>	95
İlahə Seyfullayeva	
<i>Ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində semantik dəyişiklikləri.....</i>	96
Qədim Ruffullayev	
<i>Dastanlarımızda ustadnamələrin yeri və rolu.....</i>	97
Elman Mirzəyev	
<i>“KER” coğrafi termininin mənşəyinə dair (Azərbaycan dili şivələrinin materialları əsasında..</i>	98
Bilal Hüseynov	
<i>Muğan folklor örnəklərində paradigmatik təsəvvürlərin janr xüsusiyyətləri.....</i>	99
Səadət Novruzova	
<i>Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafında müstəsna rolu.....</i>	100
Xalidə Rəhimova	
<i>“Beş dəqiqəlik yol” qeydlərim.....</i>	101
Vəfa Həsəni	
<i>Rəşid Bəy Əfəndiyevin hekayələrində əxlaqi dəyərlər.....</i>	101
Aytən Hüseynova	
<i>Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında.....</i>	102
Tərənə Qəbulova	
<i>Aşiq poeziyasında realizm.....</i>	103

XARİCİ DİLLƏR BÖLMƏSİ

Кямран Кязимов	
<i>Сохранение национального своеобразия и авторского стиля в переводах стихотворений Гусейна Арифана на русский язык.....</i>	106
Gülmar İsrailova	
<i>Xarici dillərin tədrisinə psixodidaktik yanaşma.....</i>	107
Рамида Мирзафарова	
<i>Перелом в мировоззрении русских писателей второй половины XIX века.....</i>	108
Дурдана Таирова	
<i>Теоретическое осмысление сетевой литературы.....</i>	108
Vüsələ Ağabəyli	
<i>İngilis dilinin Amerika variantının leksik sistemində musiqi janrının rolu.....</i>	109
Tahirə Zairova	
<i>İngilis və Azərbaycan dillərində feillərin semantik strukturu.....</i>	110
Aygün Əliyeva	
<i>Jorj Sand yaradıcılığında kəndli obrazı və insan haqları problemi.....</i>	111
Rəfail Heydərov	
<i>İngilis dilində çoxmənalı sözlərin linqvistik xüsusiyyətləri.....</i>	112
Бахтияр Мурадханлы	
<i>О формах и методах обучения в условиях информатизации учебного процесса.....</i>	113
Aynur Bünyadova	
<i>Azərbaycan və ingilis dillərində səslərin artikulyasiya bazasının fərqli xüsusiyyətləri.....</i>	114
Hüseynəli Qasımov	
<i>Fransız dilində sinonimlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri.....</i>	115
Mələhət Kazımova	

<i>İngilis dilində yazı bacarıq və vərdişlərinin öyrədilməsi</i>	116
Zülfüyyə Ağayeva	
<i>Azərbaycan dilində rus sözlərindən istifadə səbəbləri</i>	117
Aynur Rzayeva	
<i>Translating Features of Scientific and Technical Style</i>	118
Sevər Əliyeva	
<i>İngilis dilində zoometoforizmlər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı</i>	119
Aysel Mehdiyeva	
<i>Some differences between modal verbs and modal phrases</i>	120
Elnara İsmailova	
<i>The role of modern technology in teaching students in the formation of a healthy lifestyle</i>	121
Джамиля Алиева	
<i>Азербайджан на пути развития постиндустриального общества</i>	122
Vüsələ Əliyeva	
<i>Fransız dilində psixosomasiyalı məzmunlu frazeoloji birləşmələrin tarixi-etimoloji kökləri (TV-5 kanalının materialları əsasında)</i>	123
Гунай Мирзойева,	
<i>Трудности перевода: метафора и метонимия в переводе</i>	124
Yeqzar Cəfərli	
<i>Harold Pinetrin yaradıcılığında "Xəyanət" mövzusunda baxış</i>	125
Günəl Məmmədova	
<i>Plural of Nouns</i>	126
TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR BÖLMƏSİ	
Abbas Seyidov	
<i>Naxçıvan ərazisində orta əsrlərdə karvan yolları üzərində salınan körpülər</i>	128
Qənirə Pirquliyeva	
<i>Tarix fənninin tədrisində əsas və seçmə kurs problemi haqqında mülahizələr</i>	129
Əliağa Baxşiyev	
<i>Azərbaycan respublikasının xarici siyasəti probleminin tarixşünaslığına giriş</i>	130
Rakif İbadov	
<i>Xocalı faciəsi - azərbaycanlılara qarşı törədilmiş erməni vandalizmdir</i>	131
Fəxrəddin Hüseyn	
<i>İran İslam Respublikasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik missiyası</i>	132
Afət Seyidova	
<i>Azərbaycanda erməni miqrasiyası</i>	133
Mayis Cəfərov	
<i>Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunda aşkarlanan sikkə dəfinələri</i>	133
Həşim Kəlbizadə, Elnur Kəlbizadə	
<i>Məişətdə qədim dini ayın qalıqları və tolerantlıq</i>	134
Elnur Kəlbizadə	
<i>M.Pereşinin məruzəsi Naxçıvanın tarixi-coğrafiyasına aid mənbə kimi</i>	135
Mürvət Abbasov	
<i>1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında və Muğanda erməni millətçilərinin törətdikləri soyqırım</i>	136
Rəsmiyə Məmmədova	
<i>Azərbaycan və Atət: parlamentlər arasındakı əməkdaşlıq (1992-1999)</i>	136
Cəmil Quliyev	
<i>Xəzər dənizinin hüquqi statusu problemi</i>	137
Günay Şükürova müəllim	
<i>Müstəqil Dövlətçilik Yeni Azərbaycan Partiyasının əsas ideoloji prinsiplərindəndir</i>	139
Samir Kərimov	
<i>Zuvandçay vadisinin arxeoloji abidələri və onların elmi əhəmiyyəti</i>	140
Osman Hacıyev	
<i>Cəmiyyətin strukturunda sosial məkanın göstəriciləri</i>	141
Pərvanə Xanizadə	
<i>Məhkəmə prosesində vəkilin arqument xarakterli nitqi və onun spesifik xüsusiyyətləri (Fransa məhkəmə prosesinin materialları əsasında)</i>	142

Zaur Məmmədov, Nurlanə İsmayılzadə <i>1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında erməni qırğınları</i>	143
Leyla Məcidova <i>XIX əsrin II yarısında Rus İmperiyasının Azərbaycanda keçirdiyi ikili siyasətinin nəticəsi...</i>	144
Şöhrət Namazova <i>Müasir dövrdə milli identikliyə baxış və Azərbaycan ideyasının mahiyyəti</i>	145
Samirə Məmmədova <i>Azərbaycan-İsrail arasında elm-təhsil sahəsində əməkdaşlıqda beynəlxalq layihələrin rolu</i>	146
Sənubər Qənbərova <i>Müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi</i>	147
Leyla Zeynalova <i>Azərbaycanda dəfn və yas mərasimlərində qarşılıqlı yardım</i>	148
İlham Əlizadə <i>Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi Müstəqil Azərbaycan və "Əsrin müqaviləsi" Heydər Əliyev zəkasının təntənəsidir</i>	149
PEDAQOGİKA VE PSİKOLOGİYA MULTİKULTURALİZM BÖLMƏSİ	
Oruc Həsəni <i>Uşağın sosializasiyasında məktəb psixoloqu və valideynin rolu</i>	150
Məsməxanım Qaziyeva <i>Mədəniyyətlərarası əlaqələrin dilə təsiri</i>	151
Təzəgül Qasımova <i>Milli inkişaf modeli: təcrübə və strateji hədəflər</i>	152
Ənvər İmanov <i>Şimali Azərbaycanın cənub bölgəsində İslamaqədərki bəzi ayin-inanclar haqqında</i>	153
Mətanət Fərzəliyeva <i>Müəllim hazırlığında innovativ yanaşmalar</i>	154
Afiq Əliyev <i>Gənc nəslin sosial-mənəvi inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyev dəyərlərindən istifadə</i>	155
Məmməd Muradov <i>Məktəb informatika tədrisində yeni qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri</i>	157
Kamal Mahmudov <i>Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin səmərəli siyasət modeli kimi</i>	158
Sahil Cəfərov <i>Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasında pedaqoji prosesin imkanları</i>	159
Nahidə Cəfərova <i>İstedadlıların aşkarlanmasına kompleks yanaşmanın zəruriliyi</i>	160
Zülfüyyə İsmayıl <i>Dialekt və şivələrin ədəbi dilin zənginləşməsində rolu</i>	161
Anar Namazov <i>İnformasiya cəmiyyətində təhsilin xüsusiyyətləri</i>	164
İsmayıl Həsənov <i>Tikinti sferasında investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi</i>	165
Qabil Əmənullayev <i>Qloballaşma və cəmiyyətin inkişafı</i>	166
Əlizadə Nəcəfov, Şəbnəm Kərimli <i>Multikulturalizm və Azərbaycanvətəndaş cəmiyyəti</i>	167
Müşfiq Bayramov <i>Arxeoloji materiallar milli musiqi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mənbə kimi</i>	168
Nərmən Qasımova doktorant <i>İbtidai siniflərdə dil təlimi üzrə məşğələlərdə yaxın və əks mənalı sözlər üzərində işlərə dair tezislər</i>	169
Murat Kadifeci <i>Liseylərdə demokratik idarəetmənin bəzi məsələləri</i>	170

Yığıma verilmişdir: 01.06.2017

Capa imzalanmışdır: 02.07.2017

Kagızın formatı: $64 \times 84\frac{1}{8}$

Cap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 300

Cap ofsent üsulu ilə.

www.lsu.edu.az

e-mail: office@lsu.edu.az

Tel: (+994) 25-25-5-25-59

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri,

General Həzi Aslanov xiyabanı 50.